

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

№4 (42), 2012 ж.

Алматы, 2012

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№4 (412), 2012 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазилұлы**

Бас ред. орынбасарлары:

пед.ғыл.д., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:

филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов,**
филол.ғ.д., проф. **С.Д. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:

пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева,**
пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова,**
филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев,**
филол.ғ.д., проф. **Б.Қасым,**
пед.ғ.д., проф. **Г.А. Қажығалиева,**
пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
Г.Л. Нефагина (Польша),
проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2012

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 28.12.2012 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 18,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 444

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

Казахский национальный педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Атабаева М.С. Көркем әдебиет тілінде аймақтық ерекшеліктерді қолдану мәселелері.....	3
Никитина С.А., Казкенова А.К. Научная концепция и школа профессора Л.А. Шеляховской.....	7
Исакова С.С. Терминді зерттеудің когнитивтік аспектісі.....	10
Боранбаева Г.С., Құсманова Г.Ә. Қазақ әдеби тілі және XV-XVIII хандық дәуір поэзиясы.....	14
Кажигалиева Г.А. О национально-культурном своеобразии эмотивности поэтического текста.....	18
Сәтенова С.К. Тұрақты тілдік бірліктер мен шешендік өнер сабақтастығы..	21
Абаева М.К. Концептуальная метафора в английских фразеологизмах с компонентом зоонимом.....	25
Ахметова Б.З. Исторические условия формирования русских говоров Костанайской области.....	28
Konigova A. Türk Kavramının Tarihi Üzerine.....	31
Қасенов Е.С. Көркем мәтін және қатысымдық үдеріс.....	34
Ван Ешу, Сию Шилин. Гендерная дифференциация в вербальной и невербальной коммуникации.....	36
Базарбаева Л.А., Тасанбаева З.Р. Некоторые вопросы исследования метафоры в современном американском сленге.....	39
Раева Г.М. Тілді зерттеуде қолданылатын әдістердің қалыптасуы.....	43
Загинайко О.Ю. Развитие языкового сознания курсантов в процессе профессионального обучения (на материале экспериментов).....	47
Айтекова Ф.Х. Концепт «Жизнь» в русской и английской языковых картинах мира.....	52
Кушкимбаева А.С. М.О. Әуезовтің тілдік тұлғасының вербальды-семантикалық деңгейі.....	55
Сейдомарова С.Н. Формирование лингвокультурологической компетенции при обучении иностранному языку.....	59
Мырзахметова А.Т. Қазақ және ағылшын дауыссыз дыбыстарының ерекшеліктері.....	62
Мамалиева С.М. Особенности определения понятий «эквивалентность» и «адекватность».....	65
Суючбакueva Н.К. Синонимия в когнитивной проекции.....	67
Керімбаев Е.А., Ергүбекова Ж.С. Эпикалық «батыр» концептісінің «қару-жарак» микроконцептісі.....	70
Межакова И.В. Сравнительный анализ гендерных стереотипов в русском и немецком языках.....	73
Молдабаева К.Е. Проблемы аннотирования научно-технических иноязычных текстов.....	75
Оразақыңқызы Ф. Қытай тіліндегі зат есімнің грамматикалық ерекшеліктері.....	78

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Асылбекұлы С. Тарлан тарих тағылымдары.....	80
Джахангирова Н.Ф. Повествование в поэмах Микаила Мушфига.....	83
Тюлепбергенова Е.Ж. Средневековая литература и ее основные жанры..	86
Фараджева Л. Сравнение текстов баяты из личных архивов с печатными вариантами (на основе материалов фонда института рукописей имени	86
	92
	96
	98

Серия «Филологические науки»
№4 (42), 2012 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. Ф.Ш. Оразбаева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. Т.С. Тебегенов,
д.филол.н., проф. С.Д. Абишева

Члены редколлегии:
д.пед.н. С.Б. Бегалиева,
д.пед.н. Р.А. Шаханова,
д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев,
д.филол.н., проф. Б.Касым,
д.пед.н., проф. Г.А. Кажигалиева,
д.п.н., проф. Ж.К. Балтабаева,
доцент Е.В. Казарцев (Россия),
Г.Л. Нефагина (Польша),
проф. А.К. Киклевич (Польша),
Н.И. Ишкеев (Кыргызстан),
проф. Спендель Джованна (Италия),
проф. Хатрани Алтынчач (Турция),
проф. Мехмет Куталмиш (Турция),
проф. И.З. Белобровцева (Эстония),
проф. Барри Пол Шерр (США),
д.пед.н. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. А.Д. Ибраева

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2012

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 28.12.2012.
Формат 60x84 1/8. Объем 18,5 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 444

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

М.Физули при НАНА).....	101
Ибраева А.Д. Способы изучения граней мастерства писателя.....	104
Сафарова М. Гусейнгулу Сарабски как исследователь Бакинского фольклора.....	108
Агибаева С.С. Национальный женский характер в контексте казахского романического сюжета.....	110
Гасымлы Н.М. Повествование Сабахаддина Али.....	114
Тоқшылықова Г. Манастану ғылымындағы Әлкей Марғұлан орны.....	118
Мамедов З.И. Литературные связи Азербайджанской Республики и Турецкой Республики (2003-2010).....	121
Омарова Ж.А. Б.Момышұлы шығармаларындағы портреттік бейнелеу.....	122
Леонтьева А.Ю. Образ Китая в творчестве Г.В. Адамовича и Г.В. Иванова.....	128
Келімбетов Қ. Темірхан Медетбек поэзиясындағы замана көрінісі.....	131
Тулегенова Ш.И. «Кенесары-Наурызбай» жырының тарихи негіздері (Нысанбай жырау дастаны негізінде).....	131

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Бегалиева С.Б. Педагогические технологии в профессиональной подготовке учителя.....	137
Садықова Р.К. Шетел тілдерін оқытудағы инновациялық технологиялар	140
Искакова А.О., Макажанова З.Ш. Стратегия исправления ошибок и ее роль в обучении иностранным языкам.....	141
Рахымжанова С.К. Формирование навыков самостоятельного чтения в процессе обучения иностранному языку.....	145
Мысекеева А.Б., Ертаева Л.А. Шетел тілін оқытуда коммуникативтік біліктілікті қалыптастыру.....	145
Мұқанова З.А. Ағылшын тілі сабақтарын ақпараттық-коммуникативтік технологиялар негізінде жүргізу.....	147

ЖУРНАЛИСТИКА

Мұсатаева Ф.С. Журналистикадағы таным үрдісі.....	147

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

Әбдіғазилұлы Б. Педагог парасаты.....	147

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.

На основании приказа № 1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ТІЛІНДЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.С. Атабаева – филол.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ

Әлемде әр кезеңде өмір сүретін тілдердің көпшілігінің ұлттық әдеби тілімен қатар жалпыхалықтық мәні жоқ аймақтық сипаттағы тілдік бірліктері болатыны белгілі. Осы жергілікті ерекшеліктерді көркем шығарма тілінде қолдану әдеби тіл нормасы, тіл мәдениеті тәрізді тіл ғылымының өзекті тұстарымен ұштас келетін күрделі мәселенің қатарына жатады.

Көркем әдебиет тілінің көріктеу құралы – көркем сөз. Сөздің бойындағы бояуы, мән-мағынасы «мінезі», көріктеу қызметі қаламгердің оларды жұмсау шеберлігі арқылы танылады. Көркем шығармалар арқылы автордың шындық өмірді бейнелеу қабілетіне, шеберлігіне қарай баяндалып, суреттеліп отырған ортаның, кейіпкердің мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, танымдық ерекшелігі, рухани болмысы анықталады. Әрбір көркем шығарма – жеке авторлық туынды, сондықтан көркем шығарма авторы шығармада суреттелетін оқиғаның мазмұнын, болған орнын және ондағы кейіпкерлердің мінез-құлқын шынайы түрде суреттеу үшін ұлттық тілдің барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Бұл көркем шығарманың бәрінде халық тілінің бар байлығын «сарқа» пайдалану керек дегенді білдірмейді, өйткені тіл байлығының да қолданылатын орны, қызметі бар. Мысалы:

а) - Біз тоңып секіріп ек, құдағи, бүгінгінің келіндері тойып секіреді. **Қайтесіңіз.**

- Тек айыбы төртеуі де өзіне **ұсамайды**. Сүйегі уақтау. Ожеке, сіз Қабылбайды **ұсатам** дедіңіз-ау дейім.

- **Ілкіде** Ожарбай бұл менің түсім шығар дегендей ошарылып қалған.

- Дүйсен қарт сол күні кешке дейін **төңбекиш** аласұрып шықты.

- Таңның атысы, күннің батысы қыруар жұмыс. Бір **мігір** жоқ.

- Жөткіріне еңсемді көтеріп, мұрнымның тұсына келген **зерек** аяқты самарқау алдым.

- Мына баланы жыға тани алмадым. Әйтеуір **елібін** әлдекімге **ұсатам**. Қылықтарына қарасаң, үйлі-баранды азаматқа **ұсамайды** (М.Сүндетов «Еліктің лағы»).

ә) - Ал, бірден-бір дауасы **азаннан** аңы көк шайға қанып алу керек деген Зибаи.

- Көк шайың кешегі ме: **Узарақ** екен. Иісі де бір түрлі, - деді Күлжәмила.

- Үйренбегесін шығар. Әйтпесе, шайдың төресі деседі зой, - деді Зибаи **бопсалағансын**.

- Айтпа бер, деді Тұрарбек **мәйм** гана.

- Ал, кәне! – деген. – Отыра қалыңыздар. Жүйткітіп бір **пәсте** жетеміз.

Артыңша артықтау кеткенін сезсе керек:

- Кім біледі, әйтеуір, **жүдә** жүйрік, - деп жуып-шайған болады.

- Енді күннің көзіне шықсам ба.

- Ертеңнен бастап **шабыққа** барасың, - деді Тұрарбек түйеден түскендей ғып.

- **Шабығы** несі?

- **Қозаның** түбін қопсыту, ара-арасындағы арам шөбін өлтіру, - деген Зибаи үзіп-жұлқып.

Сосын: Тұрарбек аға қарадай қорқыта бермеңіші. Бүгінде **шабықты** мүлдем қойғанбыз, - деді. - Бәрін де тракторға бергенбіз. **Терімге** дейін талай айналып шығады (Қ.Найманбаев «Көктөбе»).

Берілген мысалдарда ұлттық тілдің басқа тармақтарына қоса жергілікті ерекшеліктер, кәсіби сөздер де кездеседі. Кейіпкер бейнесін жан-жақты ашу үшін олардың кәсібі, өмір сүру жағдайы, тыныс-тіршілігінің көріністері керек. Кейіпкер – сол өзі өмір сүріп жатқан ортаның өкілі, оны осы өз ортасынан бөлу – суреттелетін оқиға, баяндалатын ақиқатқа қиянат жасау. **Шабық, қоза, терім** – мақта шаруашылығымен айналысатын адамдардың тіліне тән кәсіби сөздер, сондықтан басқа географиялық аймақтан келген Күлжәмила үшін бұл бөтен. Аптап ыстықта шөл қандырудың ең бір тиімді тәсілі – көк шай да оған жат. **Азан, мәйм, бір пәсте, жүдә** бірліктері аталған сөздермен қатар кейіпкерлер тілінде де, автор сөзінде де қолданылып, оңтүстік өңіріне тән бояуды айқындай түседі. Ал **елібі, мігір жоқ, зерен аяқ, ілкі, қайтесіңіз, төңбекиш, ұсату** тәрізді жергілікті ерекшеліктер батыс аймағының колоритінен хабар береді.

Сөйтіп, көркем шығармада суреттелетін оқиға, кейіпкер әр алуан, олардың тұрмыс-тіршілігі, өскен ортасы, өмір сүру жағдайы, мінез-құлқы әр түрлі, шығарма оқиғасына сай жағдаят та сан

салалы. Осыдан туатын ұғым-түсініктің әрқайсысы белгілі атауға ие болады, қызметіне, қолданылу аясы мен мағынасына қарай лексиканың әр қабатына енеді. Оларды бір қалыпқа салу, бір ізге түсіріп, бір қатарға қою мүмкін емес. Ендеше көркем әдебиетте қолданылмайтын сөз жоқ, бірақ әрқайсысының орны бар, қолданудың жөні бар [1, 128]. Олай болса, жазушы солардың бәрін ұлттық тілді білу деңгейіне сай қолданады да, шығармашылық шеберханасында тек әдеби тіл аясына сыймайды.

Бұл көркем шығарма тілі, әдеби тіл, әдеби тіл нормасы мәселелерінің тілдің өмір сүру барысында онымен бірге, қатар жүретін ұғымдар екенін дәлелдейді. Көркем әдебиет тілі мен әдеби тілдің бір-біріне жақын келетін және өзіндік ерекшеліктерін сақтап азды-көпті алшақтайтын тұстары болады. Бұл жөнінде Б.Қалиев: «Жақындасар жері – көркем әдебиет әдетте қалың жұртшылыққа, бүкіл халыққа арналып жазылатындықтан, ол сол халықтың бәріне бірдей түсінікті, күллісіне ортақ әдеби тілмен жазылады. Көркем әдебиет тілі жағынан бейнелі, әсерлі, түсінікті болумен бірге, әдеби тілімізді жетілдіре, дамыта түсуге, өз оқырмандарын тіл мәдениетіне тәрбиелей білуге тиіс. Ал олардың бір-бірінен ажырасар, алшақтар жағы – көркем әдебиет авторы творчестволық туындыны жазу үстінде тек әдеби тілмен ғана шектеліп қоймайды [2, 107], - дейді.

Бұдан әдеби тіл қатарында жоқтың бәрі түсінуге қиын, бейнелілігі төмен, тіл мәдениетіне тәрбиелей алмайды деуге болмайды. Жергілікті ерекшеліктер де халықтың әлем туралы ой-тұжырым, дүниетаны-мынан туындайды, тіл иесі этностың тұрмыс-тіршілігінің куәсі, жалпыхалықтық ұлттық тілдің құрамдас бөлігі, этнос болмысын танытуда негізі терең арнаның бірі. Қай тілдің болмасын сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры тіл иесі этностың ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерімен, мәдениетімен, ұлттық мінез-құлқымен тікелей байланысты. Жергілікті ерекшеліктер – әдеби тілдің «сыртында» жатқан халық тілінің этномәдени бояулы деректері мол сақталған саласы. Жергілікті ерекшелік – әдеби тілді байытудың бір көзі, әдеби тілге азды-көпті еніп отырады, әдеби тіл қолданысына түскеннен кейін ол диалект болудан қалады (М., *арасан, жейде, құжат* т.б.). Ш.Сарыбаев егер жергілікті ерекшелік (диалект сөз) көркем шығармада арнайы мақсатта қолданылса, оны «диалектизм» деп атауға болатынын айтады [3, 192-193].

Жергілікті ерекшеліктер мен әдеби тілдің арақатынасы, алдымен, осы тұрғыдан, әдеби тілді жергілікті ерекшеліктер арқылы байыту, жетілдіру тұрғысынан қарастырылады. Ол негізінен: а) әдеби тілде баламасы жоқ сөздерді қолдану арқылы; ә) диалектілік вариант, дублет сыңарларын семантикалық дифференциация әдісімен саралау арқылы; б) әдеби тілдегі синонимдік қатарларды жергілікті сөздермен молайту арқылы жүзеге асырылады [3, 155] деп есептеледі. Жүзеге асыру жолдары, негізінен, баспасөз бен көркем әдебиет екені белгілі.

Жергілікті ерекшеліктерді қолданудың аталған ұстанымдарының сақталуы да, әдеби тілді жергілікті ерекшеліктер есебінен байытудың амалдары да екі жағдаятта іске асады: диалектілік ерекшеліктерді автордың өз баяндауында (авторлық ремаркада) пайдалану және кейіпкер тілінде қолдану. Ш. Сарыбаев жергілікті сөздерді автордың өз баяндауында қолданудың негізгі мақсаты – әдеби тілді баламасыз диалектизмдермен байыту, ал кейіпкерлердің тілінде қолдануда бұған қоса белгілі аймақтағы тұрғындар-дың тілдік колоритін, бояу реңкін көрсету мақсаты қойылуы тиіс екенін айтады [4, 156].

Баламасыз диалектизмдер халықтың географиялық жағдайға т.б. байланысты тұрмыс-тіршілігінен туындайды. Оның көрінісін мына мысалдардан байқауға болады. *Әдетте жайқалып келе жатқан қозаны салқында суарады. Бос топырақты кеулеп бір жерден арық ұрып кетеді. Дәу арық ұрмасын деңіз (Қ. Найманбаев «Көктөбе»).* Сосын *тебін* су қайта құйылмасын, мал-мұл түсіп кетпесін деп шырқ айналдыра *әйкел* салды. *Өңге жерден гәрі әнтек қарауытқан тебін ортасындағы ағарған тас әйкел барған сайын бұдырай түсті (Ә.Кекілбаев «Шыңырау»).* Қоза – мақта өсімдігі. Шымкенттің мақта шаруашылығымен шұғылданатын аймақтарында қолданылу аясы кең аталым қатарына жатады. М.Әуезовтің «Өскен өркен» романында осы мағынада жиі кездеседі (*Қызғылт күрең қозасы иісімен де, түсімен де Айсұлуга ыстық сүйікті еді*). Ал *әйкел, тебін* – құдықшылық ата кәсіп саналатын батыс өңіріне тән аталымдар. Баламасыз диалектизмдер дегенде осы тәрізді ерекшеліктерді айтуға болады.

Ал: *Жамал төрге көрпе салды. Алдына шылапшын қойып, құман әкелді. Бұл әйкелде қауға тартып тұр. Жақан ондай-ондайға көп қыңбайтын боп барады. Шоқ салулы легенді көтеріп сыртқа алып кетті. Жамал шай құманнан көзін көтермей тұқшып кетті. Ендігәрі бұның*

көзінше жарық жалған-дағы жан біткенге миығынан күлетін мекерлігін көрсете алмастай болған шығар. Басындағы қызыл шарқатының ұшын оң қолымен мытып ұстап алыпты (Ә.Кекілбаев), - деген үзіндідегі **шылапшын, құман, шай құман, леген, шылапшын, мекерлік** аталымдары вариант, дублет аталып жүрген қатарлар-дың сыңарлары, бұлардың ішінде әзірге дифференциацияланғаны жоқ. Автордың баяндауында қолданылып тұр, алайда оны жөнсіз деуге болмайды, бұлар *лекерлік, қыңбау, қызыл шарқат* тәрізді осы кейіпкер-лер өмір сүретін ортаның суретін танытып тұр. *Қызыл шарқат* – этнодиалектизм, Түрікменстан қазақта-рында, тұрмысқа шықпаған қызды ерекшелейтін белгі ретінде қызмет атқарады. Осыған байланысты: *«Айқайлап ән саламын қыздар-ау деп. Артыңа қарамайсың кім бар-ау деп. Басыңнан қызыл шарқат ауған күні, Саныңды бір соғарсың күндер-ау деп (Түрік., Небид.) Қызыл шарқат* оның иесінің бойжеткен атына лайық әдебин, тәлім-тәрбиесін айшықтау семантикасын танытады. Оны жазушы бір сөйлеммен ғана беріп отыр. Қызыл түс түркі мәдениетіне тән. Диалектілік этномәдени белгісі қызыл және шарқат сөздерінің мағынасынан құралады. Күрделі сөздің шарқат сыңары Батыс диалектісін түгелге жуық қамтиды. Ә.Кекілбаев бұл аталымдарды өз баяндауында осы өңірдің өзгеше бояуын көрсету үшін қолданып отыр, яғни стильдік мақсатта кейіпкердің көзімен, дүниетанымымен беруге тырысады.

Әдеби тіл дамуының әр кезеңінде көркем шығармада жергілікті ерекшеліктерді қолдану мәселесі көтеріліп отырады, ол үдеріс *диалектілендіру* (диалектизация) деп аталады. Қазақ тілінде де *диалектілен-діру* жаппай қарқынды жүрген үдеріс, дегенмен, кей жазушылардың (Д.Досжанов, Б.Алдамжаров, Ғ.Сланов т.б.) тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің қолданысы тілші ғалымдардың назарын аударған. Осыған орай, Р.Сыздық жергілікті ерекшеліктерді әдеби тілге енгізудің: уәжділік (мотивация), шама-шарықтық (пропорция) және ұтымдылық тәрізді ұстанымдарын белгілеп, оны қатты ұстау керектігін ескертеді. «Мұны ескермесек, әдеби тілді диалектілендіру – көпшілікке ортақ, тұрақталған әдеби тіл нормаларына нұқсан келтіру деген сөз, яғни әдеби үлгілер тілінің барлық өңір тұрғындарына түсініктілігі, айқындығы, жүйелілігі бұзылады деген сөз. Диалектизмдерді уәжсіз қолдану – нормадан ауытқу» [5, 154-155], - дейді. *Дәліздегі ысылдап тұрған шайнекті ала кірген Күлжәмила: - соған сөзімді қор қылғым келмейді, - деп қойып қалсын. Біқай-тықай жоқ, Күлжәмила да шап берді. Мінезі мәйім бухгалтер тіпті сыпайы, газетке жазандай ғып сөйлейді. Осыдан түс кезінде бір пәс көз шырымын алады (Қ.Найманбаев). Дәліз, ықай-тықай, мәйім, бір пәс* атаулары мен баяндауышты бұйрық райдың екінші жақ формасында (*қойып қалсын, кіріп келсін, киліге кетсін* т.б.) алудың зәрулігі сезіліп тұрған жоқ, өйткені бұл, алдымен, авторлық баяндауда қолданылса, екіншіден, олардың қалыптасқан әдеби нормала-ры бар. Уәжсіз қолданылған диалектизм әдеби тілді байытпамайды.

«Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма – өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм. Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та – бәрі қатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылық, экономика салаларының қалпы, даму жолдары көрсетіледі» [6, 34] Демек, көркем шығармадағы диалектизмдер осы «жанды организмнің» бір тетігі, онсыз сол «жанды организм» туралы түсінік тұтас, ақпарат толық болмайды.

Осы орайда М.Әуезовтің «Алатау, Сыр, Жайық, Атырау өлкелерінде де ауыл емес немесе аудан ғана емес, бұл күнге шейін, кем қойғанда, бір облыс немесе бірнеше облыс қазағы қолданып келген сөздер болады екен. Ендеше ондай көпшілік халқымыз тұтынып келген, әдебиетке түспей жүрген тың сөздерден жатырқап, бой тарту бір жағынан халық тіліне жасаған зорлық, екінші жағынан алғанда, бар қазақ тілін білмей, баурап алмай тұрып бұлайша паңдық ету, қыңырлық пен астамдық» [7, 81], - деген пікірі аса орынды.

Жазушы Ә.Кекілбаев қолданысындағы диалектизмдер өмір деректеріне негізделеді. ... *Өзінің төрт қанат шатпасы болғанда ғой, әлдеқашан айнадай боп шыға келер еді. Екі қара ала, екі терулі алаша, күн жеп тастаған көне төсекқап пен күйе-күйе аяққап. Білжәк апарып, төрт бес сіліксең жетіп жатыр. Аузы қисайып кеткен атамзаманғы жұқаяқ, ұста қайынысы қалай болса солай лекерлей салған абажадай әбдіре тек көшкен-қонғанда ғана қозғалады. Қара орманының сиқы сол. Оның өзі де ұзатыл-ған қыздың отын жинайтын шошшасында иесіз қалды (Құс қанаты, 59).* Кейіпкер – «салпы етек, шұбалаң жаулық қара кемпір», *шатпа* мен *шошала* – оның баспанасы, *қара ала, терулі алаша, абажадай әбдіре* – күнделікті тұрмысында қолданатын заты. Бұл заттар кейіпкер үшін қасиетті, жанына жақын, себебі оларда отағасының, жақын-туыс жандардың қолының табы, кіндік қаны тамған атамекен ізі бар. Қала тіршілігіне көндіге алмаған кейуана осыларды аңсап сағынады. Бұл ескілікті көксеу емес, кейіпкердің тұтынып жүрген заттары – оның тұрмыс-тіршілігінің куәсі. Олар - қарапайым тозығы жеткен зат

емес, тіл иесі этнос өкілдері тудырған заттық мәдениет деректері. Оның ішінде адам баласы үшін аса маңызды-сы *үй-баспана-шаңырақ* ұғымдары болса, *шатпа* мен *шошала* осы топқа енеді. *Үй-баспанаға* қатысты мәдени семантика ортақ, мәселе үйдің көлемінде емес, ондағы этномәдени танымда. Басқасын былай қойғанда, кейіпкер осы төрт қанат шатпада өз шаңырағын көтерді, балалары осында дүниеге келді. Сондықтан ол - Қара кемпір үшін қасиетті мүлік. Басқа дүние-мүліктерін абысын-ажындарына таратып беріп жатып, қызына:

- *Қарағым, өзің өскен құрым күркені жазда үйіңнің қасына қалқитып тігіп қой. Кім біледі шаһарлы жерге үйренісе алмай қайтып кеп жатсақ, әйтеуір, өз үй, өлең төсегіміз күтіп тұрады ғой, - деді (Құс қанаты, 60), өйткені төрт қанат шатпаның сүйегі мен қара қазанына тимеді. Тимеді. Шынын айтқан-да, қол тигізе алмады дәті шыдамады. Шатпаның сүйегі мен қара қазаннан айырылу, өмірдегі тірегінен айырылумен, кіндігінен ажыраумен тең. Қазақта қазан бермеу ырымы бар. Ал келесі заттық мәдениет көріністері *қара ала* мен *терулі алашаны* өзі тоқыған шығар немесе төркінінен келген болар, ал *әбдірені* қайнысы жасаған.*

Шатпа – Маңғыстау қазақтарында киіз үйдің түрі. Ә.Кекілбаев шығармаларында оның *төрт қанат-ты, бес қанатты* түрлері кездеседі. (*Бес қанатты шатпаның* іші мұнтаздай. Өзінің *төрт қанат шатпа-сы* болғанда ғой (Құс қанаты, 62; 163 б.)

Ендеше қара кемпір бейнесі аталған этнографизмдерсіз толыққанды сомдалмаған болар еді, оны қазір-гі жиһазды, салтанатты сарайға сыйғызу мүмкін емес. Стилистикалық мағына, стилистикалық бояу осыны аңғартады, автордың этномәдени деректерді қолдану уәжін, оның сенімділігін көрсетеді. Көркем әдебиет стилінде диалектизм әдеби баламасы бола тұрса да қолданылатыны [6, 47], оның орындылығы осындай жағдайларға байланысты айқындалған.

Көркем шығарма – ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс. Көркем шығарма бойынан материалдық, рухани мәдениеттің ұлттық көрінісін байқауға болады. Тіл сөйлеу арқылы өмір сүреді, бұл заңдылық жергілікті ерекшеліктерге тікелей қатысты, өйткені олар белгілі аймақ тұрғындары тілінде ғана жұмсалады. Қазіргі күні қатысым әрекеті қажетіне қарай олардың да актив қолданыста жүргендері, біртіндеп пассив қабатқа өгіп бара жатқандары да бар. Осы тұрғыдан алғанда, аймақтық ерекшеліктердің қолданыс деңгейінің нақты көрінер, басқаға танылар, халық жадында сақта-лып, тасқа хатталып қалар тұсы көркем шығарма екені дау тудырмайды. Халық тілінде оның өміріне қатыссыз, қажетсіз ешнәрсе болмайды. Жазушы сөзбен сурет салу барысында образ іздейді, оқырманға әсер етіп оны «өз тілінде» сөйлетуге тырысады, өйткені «көркем әдебиет бір нәрсені, заттың құбылысты баяндамайды, суреттейді. Суреттеу үшін оқырманға әсер ететін бейнелі сөздер керек. Ондай бірліктер, яғни экспрессивтік бояуы бар сөздер диалектизмдерден, көне, сирек сөздерден, тіпті тосын жаңа тұлға-лардан табылады» [5, 171]. Осындай жағдайда ұлттық тілдің құрамдас бөлігі жергілікті ерекшеліктер қажетке жарайды. Кейіпкер тілі арқылы лексикологияның сараптауындағы өрісі тар, шектеулі қабаттан «шығып», жанданады, барлық бояу-реңктерін айшықтайды, ашады және тіл иесі болмысына қатысты ақпараттан сыр тартады. Сонымен қатар, оларды қолданудың мақсаты, себебі, ұстанымы болатынын да ескерген жөн.

1. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 184 б.
2. Қалиев Б.Д. Досжанов шығармаларындағы диалектизмдер мен сөйлеу тілі элементтері жайында // Жазушы және сөз мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 1983. – 107-122 б.
3. Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 624 б.
4. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 192 б.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
6. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, 1974. – 189 б.
7. Әуезов М. Шығармалар. 12-том. - Алматы: Жазушы, 1969. – 536 б.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые особенности использования диалектных слов в художественных произведениях.

Summary

This article examines some particularities of utilization of dialectal words in art works.

НАУЧНАЯ КОНЦЕПЦИЯ И ШКОЛА ПРОФЕССОРА Л.А. ШЕЛЯХОВСКОЙ

С.А. Никитина, А.К. Казкенова

Людмила Анатольевна Шеляховская (1928-2010) – известный специалист в области словообразования и лексикологии, автор многочисленных научных работ – всю свою творческую биографию посвятила КазПИ имени Абая (ныне КазНПУ им. Абая). Л.А. Шеляховская, будучи профессором первого педагогического ВУЗа Казахстана, блестяще совмещала талант ученого с не менее ярким талантом педагога. Это проявлялось не только в ее постоянном интересе к вопросам методики преподавания русского языка и лингвистических дисциплин в ВУЗе, но и в привлечении учеников к научному труду, созданию собственной научной школы – ею подготовлено 30 кандидатов филологических наук.

Данная статья представляет собой опыт обобщения лингвистических взглядов Людмилы Анатольевны, нашедших свое воплощение не только в комплексе ее научных публикаций, но и в учебно-методических трудах, многолетней педагогической и редакторской деятельности, в работах учеников.

Научная концепция проф. Л.А. Шеляховской представляет собой разветвленную систему воззрений на природу языка и его развитие, которая динамично развивалась на протяжении всей научной деятельности автора, взаимодействуя с другими, традиционными и новыми, направлениями развития языкознания.

Пожалуй, главной темой научных изысканий Людмилы Анатольевны было словообразование русского языка в различных его аспектах.

Следует отметить особую роль словообразовательной науки в развитии русистики XX века. Динамично развиваясь, выявляя высокую системность организации русского языка в целом и его словообразовательного подуровня, словообразование, по сути, явилось экспериментальной площадкой русского языкознания. Оно не только стало ядром и прочной основой формировавшейся во 2-ой половине XX века теории номинации¹, но также во многом определило укрепление и развитие когнитивизма и функционализма в науке о русском языке (Кубрякова 2004). Таким образом, русисты-derivатологи, исследуя закономерности словообразования, всегда были вовлечены и в решение самых перспективных задач языкознания.

Л.А. Шеляховская вела разработки в этой области русистики, начиная со времени работы над темой диссертации на соискание учебной степени кандидата филологических наук. Диссертация «*Структурно-морфологические типы сложных существительных и их продуктивность в современном русском литературном языке*» (Алма-Ата, 1958) была посвящена описанию структурных типов и способов образования сложных существительных, а также выявлению среди них наиболее продуктивных.

Рассматривая дальнейшее развитие идей, высказанных Л.А. Шеляховской в диссертации, Г.Г. Гиздатов и В.А. Кудрявцева отмечают: «Концептуальные положения данной работы получили дальнейшее плодотворное развитие в последующих работах, привлечших внимание лингвистов страны. Так, например, авторы коллективной монографии «Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского языка» под ред. М.В. Панова (М.: Наука, 1968) при анализе современных аббревиатур обращаются к данным Л.А. Шеляховской, свидетельствующим о превалировании инициальных сокращений над всеми другими в языке массовой коммуникации (с. 94-95 указанной монографии)» [Библиографический указатель по языкознанию, 1994: С. 4-5].

В условиях активизации композитообразования в русском языке последних десятилетий, в том числе за счет моделей и образцов английского языка, исследование Л.А. Шеляховской сохраняет особую актуальность. Так, актуальным остается предложенное ею определение сложного слова:

¹ Как отметила Е.С. Кубрякова, «хотя слово является не единственной формой создания и функционирования наименования, а словообразование – не единственным средством пополнения языка новыми названиями, область однословных мотивированных наименований как возникающих в ходе словообразовательного акта и связанных с применением формальной операции, остается важной частью ономазиологии» [Кубрякова 1977: 250].

«Сложное слово – это цельноформленная лексическая единица, состоящая из двух или нескольких знаменательных компонентов и соотносимых с исходным типом словосочетания, существующим в системе данного языка» [Шеляховская 1958: 6]. Данное определение позволяет отличать сложное слово от ряда смежных языковых феноменов.

Оценивая продуктивность типов сложных существительных, автор обращает внимание на «сложные существительные с основами иноязычного происхождения и самостоятельными иноязычными словами типа *кино, радио*» [там же: 17]. По сути, это наблюдение предвосхитило те тенденции, которые очевидным образом проявились в русском языке лишь к концу XX столетия. Как отмечают исследователи современных тенденций развития русского словообразования, в настоящее время именно заимствованные корни и основы проявляют большую деривационную активность.

Изучая словообразование, Л.А. Шеляховская принимала участие и в сопоставительных исследованиях. Результаты одного из таких исследований представлены, в частности, в коллективной монографии «*Вопросы оптимализации естественных коммуникативных систем*» (под общей ред. О.С. Ахмановой), изданной в 1971 г. в Москве. Данная работа была посвящена рассмотрению семиотики человеческого общения с точки зрения путей его «оптимализации».

Совместно с Э.М. Медниковой Людмила Анатольевна написала главу «К типологии аббревиатур», в которой был представлен сопоставительный анализ аббревиатур русского и английского языков. Результаты проведенного авторами контрастивного исследования позволили выявить сходство и различия в отношении аббревиатур в русском и английском языках, что наглядно представлено в таблицах.

Рассмотрение вопроса об аббревиации и аббревиатурах в рамках данной коллективной монографии позволило максимально учесть тот широкий коммуникативный контекст, в котором данное явление существует. Очевидно, что сколько-нибудь полное рассмотрение вопроса об оптимализации речевого сообщения невозможно без исследования разнообразных возможностей его сокращения.

Л.А. Шеляховская осознавала острую необходимость лексикографической фиксации словообразовательных отношений между словами русского языка. С ее именем связано появление словарей нового типа. Так, «Словарь-справочник по словообразованию» (1975), ставший настоящим подспорьем для студентов и лингвистов, занимающихся словообразованием, вышел еще до появления «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова, и, по утверждению этого известного дериватолога, «...открывает в русском языкознании серию словообразовательных словарей» [Современный русский язык... 1986: 179].

В 1991-1992 гг. Л.А. Шеляховская в соавторстве с М.Ш. Мусатаевой создает «Словообразовательный словарь тематических групп тюркизмов в русском языке» в 2-х частях. Позднее он дополняется и издается авторами как «Словообразовательный словарь тюркизмов в русском языке» (1995 г.) и как «Идеографический словарь тюркизмов в русском языке» (2006 г.).

Словари, созданные при непосредственном участии Л.А. Шеляховской, стимулировали развитие русской дериватологии как в Казахстане, так и за его пределами. Использование их материалов лежит в основе написания целого ряда диссертаций и научных исследований, причем выполненных не только под руководством Л.А. Шеляховской.

В целом феномен словообразования проф. Л.А. Шеляховской и ее учениками изучался в следующих аспектах:

1. системно-структурное описание словообразования: словообразовательные возможности слов тех или иных лексических групп способы словообразования в русском языке;
2. функциональное описание словообразования;
3. семантические особенности производного и производящего слов;
4. терминообразование;
5. семантическая деривация;
6. словообразование в процессах категоризации и концептуализации действительности; исследование деривационной картины мира.

Высоко оценивая вклад Л.А. Шеляховской в развитие казахстанской русистики, Э.Д. Сулейменова отмечает широту ее научных интересов: «В многочисленных трудах Л.А. Шеляховской рассмотрены проблемы производного, сложного и сложносокращенного слова, роль комплексных словообразовательных единиц в системной организации словообразования и языка в целом, неологическая лексика русского языка, принципы морфемного и словообразовательного анализа слова, системные связи словообразования, лексики и морфологии, актуальные проблемы семантики и мн. др. Теоретические исследования морфемной и деривационной структуры слова, а также словообразовательной структуры производных слов, возникших на основе тюркских заимствований, получили воплощение в прикладной лексикографии» [Сулейменова].

Особое внимание в работах Л.А. Шеляховской и ее учеников получило описание

словообразователь-ных возможностей различных лексических групп. Интерес к этому вопросу обусловлен двояким статусом производного слова: «...главная единица данного (словообразовательного – С.Н. и А.К.) уровня – производное слово – возникает на морфемном уровне языковой системы, а функционирует на лексическом, отражая тесную взаимосвязь всех элементов языка» [Прокопьева, Шеляховская 1999: 359].

Так, Л.А. Шеляховская и ее ученики обращались к исследованию деривационного потенциала тюркизм-мов, сленгизмов, научных терминов, единиц отдельных тематических и лексико-семантических групп. По сути, была разработана эффективная методика лексиколого-деривационного анализа, позволившая существенно детализировать представление об организации словообразовательной системы русского языка в целом и ее отдельных участков.

В основе этой методики лежало представление о высокой степени регулярности русского словообразования, с одной стороны, и, с другой – о варьировании деривационных закономерностей в зависимости от тех или иных (семантических, структурных, функциональных) особенностей производящих слов, а также особенностей тех лексических групп, в которые попадали производные. Фокусирование внимания на таких индивидуальных особенностях позволило достигать максимально точного описания и моделирования выбранного участка словообразовательной и/или лексико-семантической систем, а также прогнозирования его развития в будущем.

Тщательность сбора, накопления и последующего анализа и теоретической интерпретации языкового материала, отличающая деятельность школы Л.А. Шеляховской, полностью соответствует тому описанию научной деятельности, которое предложил известный историк и философ науки Т.Кун: «Нормальная наука, деятельность по решению головоломок..., представляет собой в высшей степени кумулятивное предприятие, необычайно успешное в достижении своей цели, т.е. в постоянном расширении пределов научного знания и его уточнении» [Кун 2003: 83].

Лингвистическое сообщество, сформированное профессором Л.А. Шеляховской на базе Университета имени Абая, занимает особое место среди казахстанских научных школ.

Как известно, о сформированной научной школе можно говорить при наличии следующих взаимосвязанных признаков: научная концепция, научный коллектив, собственная методика исследования.

Как было отмечено, научная концепция Л.А. Шеляховской представляет собой разветвленную систему. По сути, ее последователи также были вовлечены в разные виды деятельности: научные исследования постоянно дополнялись и верифицировались педагогической и учебно-методической работой.

Научное сообщество, осуществлявшее реализацию идей Л.А. Шеляховской, составили ее студенты и аспиранты. Л.А. Шеляховская подготовила 30 кандидатов филологических наук, защитившихся в период с 1979 по 2003 г. в диссертационных советах Алма-Аты (Алматы), Москвы, Горького (Нижнего Новгорода), Орла, Воронежа, Краснодара. Под ее руководством было защищено свыше 80 дипломных работ по русскому языку. Известно, что впервые руководство дипломными работами на кафедре педагогического ВУЗа было поручено в 1976 г. именно Л.А. Шеляховской. А.Н. Тихонов, с которым активно сотрудничала Людмила Анатольевна, во время посещения Алматы в 1998 году шутливо, но очень точно сравнил ее с исходным словом, а многочисленных учеников – с большим словообразовательным гнездом, образованным вокруг нее.

Созданная Л.А. Шеляховской словообразовательная школа является важным достижением казахстанской филологии в целом. Благодаря усилиям и идеям Людмилы Анатольевны наш город стал одним из словообразовательных центров Советского Союза. Тесные научные, педагогические и просто человеческие контакты поддерживались Л.А. Шеляховской практически со всеми «словообразовательными» сообществами России, Украины, Беларуси, Узбекистана, Армении и других стран ближнего зарубежья. Работы Людмилы Анатольевны и ее учеников получили одобрение многих известных ученых Российской Академии наук, Академии педагогических наук, Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, Санкт-Петербургского государственного университета и других ведущих вузов России и зарубежья.

Умение Л.А. Шеляховской привлекать к научной работе талантливых учеников, ее пристальное внимание к «жизни» русского языка, выбор перспективных тем и направлений исследования, разработка эффективной методики описания и анализа языкового материала – все это определило тот потенциал, который позволяет этой школе и сейчас успешно функционировать и генерировать новые идеи, применять апробированные исследовательские методы на новом языковом материале.

Многие ученики Л.А. Шеляховской стали известными исследователями и востребованными преподавателями русского языка. Среди них есть доктора филологических наук (В.А. Кудрявцева, Г.Г. Гиздатов, М.Ш. Мусатаева, Ш.А. Сабитова), академические профессора (Кдырбаева Р.А., Аубакирова К.Т., Абжанова Т.А., Никитина С.А., Эглит Л.В., Адскова Т.П.). Никитина С.А. и Мусатаева М.Ш.

переняли дар научного руководства и смогли создать собственные научные школы.

Как отметил известный исследователь русского языка Ю.Н. Караулов, «история нашей науки оказывается постоянно актуальной, разрабатываемые ею в разные периоды идеи имеют свойство в новое время поворачиваться своими неожиданными гранями, обновляться и обогащаться вместе с прогрессом совокупного человеческого знания» [Караулов 2002: 137]. Именно поэтому Л.А. Шеляховскую всегда интересовала история лингвистических учений. Прекрасно зная лингвистическую классику, постоянно следя за новыми идеями в науке о языке, она черпала в этом научное вдохновение, а также убедительно выстраивала закономерности развития языкознания.

В свою очередь, далеко не полностью исчерпанный потенциал научного и методического наследия Л.А. Шеляховской может стать источником для новых тем и направлений лингвистических и лингводидактических исследований.

Анализ научной концепции профессора Шеляховской Л.А., восстанавливающий один из важных фрагментов истории развития науки о языке, также может стать отправным моментом для более углубленного исследования истории лингвистических (и шире – филологических) школ и направлений, развивавшихся в Казахском национальном педагогическом университете им. Абая. Результаты проведенного исследования позволят более углубленно и историографически верно раскрыть ряд тем в курсах и спецсеминарах по теории и истории русского и общего языкознания, лингводидактике, а также могут быть учтены в ходе совершенствования методики преподавания русского языка.

1. Библиографический указатель по языкознанию. – Усть-Каменогорск, 1994.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Изд. 2, стереотип. – М., 2002.
3. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М., 2004.
5. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. – М., 2003.
6. Прокопьева О.А., Шеляховская Л.А. Словообразование паронимов в формировании языковой картины мира. Мир языка: Материалы конференции, посвященной памяти профессора М.М. Копыленко. – Алматы, 1999. – С. 358-363.
7. Современный русский язык. Словообразование: проблемы и методы исследования. – М., 1986.
8. Сулейменова Э.Д. Новые научные парадигмы в казахстанской науке о русском языке // www.inlang.linguanet.ru/upload/iblock/
9. Шеляховская Л.А. Структурно-морфологические типы сложных существительных и их продуктивность в современном русском литературном языке. АҚД. – Алма-Ата, 1958.

Түйін

Мақала тұтас ғылыми мектеп негізіне айналған Л.А. Шеляховскаяның ғылыми тұжырымдамасын сипаттауға және талдауға арналған.

Summary

The article is considered for the description and analysis of science conception of prof. L.A. Shelakhovskaya and science school.

ТЕРМИНДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ

С.С. Исакова – ф.ғ.д., профессор

Тіл білімінің адам санасына, ойлауына, сөйлеу әрекетіне негізделген когнитивтік бағыты тілді зерттеу-де жаңа бетбұрыстар әкеліп отыр. Е.С. Кубрякованың пікірінше, «лингвистика всегда характеризовалась устремлениями к познанию такого объекта, как язык, и более устойчивым набором тех явлений, которые в ней старались понять, и описать, ... можно с полным на то основанием утверждать поэтому, что истори-ей нашей науки и ее прогрессом двигали ... не только «обнаружение новых реальностей», но и изменения взгляда на вещи и на аспекты этих вещей» [1, 7].

Термин туралы ғылымда да өзгерістер болып, терминді зерттеудің когнитивтік аспектісі жасалыну үстінде. Терминтанымға когнитивтік көзқарастың енуі терминологиялық зерттеулердің ойлаумен байла-нысынан, нақтырақ айтқанда, тілге деген антропоцентристік көзқарастың пайда болуынан келіп туындай-ды. Дүниенің тілдік бейнесінің кез келген бөлігі тіл сөйлерменінің тілдік бейнесімен өзара байланыста қарастырылады.

Терминді когнитивтік тұрғыдан зерттеу мәселесі ғалымдар арасында көп талқыланып жүр. О.Б. Алексеева, Т.Г. Борисова, М.В. Володина, Л.В. Ивина және т.б. зерттеушілер өз еңбектерінде терминді когнитивтік тұрғыдан сипаттауды «терең мағынаны» талдаудан және тілдің ішкі құрылысы мәселесінен шығарады. Аталған авторлардың еңбектерінде терминді когнитивтік аспектіде зерттеу оларды когнитивтік-дискурстық құрылым ретінде сипаттаудан көрінеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы ХХІ ғасыр терминді зерттеуде жаңа бетбұрысқа толы екендігін дәлелдейді. Тілдік білімнің нақты бірлігін атау үшін форманы таңдау үдерісіне білімнің қандай құрылым-дары қатысады деген мәселені көрсету өте маңызды. Айта кетерлік жайт, мұндай талдауды енгізу әдісінің толық қалыптаспағандығына байланысты терминді зерттеудегі когнитивтік бағыттың жаңалығы адамның ойын бейнелейтін негізгі құралы ретінде сөздің пайда болуын жүйелі зерттеу әдісінен бастау керектігіне әкеледі. Мұндай зерттеулер тіл сөйлерменінің болмыстың белгілі бір бөлігіне атау беру кезіндегі өзекті «көзқарасын» анықтауға мүмкіндік береді, соның нәтижесінде белгілі бір ұлттың дүниетанымын түсінеміз.

Когнитивтік терминтаным теориясы тілдік құралды таңба ретінде сипаттайды. Ғалымдардың пайым-дауынша, таңбаны түсіндіре отырып, біз ол таңбада не туралы айтылады деген мәселені ғана емес, комму-никация субъектілерінің тілдік тұлғасы мен санасы туралы мәлімет аламыз. Терминтанымдағы жаңа бағыт туралы айтқанда, оның терминді адам факторын есепке ала отырып әр түрлі қырынан қарастыруға ұмтылатыны байқалады. Бұл когнитивтік терминтанымның көппарадигмалы сипатын анықтайды және оның әдіснамалық негізіне көппарадигмалы талдауды алуға негіз болады. Терминді көппарадигмалы талдау дегеніміз оны бірін бірі толықтыратын бірнеше зерттеу аспектілерінде қарастыруды айтамыз, бұл терминді толық талдауға және ол туралы толық мағлұмат алуға көмектеседі. Әр түрлі зерттеу үлгілерінде-гі әдіснамалық көзқарастар терминді талдауда оның қоғам және жеке адам өміріндегі рөлін анықтауда бірін бірі толықтырады.

Демек, терминді осындай зерттеу төмендегідей аспектілерді қамтиды:

- терминдік таңбаның мазмұнындағы мағыналық компоненттерін талдайтын когнитивтік-семантика-лық аспект;
- тілдік формада бекітілген терминдік мағынаны анықтауға бағытталған когнитивтік-грамматикалық аспект;
- тілдік таңба ретіндегі терминде бейнеленетін ұлттық-мәдени компонент пен қарым-қатынастың стандартты түріндегі қолданысын талдауға арналған тілдік-мәдени аспект.

Терминдер тілде бұрыннан бар ұғымдар негізінде жасалады. Терминологиялық ақпараттың мәні бір нысанның екінші нысан туралы мәлімет беруінде жатыр. Терминде мұндай мәлімет «сөйлеушінің» немесе терминнің «уәжделген» ішкі формасы және атау беруге негіз болған нақты белгі туралы сәйкес терминологиялық ақпаратты білдіретін терминэлементтер арқылы бекітіледі. Осымен байланысты терминді когнитивтік бағытта зерттеуде белгілі бір теориялық білім саласына негіз болған ұғымның негіз-гі тасушысына ерекше назар аудару қажет.

«Терминнің ішкі формасы» терминделетін ұғымның негізгі белгілерін бейнелейді, яғни қажетті терми-нологиялық ақпаратты жеткізеді. Атау беру актісінде уәжділіктің рөлі зор екенін айта кету керек. Демек, «терминнің ішкі формасы» немесе «уәжділік белгісі» - тіл сөйлерменінің санасында шындық болмыстың заттары мен құбылыстарына атау беру үдерісінде негізге алынатын ерекше белгі. «Бұл белгіні таңдау танымдық іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады, өйткені ол белгі аталынатын заттың не құбылыстың көптеген басқа белгілерінің ішінен таңдалынып алынады» [2, 19].

Терминнің когнитивтік ерекшелігі оның кәсіби-ғылыми білімнің бірлігі бола тұра, тек ғылыми таным-ның нысаны болып қана қоймай, сол таныммен байланысты ойлау үдерісінің нәтижесі екендігінде жатыр. Ойлау үдерісі терминделетін нысанның нақты анықтамасынан көрініс табады.

«Термин адамның өмір бойы жинақтаған кәсіби-ғылыми білімінің нақты тілдік формасымен бейнелен-ген, ерекше когнитивтік-ақпараттық құрылым» [3, 25]. Осыған сәйкес, терминдер кәсіби-ғылыми таным-ның тасушысы бола тұра, арнайы ғылым саласында кәсіби қарым-қатынас үдерісіне қажетті ерекше когнитивтік үлгіге айналады, кәсіби қарым-қатынас құралы қызметін атқарады. Адам терминді меңгере отырып, оны қолданып қана қоймай, оны талдайды, түсіндіреді, жетілдіреді, мұның өзі терминнің арнайы ұғымды білдіруге арналған әлеуетінің, баламалы нұсқаларының болатындығын және оның қоршаған дүниені танудың когнитивтік үдерістерімен тығыз байланыста екенін көрсетеді.

Терминнің когнитивтік табиғаты терминде берілген терминологиялық ақпарат өткенді білуге,

бүгінгіні тануға және болашаққа бағдар жасауға мүмкіндік береді, өйткені терминдер шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстардың атаулары болғандықтан, мыңдаған жылдар бойы жинақталған ақпаратты бейнелейді.

Терминдегі ақпарат оның пайда болуына ықпал еткен шындық өмір туралы, олардың пайда болуы немесе жасалуы туралы дереккөзді, халықаралық байланыс, мәдениеттің даму деңгейі туралы айтуға мүмкіндік береді. Терминнің когнитивтік табиғаты оның жасалу тәсілін және орнын, тілдің ішкі және сыртқы факторларының өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Когнитивті-мәдени ақпарат әлеуметтік-тарихи оқиғаларды түсінуге, жалпы кәсіби-ғылыми білімнің, жеке алғанда терминдік жүйенің қалыптасу үдерісін анықтауға ықпал етеді.

Терминді когнитивтік тұрғыдан талдау әдісі енді ғана қолға алынып келе жатқан әдіс болғандықтан, терминдік жүйені кезең-кезеңімен талдау қажет, бұл әр түрлі ұлттардың менталды үдерістерінің заңды-лықтарын анықтауға мүмкіндік жасайды.

Терминді когнитивтік тұрғыдан талдау барысында бірінші кезең жалпылингвистикалық мәліметтерді анықтау кезеңі болуы тиіс. Жалпылингвистикалық мәліметтер дегенде терминдік жүйенің құрылымы мен терминжасамдық ерекшеліктері қарастырылады. Терминдік жүйені антропоцентрилік көзқарас, атап айтқанда терминнің құрылымдық компоненттерінен көрініс тапқан тіл сөйлерменінің санасымен, танымымен, атау беру әрекетімен байланыста қарастырылады. Терминнің жалпылингвистикалық ерекше-лігі тіл сөйлерменінің жеке тілдік тұлғасын, дүниетанымын анықтайды. Терминдер арқылы кез келген ұлттың ғылыми даму деңгейін, мәдени және әлеуметтік ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтауға болады.

Терминнің шығу көзі мен пайда болу үдерісін талдау терминде адамның ойлауы мен практикалық әрекетінің нәтижесі және оның тәжірибесі бейнеленеді. Біздің ойымызша, терминді пайда болуы мен қалыптасуы, даму жолы тұрғысынан зерттеу терминге деген когнитивтік көзқарастың негізгі міндетін, атап айтқанда, қалыптасқан терминдік жүйе арқылы дүниені тану үдерісі қалай жүзеге асты, нақты ұғым терминге қалай бекітілді деген мәселелерге жауап алуға болады.

Терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұны ғылыми мәтінге, оның ұғымдық аппаратының қалыптасу деңгейіне, терминдік жүйеде оның дұрыс бейнеленуіне байланысты болады. Когнитивтік лингвистиканың, дискурс теориясының, тілдік тұлға тұжырымының дамуына байланысты терминдік жүйе терминнің когнитивтік-семантикалық мәнін ашуға мүмкіндік беретін тілдегі адам факторының әсерін анықтау тұрғысынан қарастырылуы керек. Н.Н. Болдыреваның пікірінше, «когнитивная семантика – определённая теория значения, специфика которой заключается в том, что в ней «человеку как наблюдателю, «концеп-туализатору» и «категоризатору» ... приписывается активная роль в формировании значений языковых единиц..., в выборе языковых средств выражения для описания той или иной ситуации и в понимании мотивов этого выбора» [4, 18]. Осымен байланысты ғылым тілінің таңбасы болып есептелетін, ұғымды сөзбен бейнелейтін, кәсіби іс-әрекет барысында қолданылатын арнайы терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұны ғалымның танымдық іс-әрекетінің нәтижесі ретіндегі ұғымды атау үдерісін, термин шығар-машылығының ерекшелігін оның дүниетанымдық көзқарасы тұрғысынан қарастыруға, терминнің даму сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Тіл білімінде «терминнің пайда болуында субъективті сипаттың болатындығы» [5, 10] туралы айтыла-ды, себебі ғылыми қарым-қатынаста коммуниканттарға жалпы мағына емес, жаңа ғылыми ұғым маңызды болады. Міне, осыдан барып ғылыми мәтіндегі терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұны ғалымның дискурсивтік ойлау үдерісінде, жаңа ғылыми тұжырымдар мен қағидалардың пайда болу кезеңінде қалыптасады. Ғылыми мәтіннің авторы өзінің танымдық іс-әрекетінің нәтижесінде жаңа ұғымға атау береді, термин шығармашылығымен айналысады.

Мұндай пікірді М.Жұмабаевтың «Педагогика» деген зерттеуіндегі «жан тәрбиесі» ұғымы және оның терминденуі негізінде дәлелдеуге болады [6, 127-150]. «Жан тәрбиесі» ұғымының тууы, оның мағынасының саралануы және терминнің пайда болуы белгілі бір когнитивтік-дискурстық жағдайда өткендігін талдау барысы көрсетіп отыр: ғылыми мәтіннің өзі автордың когнитивтік іс-әрекетінен құрылады, ғылыми ұғымның қалыптасуына алғышарттар жасалады, енгізілген терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұнын ой елегінен өткізеді. Ғалымның жаңа ұғымды ғылыми айналысқа енгізу кезіндегі іс-әрекетін төмендегідей көрсетуге болады:

- педагогикалық құбылыстарды зерттеу барысындағы жаңа ғылыми бағытты негіздеуі;
- зерттеліп отырған мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерді жүйелі түрде және сыни көзқараспен оқу және ол туралы ой толғау;

- алынған нәтижелерді ғылыми баяндама, дәріс түрінде тәжірибеден өткізу;
- жаңа ұғымға терминдік атау беру;
- ұсынылған терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұнындағы ерекшелігін анықтау;
- жаңа терминнің негізгі белгілерін анықтау және ғылыми анықтама беру.

Терминді морфологиялық талдау терминнің формасында мазмұн қалай белгіленеді, ол қандай негізгі ұстанымдар бойынша бөлінеді және бұл бөлінудің негізінде қандай қағидат басшылыққа алынады деген сұрақтарға жауап беруге болады. Әрбір терминдік бірлік белгілі бір сөз табына жатады, сондықтан терминді сөз таптарына қатысты талдау когнитивтік зерттеу аспектісінің негізгі сұрағына жауап беруге мүмкіндік береді, атап айтқанда, сөз таптарының атауыштық қызметі, дүниенің тілдік бейнесін анықтау-дағы олардың рөлі, терминдер арқылы берілген, бейнеленген білімдер құрылымы, олардың менталды лексиконда және сөйлеу әрекетіндегі қолданысы т.б. мәселелер анықталады.

Е.С. Кубрякова «для того чтобы понять роль частей речи в процессе познания мира, фиксации знаний и его описание, чтобы понять, какова значимость функции этой системы в языковой способности челове-ка и его ментальном лексиконе, необходимо понять, как и в какой форме участвуют части речи в языко-вой репрезентации мира, т.е. какова их значение в этом процессе» [1, 127].

Жоғарыда талданған терминді морфологиялық тұрғыдан талдап көрелік. «*Жан тәрбиесі*» термині - екі сыңарлы тіркесті термин, екі сыңарлы тіркесті терминдер терминдердің ішіндегі ең көп ұшырасатыны. Бұл термин анықтаушы мен анықталушының бірігуінен жасалған. Екі сыңары да қазақ сөздерінен тұратын термин (араб, парсы кірме терминдерінің тілімізге ертерек енгендігін және тілдің ішкі заңдылығын сақтап қабылданғанын ескеріп, оларды төл терминдер қатарында қарастырамыз). Тіркесті терминнің сыңарлары матаса байланысқан, ілік септігіндегі *жан* сыңары грамматикалық жағынан тиянақсыз болып, тәуелдік жалғаулы сыңарды (*тәрбиесі*) қажет етіп тұр. Ілік септікті сыңар негізгі саналады, нысанның иесі болады, ал тәуелдік жалғаулы сыңар нысанның меншіктік қасиетін білдіреді. Тіркесті термин матасу-дың толымсыз түрімен байланысқан, өйткені ілік септігі түсіріліп, сыңарлар қатынасы тәуелдік тұлға арқылы көрінеді. Тіркесті терминнің екі сыңары да терминдік мәнде жұмсалып тұр.

Терминді талдаудың үшінші кезеңі негізгі когнитивтік үдерістер негізінде, яғни терминнің мағынасы-на, атап айтқанда жадыдағы, қиялдағы және қабылдаудағы терминнің мағынасымен байланысты болады. Терминдік жүйені когнитивтік талдау атау беру үдерісімен тығыз байланысты, өйткені атауыштық қызмет ойлау, жады, елес, қабылдау сияқты когнитивтік ұғымдарға негізделеді және олардың нәтижесі болып табылады. Термин жасауда аталған үдерістер негізі болып есептелгендіктен, оларды терминді талдау барысында ескеру қажет, өйткені терминдік бірліктерді когнитивтік тұрғыдан талдау барысы кез келген термин атауыштық бірлік ретінде пайда болады, ол өзінде нақты бір бейне, елес, дүниенің бейнесі туралы мәліметтер жинақтаған сананың құрылымын анықтауға ықпал етеді.

Демек, когнитивтік көзқарас «адамды қоршаған дүние неге белгілі бір түрде көрініс тапты, қабылдан-ды және түсінілді деген мәселеге жауап беруге» мүмкіндік жасайды [1, 46].

Берілген терминді мағынасы жағынан талдап көрелік. Бір жағынан, *жан* («адамның ішкі, психикалық дүниесі, оның санасы») және *тәрбие* («адам бақытты болатын нәрсе») [7, 183; 64] лексемалары тура мағынада қолданылып тұр. Екінші жағынан, бұл сөз тіркесінің мағыналық тұтастығы туралы айтуға болады, оны терминологиялық фразеологизм ретінде қарастыруға болады, өйткені, (а) аталған термин арнайы денотатты атайды; (б) онда сөз тіркесінің компоненттерінің белгілі бір дәрежеде денотатпен байланысы көмескіленген; (в) «*жан тәрбиесі*» терминінің денотаты нақты ғылыммен (педагогикамен) анықталады, сол ғылым аясымен шектеледі және (1) ортада, мектепте, отбасында қалыптасқан мінез-құлық дағдыларды; (2) мінез, дағды қалыптастыруға ықпал ету, әсер етуді; (3) материалдық байлықтан гөрі рухани, адамгершілік және интеллектуалдық қызығушылығы басым жанның сипатын білдіреді. Көріп отырғанымыздай, «*жан тәрбиесі*» терминінің когнитивтік-семантикалық мазмұны белгілі бір мағыналық белгілерден тұрады және ғалымның когнитивтік іс-әрекетінің нәтижесі тіл арқылы терминдік жүйеден көрініс табады.

Қорыта айтқанда, терминді когнитивтік тұрғыдан талдаудың маңыздылығы дүниенің ғылыми бейнесі-нің бір бөлігінде бекітілген лингвоантропологиялық білім кешенін зерттеу мен анықтаудан, тілдік концептуалдау механизмдерін танудан және әмбебап когнитивтік-семантикалық үлгілерді анықтаудан көрінеді.

1. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - М., 1997.
2. Берестнев Г.И. Семантика русского языка в когнитивном аспекте: учеб. пособ. - Калининград: Изд-во КГУ, 2002. - 157 с.
3. Володина М.В. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации) / МГУ им. Ломоносова: Филолог. Фак-т. – М., 2000. - 128 с.
4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. - Тамбов, 2000.
5. Алексеева Л.М. Метафорическое речепорождение и функции терминов в тексте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - М., 1999.
6. Жумабаев М. Избранное (Педагогика). – Алма-Ата: Наука, 1990 - 272 с.
7. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / Под ред. Шведовой Н.Ю. - М., 2003.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы когнитивного исследования терминов.

Resume

In the article the problems of terms cognitive research are considered.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ ЖӘНЕ XV-XVIII ХАНДЫҚ ДӘУІР ПОЭЗИЯСЫ

Г.С. Боранбаева – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ,

Г.Ә. Құсманова – Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан Техникалық университеті

XV-XVIII ғасыр қазақ поэзиясында өмірлік мәні бар, адамзат қоғамымен бірге жасайтын жақсылық, жамандық, адамгершілікті және сол кезеңнің әлеуметтік мәселелері ел қорғау, жауға аттану, айту сияқты тақырыптар жырланды. Жыраулардың философиялық ішкі сезім толғаныстарын үгіт-насихатқа байла-нысты көркем өрілген сөз өрнектері – фразеологизмдермен бейнеленеді.

XV-XVIII ғасыр қоғамына қызмет еткен ауызша тараған әдеби тіл үлгілері – авторлы поэзия қазақ әдеби тіл тарихында бірқатар жаңа фразеологизмдерді нормаға айналдырып, қолданысқа енгізді. Олар XIX ғасын ақындары Махамбет, Дулат, Шернияз, Шортанбай, Мұрат сияқты сөз зергерлерінің тілінде де қолданылып тұрақталды.

Әдеби тілдің дамуында қоғам өзгерісімен бірге бүгінгі күнде қолданыстан шығып қалған, бірақ өз дәуірінде актив жұмсалған фразеологизмдер XV-XVIII ғасыр поэзиясының басты ерекшелігін білдіреді.

Жыраулар толғауларының поэтикалық тіл өрнектері, фразеологизмдер, образ үшін қару-жарақ, төрт түлік мал, өсімдік табиғат атауларына қатысты қолданылған. XV-XVIII ғасыр поэзиясындағы фразеологизмдер ауызша әдеби тілде нормаға айналып, едәуір ұрақтылық сипатқа ие болды. Олардың бірқатары қазіргі әдеби тіл қажеттілігін де өтеп жүр.

XV-XVIII ғасыр қазақ поэзиясының фразеология қорын біз анықтаған мынандай тіркестер тобы құрайды.

1. XV-XVIII ғасыр ауызша әдеби тілінде ормаланған фразеологизмдер, олар қазіргі кезеңге дейін актив қолданыста келеді.

2. XV-XVIII ғасыр поэзиясы үшін актив, қазіргі әдеби тілде сирек қолданылатын фразеологизмдер.

3. XV-XVIII ғасыр ақын жыраулар тілінде басқа мағынада қолданылған, қазір семантикалық даму өзгерісімен келетін фразеологизмдер.

4. Қазіргі әдеби тілде түсініксіз, архаизм сөздермен келген, мағынасы күңгірт фразеологизмдер.

Қазіргі әдеби тілде дәл сол тұлғада және сол мағынада жұмсалатын XV-XVIII ғасыр поэзиясындағы тісін қайрау, түсін суыту, көзінің жасын көл қылу, қабырғасы қайысу, қабырғасы сөгілу, төрт құбыласы түгел, итке жем болу, тар пейіл, кен пейіл, бойын түзеу, есебін табу, жаман пиғылы басына жету, сөзі тию, төрде төсек тартып жату, бітім қылу, ел бастау, құнсыз кету, төрден орын тимеу, ит түрткі көру, бата алу, қыдыр дару, талқы көру, тілеуі қабыл болу, қыдыр қону, тілек тілеу, жер таяну, түн ұйқысын бөлу, алты ауыз болу, асыл сөз, басына айғақ болу, жалған дүние, олай-бұлай боп кету, қол қусыру, азын тасқа біледі, тіліне еру, қараң қалу, тауап ету, жал құйрықсыз жалғыз т.б. фразеологизмдер – қазіргі әдеби тілде нормаланған тұрақты тіркестер.

Атадан тудым жалқы боп,

Жақынна көрдім талқы көп (Бес., 58).

деген Ақтамберді жыраудың тілінде қолданылған талқы көру фразеологизмі қазіргі кезде де актив қолданылады. Талқы сөзі негіз болған талқылау етістігін оқулықта «Қазақ тіліндегі талқылау деген сөз Октябрь революциясынан бұрын, иленген қайысты жұмсарту процесі мағынасында қолданылып келеді, ал қазір талқылау (обсуждать) жаңа мағынаға ие болды» - деп көрсетеді. (Кеңесбаев, Мұсабаев. 1968. 153). Біздің мысалымыз бойынша талқы сөзінің ауыспалы мағынасы бұран ертеркте-ақ қалыптасқан сияқты. Талқы көру «қиындық, қыспақ көру» деген мағынада айтылады.

Қазіргі қолданыста XV-XVIII ғасыр қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдердің мағынасы аз-кем өзге-рістермен келетін тұстары да кездеседі. Мысалы, Шалкиіз жыраудың иесі би Темірге айтқан толғауында:

*Ниет емсең жетерсің,
Жетсең тауап етерсің* (Бес., 40).

деген тармақтары бар. Би Темірдің қажылыққа барып, «қағбаға тауап етуді мақсат қылуы» *ниет ету* деген тіркеспен беріледі. Ниет ету тіркесі діни іс-әрекеттерге қатысты қолданылатын. Әдеби тіл тарихында ниет ету тіркесі ислам дініне қатысты айтылатынын Мақығ Қалтаевтың:

*Қажыға ниет қылад бармақ болып,
Ағайында аулайды қармақ болып,
Қажыға барып атанып қажы, әпенді
Жөнледі көп сауап алмақ болып*

деген өлең шумағындағы қажыға барып ние қылады деген тіркестен де көруге болады. Қазіргі кез келген істі мақсат етті деген мағынада осы тіркес еркін қолданылады.

«Бір нәрсенің, заттың алыстан сұлбасы көрінді» мағынасында қолданылатын мынадай тіркестер бар. Мысалы Бұхарда:

*Арту, арту бел келсе
Атан тартар бүгіліп,
Алыстан қара көрінсе* (XV-XVIII ғ., 122)

Қазтуғанда:

*Ел қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп* (Бес., 28)

Осынағы қара көріну, қара шалу фразеологизмдері қазіргі әдеби тілде де осы мағынасында жұмсалады.

Бұхар жыраудың:

*Өлгеннен соң жер жұтқан,
Қара қалған денеңді айт* (XV-XVIII ғ., 115)

деген жолдарындағы «иесіз қалған, жаны шығып кеткен дене» мағынасындағы қараң алған деген фразеологизм қолданылса, қазір осы тұрақты тіркеспен бірге қарғыс мағынасындағы қараң қалғыр деген фразеологизм бар.

XV-XVIII ғасыр территориялық-этникалық тұтастық мағынасында жұрт сөзі норма болғандықтан, Шалкиіз, жырау тіліндегі жұрт иесі деген тіркес қазіргі «халық басшысы, ел ағасы» деген мағынада айтылады.

XV-XVIII ғасыр поэзиясындағы бірқатар фразеологизмдер қазіргі әдеби тілде мағыналық жағынан дәл келгенімен құрылымдық өзгерістермен қолданылады. Мысалы, қазіргі әдеби тілде «туған жер» мағынасында кіндік кесіп, кір жуған жер деген фразеологизм қолданылса, ол Шалкиіз, жырау тілінде:

*Кіндігімді кескен жұрт,
Кір- қонымды жуған жұрт* (XV-XVIII ғ., 71)

түрінде келеді. Қазіргі жер сөзінің орнына XV-XVIII ғасыр әдеби тілінде норма болған жұрт сөзі және кір сөзінің орнына поэзия өлшемін, буын санын сақтау үшін жинақтық ұғымдағы кір-қоң сөзі қолданылып тұр.

Қазіргі қазақ тілінде **ындыны ашылды, ындыны жарымаған, ындыны кепті** фразеологизмдерінің құрамына кездеметін ындын сөзімен келген фразеологизмдердің қатарына Үмбетай жырау тіліндегі:

*Ындыны жаман жетеуің,
Қашып кетті жалт беріп* (XV-XVIII ғ., 104)

дегендегі ындыны жаман фразеологизмі қосылды. Ындын сөзінің жеке тұрғандағы мағынасы түсінік-сіз болғандықтан, бұл фразеологизмдердің жалпы мәні контекст аясында айқындалады. Ындыны ашылды – «арыны ашылды», ындыны жарымаған – «тойып, бүйірі бір шығып көрмеген», ындыны кепті - «сусап қалды» деген мағыналарды береді. XVII ғасырда қолданылған ындыны жаман фразеологизмі «ниеті жаман» мағынасында жұмсалған.

Тәтіғара жыраудың:

Аллалап атқа мініңдер,

Хан талау қылып алыңдар (Бес., 80)

деген тармақтарындағы «*ту-талақай етті, олжа үлесті*» мағынасындағы хан талау қылу фразеоло-гизмі қазір сәл өзгешіліктермен хан талапай қылды түрінде келеді.

Қазір қолданылатын түн қйқысын төрт бөлу фразеологизмі Жиёмбет жыраудың тілінде түн ұйқысын бөлу түрінде кездеседі. Аллелерация құрайтын төрт сөзі фразеологизм құрамында айтылмаған.

*Ханға қарсы тұрам деп,
Түн ұйқымды бөлгенмін,
Жұртымды жөнге салам деп* (Бес., 54)

дегенде *түн ұйқысын бөлу* фразеологизмі толғау тармақтарының буын санын сақтау үшін қысқарып қолданылған.

Ақтамберді жырау тілінде кездесетін бұғана қатып, бел бу фразеологизмі қазір бел сөзінің орнына буын сөзі алмасып, «ержету» мағынасында буын бекіп, бұғанасы кату түрінде қолданылған. Қазіргі «қиын кезең» дегенді білдіретін тар жол, тайғақ кешу фразеологизмінде жол сөзінің орнына жер сөзімен Шалкиіз жыраудың:

Тайғақ кешу тар жерде,
Менің достым бар-ды һәр жерде (Бес., 39)

деген толғау тармақтары бар.

Демек, XV-XVIII ғасырдағы ауызша әдеби тілдің нормасы болған бірқатар фразеологизмдердің қазір-де де актив қолданылатындығы, бірақ олардың сол кезеңде поэзия заңдылығына қарай құрылымдық, мағыналық жағынан ішінара өзгерістер бар екендігі байқалады. Сондай-ақ бұл кезеңдегі қолданыстағы-дан өзге мағынада жұмсалуды да жиі кездеседі.

Фразеологизмдердің семантикалық өзгерісі диахрониялық фразеологиясының бір ерекшелігі болып табылады. Қазіргі әдеби тілде игі сөзімен келген *түсі игіден түңілме, игі тілек, игі ниет, игі сөз* деген тіркестер мен фразеологизмдер бар. Игі сөзі қазіргі әдеби тілде жақсы лебізді (сөз, тілек), жүзі жылы адамды (түсі игі), адамның ықыласын (ниет), қадірлі, жақсы адамдарды (игі жақсылықтар) білдіретін ұғымдағы сөздермен ғана тіркес құрайды. Ал, XV ғасырда игі сөзінің тіркесімділігі кеңірек болғанын мына мысалдардан көреміз:

*Жебелей жебе жүгірген,
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма,
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма?* (Шалкиіз, Бес., 36)

Мұнда игі сөзі «жауынгер, жасак» мағынасындағы қол сөзімен, барлық мал емес, малдың ең жақсысы «арғымақ» мағынасындағы мал сөзімен, жай тон (киім) емес, «жауға қиетін жорық киімі» мағынасындағы тон сөзімен тіркестер құраған. Қазіргі әдеби тілдегі игі сөзін жақсы эквивалентімен алмастырып айтуға келмейді, яғни XV ғасырда жалпы «жақсы» деген ұғымды білдіргенімен де, арғымақтың сынын, жауын-гердің (қолдың) күшті жарақталғанын, жағаласа жыртылмас, мықты жорық киімін білдіретін сөз ретінде жұмсалады.

Қазіргі әдеби тілде *әзиз жан, әзиз ана, әзиз аға, әзиз дос* деген тіркестер бар. XV ғасырда Асан қайғы:

Адам әзиз айтар деп
Көңіліңді салмағыл (Бес., 27)

деп толғайды. Осы тармақтардағы әзиз айту тіркесі бұл күнде түсінікті болғанымен, әдеби тілде қолданылмайды. Араб-парсының әзиз сөзі XV ғасырдың ауызша әдеби тіліндегі қолданылмауы да мүмкін. Ауызша таралу нәтижесінде бұл кейін қосылған сөз болу керек. Мүмкін XVII-XVIII ғасырда болар, жалпы тіл тарихында қолданылған әзиз айту фразеологизмінің қазір тіркесімдік жағынан өзгеріске ұшырағанын көруге болады. Толғау контексті бойынша бұл тіркес «дұрыс айту, жөн айту» деген мағынаны береді. Жыраудың айтпақ ойы, идеясы – «адам әрқашан да дұрыс айтады деп, көңіл қойма, тыңдама» дегенді білдіреді. Демек, қазіргі зат есімдермен (жан, дос, ана) ғана тіркеске түсетін әзиз сөзі тіл тарихында етістікпен де тіркесіп келіп, «дұрыс айту» деген тіркестің образды түрін бейнелеген.

Халық тілінде тістің әдемілігін *маржан тіс, меруерт тіс, ақ күріштей* деген эпитет теңеулер бейнелейді.

Абай:

Аузың ашса көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген іш қайнайды (Абай, 20)

деп тісті кірсіз эпитетімен қолданса, XVI ғасырда Шалкиіз жырау:

*Қызарыдан көйлекті,
Еңінде семсер ақ тісті (XV-XVIII ғ., 73)*

дейді, «Әдемі тіс» ұғымын маржан да емес, меруерт те емес, семсер ақ тіс тіркесімен береді. Мұндағы семсер сөзі қару мағынасындағы сөз емес. Өлең контекстіне қарағанда «сүйек» мағынасындағы сөз болу керек. Сонда «ақ сүйектей тіс» деген мағынада айтылған.

Жыраулар поэзиясында арулардың бір сипаты ретінде күрек тісі қасқаю, күрек тісі аксию фразеологизмдері жұмсалады.

*Күрек тісін қасқайтып,
Сұлуды құшқан жиырма бес (Бұхар, Бес., 82)*

Атадан алтау туу тіркесі XV-XVIII ғасыр ауызша әдеби тілінің нормалық дәрежесінде жұмсалған. Осы тіркес мәнін қазір біз тура мағынасында, XIX ғасырдағы

*Атадан алтау,
Анадан төртеу,*

Жалғыздық көрер жерім жоқ (Абай., 90)

деп Абай айтқан алты ағайынды болумен байланыстырып ұғынамыз. Атадан алтау ту фразеологизмі – бірлікті болуды бейнелейтін образды тіркес. Демек, алтау туу – алты ағайынды болуды ғана білдірмейді екен, ұйымшыл, бірлікшіл болуды білдіреді. Алтау туу – «бірлікті болу» мағынасына кері бірліксіз деген ұғымда алтау ала болу деген тіркес бар. Ол алтау болса, ауыздағы кетеді мақал құрамында айтылады. Жиренше шешен айтты деген мынадай сөз бар:

*Алты баласы бардың арманы бар ма,
Бес баласы бардың сөзінің жалғаны бар ма?
Төрт баласы бардың теңдік алмай қалғаны бар ма?
Үш баласы бардың әлем берді әлі бар,
Өкпе бауыр, жалы бар,
Екі баласы бардың шақ қана халі бар,
Бір баласы бардың кеудеде шықпаған жаны бар,
Баласы жоқтың қандай сәні бар?*

Демек, шешен армансыз адам деп (7, 8, 9, 10 емес) алты баласы бардан бастайды. Алты бала мұнда да «көп» деген ұғымда жұмсалып тұр. XV-XVIII ғасырда фразеологиялық жүйеге айналған «көп ағайынды, бірлігі бар, төрт құбыласы» түгел деген ұғымдағы атадан алтау туу тіркесі қазір Абай қолданысынан бастап, өз мағынасында жұмсалады.

Қорыта келгенде, қазақ әдеби тілінің қайнар көзі - XV-XVIII хандық дәуір әдебиетінің өкілдері жырау-лар тіліміздің лексикалық қазынасын байытқан сөз иелері. Осы кезеңдегі әдеби тілдің нормаланып, көркем тіл қалыбына түсіруде сөз үлгілері жоғарыда талданған тілдік деректер дәлелдейді.

1. *Бес ғасыр жырлайды. - Алматы: Жазушы. 1 том, 1989.*
2. *Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. - Алматы: Арыс. 2004.*
3. *Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. – Алматы, 1987.*
4. *Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы, 1990.*
5. *XV-XVIII ғ. қазақ поэзиясы. – Алматы, 1982.*

Резюме

В статье рассматриваются поэзия в период ханства XV-XVIII в.в. и казахский литературный язык

Summary

In the article a poetry is examined in the period of khanate of XV-XVIII v.v. and literary Kazakh.

О НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ СВОЕОБРАЗИИ ЭМОТИВНОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Г.А. Кажигалиева – к.ф.н., и.о. доцента

Художественный текст, как известно, отражает субъективный мир личности, своеобразие национально-культурного проявления эмоциональности мышления. Именно последнее предопределяет разницу в национальных стереотипах и символах. Национально-культурные различия, отражающие особенности эмоционального мировосприятия, особенно ярко представлены в поэтическом тексте. Поэзии, ее «эмоциональным истокам» Н.Рубцов посвятил стихотворение «О чем писать?»:

*О чем писать?
На то не наша воля!
Тобой одним
Не будет мир воспет!
Ты тему моря взял
И тему поля,
А тему гор
Другой возьмет поэт!
Но если нет
Ни радости, ни горя,
Тогда не мни,
Что звонко запоешь,
Любая тема –
Поля или моря,
И тема гор –
Все это будет ложь!*

Эмотивность поэзии выявляется через анализ национально-культурной коннотации. Так, например, без соответствующего культурологического анализа невозможно адекватное понимание идейно-поэтической и эмоциональной составляющей произведения М.Цветаевой «Белогвардейцы! Гордиев узел».

*Белогвардейцы! Гордиев узел
Доблести русской!
Белогвардейцы! Белые грузди
Песенки русской!
Белогвардейцы! Белые звезды!
С неба не выскрести!
Белогвардейцы! Черные гвозди
В ребра антихристу!*

Стихотворение построено на контрастах, отражающих как историко-национально-культурное, так и личностное, авторское. Белое и черное символизируют добро и зло, честь и бесчестие. Однако в данном стихотворении важнее всего лингвокультурема *белогвардейцы* и то, какую эмоциональную коннотацию имеет это понятие у Цветаевой. С учетом эмоциональной тональности и культурологического контекста можно адекватно определить смыслообразующую роль лингвокультуремы *белогвардейцы*.

Лингвокультуремы, как правило, – символы и ключевые эмотивы. Лингвокультурные концепты наиболее эмоционально заряжены, так как они отражают не только состояние конкретного человека (автора), конкретной ситуации, но и эмоции, переживания целого народа, его историческую память.

Так, например, в стихотворении О.Сулейменова «Аргмак» ключевое слово и ключевой эмотив – аргмак. Оно идейное и эмоциональное ядро произведения, звучащее в каждой строке:

*Эй, половецкий край,
Ты табунами славен,
Вон вороны бродят
В ливнях сухой травы.
Дай молодого коня,
Жилы во мне играют,
Я проскочу до края,
Город и степь
Накрена.*

Ветер раздует
Пламя
В жаркой крови аргамака,
Травы
сгорят
под нами,
Пыль
И копытный цок.
Твой аргамак узнает,
Что такое
атака.
Бросим
робким
тропам
Грохот копыт в лицо!

В стихотворении нет эксплицитных эмотивов, преобладают эмоционально насыщенные образы и симво-лы-лингвокультуры. К последним, на наш взгляд, относятся: *аргамак, половецкий край, степь, конь, та-буны, вороны*. В контексте данного произведения слова и словосочетания *грохот копыт, атака, копыт-ный цок, жаркая кровь, пламя* приобретают эмоциональность и культурологическую содержательность.

Не менее важную роль в создании эмотивности стихотворения играют контрасты, создающие эмоцио-нальный образ:

*В ливнях сухой травы,
Бросим робким тропам грохот копыт в лицо.*

Поэт создает чувство скачки, свободы, простора.

На эмоциональных контрастах построено и стихотворение «Бетпак-Дала». (**Спокойное** широкое седло, **скупое равнодушное** движение ≠ Над головою **раскаленный камень**, пустыня **взбешена**, копыта высекают **желтый пламень** из белой глины) и эмотивной лексике (**стыдно смотреть в глаза, отупев, спокойное седло, скупое равнодушное** движение, пустыня **взбешена**):

*Бетпак-Дала
Всегда такая голая,
Что стыдно лошадям смотреть в глаза...
Моя кобыла,
Отупев от голода,
Не слышит повода,
Глядит назад.
Нет колеи,
Бетпак-Дала –
Дорога.
Ой, дорого ей заплатил казах,
Пустыня –
От порога до порога.
Все сто дорог
Вели его назад.
Размеренная смена поколений,
Спокойное широкое седло,
Скупое равнодушное движение,
Укачивая,
Всадника вело.
Над головою
Раскаленный камень,
Пустыня **взбешена,**
Копыта высекают **желтый пламень**
Из белой глины.*

Однако противопоставление, контраст **Спокойное широкое седло, скупое равнодушное** движение ≠ **Над головою раскаленный камень, пустыня взбешена, копыта высекают желтый пламень из белой глины** не представляется удивительным для тех, кто владеет казахским языком и знаком с казахской культурой и культурой кочевников, так как он отражает менталитет нации, его культурные традиции. Пустыня и степь формируют рассудительный, спокойный, неторопливый образ жизни.

Использование антонимических фигур в русской поэзии: антитезы, оксюморонов - позволяет, как

правило, передать «половодье чувств»: тоску, грусть, разочарование, их неоднозначность, сложность чувств, а также противоречивость самих явлений действительности, например:

Люблю я *пышное* природы *увяданье* (А.Пушкин).

Кого позвать мне?
С кем мне поделиться
Той *грустной радостью*,
Что я остался жив? (С.Есенин)
Все очнется в памяти невольно.
Отзовется в сердце и в крови.
Станет как-то *радостно и больно*.
Будто кто-то шепчет о любви. (Н.Рубцов).
За нами шум и пыльные хвосты –
Все улеглось! Одно осталось ясно –
Что мир устроен *грозно и прекрасно* (Н.Рубцов).
Звени, звени, золотая Русь,
Волнуйся, неумный ветер!
Блажен, - кто *радостью* отметил
Твою пастушескую *грусть*. (С.Есенин)
Ах, Арбат, мой Арбат,
Ты – мое призвание.
Ты – и *радость* моя, и моя *беда*. (Б.Окуджава)

На образном противопоставлении построена эмотивность следующего отрывка из стихотворения Н.Заболоцкого:

*В золотых небесах за окошком моим
Облака проплывают одно за другим,
Облетевший мой садик безжизнен и пуст...
Да простит тебя Бог, можжевеловый куст!..*

Золотые небеса (природа) контрастирует с безжизненностью и пустотой облетевшего садика (душа, ее состояние).

Порой антонимическая структура стихотворения усиливает чувство грусти, как в знаменитом посвящении А.О. Смирновой М.Ю. Лермонтова:

*Без вас хочу сказать вам много,
При вас я слушать вас хочу;
Но молча вы смотрите строго,
И я в смущении молчу.
Что ж делать?.. Речью неискусной
Занять ваш ум мне не дано...
Все это было бы смешно,
Когда бы не было так грустно...*

Свой вклад в выражение эмоциональной тональности произведения вносят и синтаксические средства. Использование безличных и отрицательных по модальности предложений, характерных для русских народных песен, позволяет передать чувство тоски, одиночества, безысходности, возникшей в душе пустоты. Яркие примеры – стихотворения С.Есенина и Н.Рубцова:

Безличные предложения:

- 1) Мне стыдно ваших поздравлений,
Мне страшно ваших гордых слов!
Довольно было унижений
Пред ликом будущих веков! (В.Брюсов)
- 2) Грустно... Душевные муки
Сердце терзают и рвут... (С.Есенин)
- 3) Мрачно и дико кругом.
Доля, зачем ты дана!
Голову негде склонить,
Жизнь и горька, и бедна,
Тяжко без счастья жить. (С.Есенин)

Инфинитивные предложения:

- 1) Тебе о солнце не пропеть,
В окошко не увидеть рая. (С.Есенин)
- 2) Не бродить, не мять в кустах багряных
Лебеды и не искать следа. (С.Есенин)

- 3) И не избежать бури,
Не миновать утрат... (С.Есенин)
4) Не порвать мне житейские цепи,
Не умчаться, глазами горя,
В пугачевские вольные степи,
Где гуляла душа бунтаря. (Н.Рубцов)

Таким образом, в художественной литературе, в частности в поэзии, не только используются экспли-цитные эмотивные художественные средства языка, но и раскрывается эмотивный потенциал лексиче-ских и грамматических единиц, которые, как правило, можно охарактеризовать как лингвокультуры.

Түйін

Мақалада поэтикалық мәтінің өзіндік символикасы мен бейнелілігінде көрсетілген ұлттық-мәдени ерекшеліктері қарастырылған. А.Пушкин, С.Есенин, Н.Рубцов, Н.Заболоцкий және О.Сулейменовтің шығармаларының негізінде орыс және қазақ ұлттық санасын көрсететін көркем мәтіндер эмотивтігінің лингво-мәдени салыстырмалы талдауы жасалған, эмоционалдықты көрсететін негізгі құралдар айқындалған; лингвокультуреманың поэтикалық мәтінің эмоционалды ядросы ретіндегі орны көрсетілген.

Summary

The paper describes the features of the national-cultural manifestation of emotional thinking, reflected in the kind of imagery and symbolism of the poetic text. Based on the analysis of a number of works by Alexander Pushkin, S.Esenin, N.Rubtsov, Marina Tsvetaeva and O.Suleimenov comparative analysis emotivity literary texts that represent Russian and Kazakh national consciousness, identified the main means of expression emotive, defined lingvokulturremy role as the emotional core of the poetic text.

ТҰРАҚТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР МЕН ШЕШЕНДІК ӨНЕР САБАҚТАСТЫҒЫ

С.К. Сәтенова – филол.ғ.д., профессор

Сөзге шеберлігі, шешендік өнері арқылы әрбір халықтың бітім-болмысы, дүниетанымы, ұстанымы танылады. Ауыз әдебиеті этнос өмірінің айнасы десек, оның әсем өрнектермен өрілген көркем сөз орамдары (фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, теңеу сипатындағы сөз үлгілері т.б) халықтың тарихын, ой-өрісін, арман-мүддесін паш ететін тілдік бірліктер. Шешендік өнері тарихына қысқаша тоқталып өтер болсақ, шешендік өнер туралы ілім риторика деп аталатыны белгілі. Риторика, яғни шешендік өнері адамның дүниетанымымен, рухани мәдениетімен, психологиясымен тығыз байланысты. Шешендік өнерінің қалыптасу кезеңіне байланысты “Об ораторском искусстве” кітабында мынадай сипаттама берілген:

“Ақындық табиғаттың туа бітті сыйы болса, шешендік жүре бітті қасиет екені де ертеден ұғынықты болған. Антик дәуірінің кейбір шешендері даусын мәнерлеп, сөз сарасын салмақтап сөйлеуге теңіз жағалай жүріп жаттыққан екен. Ертедегі Афина, Рим шешендері қарумен емес, сөз күдіретімен ұлы империяларды “жаулап” алған. Шешендік өнердің шамшырағы атанған олар риторика арқылы ғылыми логиканың, этиканың, философияның алғашқы әліппесін қалдырды. Заманына қарай шешендік өнері бірде саясат пен биліктің қаруы болса, бірде өмір шындығынан алшақтап, сәндік пен салтанатқа, мадақ пен марапатқа қызмет еткен. Орта ғасырда дін мен шіркеудің билігіне орай қайта пайда болған гомилети-ка (дін мен шіркеуді уағыздайтын ілім) шешендік өнерді мүлдем ығыстырып тастады. XV ғасырда гуманистік ағымның пайда болуы шешендік өнерді қайта жандандырды” (1, 18).

Ал осы мәселе жайында ойын ғалым Қ.Бейсенов былайша өрбітеді:

«Қазақ топырағында қалыптасқан рухани кеңістікте, Әл-Фарабиден Абайға дейінгі аралықта бұл (шешендік өнер) туралы айтқан ой сәндіктері баршылық. Мысалы, Әбунасыр бабамыздың логиканы біртұтас ойкешті ғылымдық жүйеге түсіріп, оның танымдық тәсілдерін айқындап бергені белгілі. Шешендік өнерге байланысты айтылған әл-Фарабилік ойларға қысқаша тоқталсақ, онда ол диалетиканың қарапа-йым пікір таластырушылық өнер емес, ақылды ұстартатын ой кешу тәсілі екендігін баса айтқан болатын. Диалетика осы қасиетімен шешендік өнердің арқауы бола алады. әл-Фараби диалетика мен риториканың тамырластығын бағамдай отырып, сонымен қатар, олардың айырмашылықтарын да көрсете білген. Айта-лық, егерде диалетика тек шынайы білімге негізделген, қисынды дәлелдер арқылы тұжырымдалатын ой тую тәсілі болса, *риторика* шешендік қисынға, ой жүйелілігіне, ұғымдар үйлесіміне негізделеді» (2, 63).

Қазақ халқының сөз өнері, шешендік өнері жайында тереңнен ой толғап, нақты тұжырымдар жасаған ғалымдардың бірі – Р.Сыздықова. Автор шешендік өнер дәстүрі тарихына тоқтала келіп, шешендік өнер мен шешендік сөз ұғымдарының ара-жігін ажыратып көрсетеді. Біздіңше “шешендік сөз” деген терминді бұрынғысынан шешендік өнердің іс жүзінде асқан нәтижесін атауға қалдыру керек, яғни фольклор мұрасының бір жанрын және қазіргі кезде шешен айтылған сөзді осылайша атау керек те, шешендік өнердің, сөзге шеберліктің өзін сәл болса да өзгешелеу атау қажет. Бұл ұғымға “шешендік” деген абстрак-тілі есімді теліп, ол – “шешен сөйлеу” деген актінің атауы болса дейміз. Демек, әрі қарай біз орыс ғылымында «ораторское искусство, риторика, красноречие» деп жүрген категория сөз болған жерде «шешендік сөз» деген тіркесті актінің нәтижесі, материалы дегенге береміз,” – дейді автор (3, 30).

Қазақ тіліндегі шешендік сөздердің, үлгілердің қай ғасырда туындап, қалыптасқандығын кесіп-пішіп айту өте қиын. Алайда шешендік өнердің негізгі арқауы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтқан билердің шешендік сөздерінде тәрізді, демек оларды алғаш тудырушы жеке адамдар болғанымен, заман ағымына сай, қолданыс аясына байланысты құбылтып өңдеуші халық.

Тарихи деректерге сүйенер болсақ, қазақтың шешендік өнерінің дамыған дәуірлерінің бірі ХVII-ХVIII ғ.ғ. Бұл дәуір қазақ халқының қоқан, жоңғар, қалмақ басқыншыларына қарсы ел тәуелсіздігін қорғау жолындағы ауыр күрес жылдарымен тұстас келеді. Осы кезеңде аттары шыққан қазақтың белгілі шешен-дері, билері мен батырлары: Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым, Жәнібек т.б. аттарымен байланысты шешендік сөздер дұшпанның әрекетін, хандардың әділетсіздігін әшкерелеуге, елді бірлікке, күреске жұмылдыруға бағытталған. Кейде керісінше, ел тілегіне сай шешілген дау-дамайды халық соңынан қорытып, билердің тоқсан ауыз сөзінен тобықтай түйін жасалғандығы да байқалады.

“Өнер иесі де халық, даналардың анасы да халық” демекші, шешендік сөздер халықтың даналығын, тілінің байлығын көрсетеді. Қазақ халқының табиғи қасиеттерінің бірі ретінде оның сөзге шеберлігін айтуға болады, тұспалдау, меңзеу арқылы аз сөзбен көп жайтты аңғартуы да мүмкін. Халқымызға тән осы бір қасиет әртүрлі мақсатта қазақ елін аралап, тұрмыс-тіршілігімен етене танысқан шетелдік зерттеуші-лердің назарынан тыс қалмаған тәрізді. Бұл жерде, ең алдымен, ХII ғасырдың соңында қазақ елі жайында жазылған әйгілі жиһанкез Марко Поло еңбегін ерекше атап өткен жөн болар. ХIII-ХIX ғасырларда орыс және шетел этнограф ғалымдарының қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, тілі, тәлім-тәрбиесі, мәдениеті туралы жазған материалдары жарық көре бастады. Әрине, олар қазақ халқының ежелгі дәуір-ден келе жатқан тарихына тереңдеп үңілмей, тек көшпелі халық тұрғысынан бағалады. Дегенмен, олардың қазақтар туралы жазылған бірқатар еңбектерінің өзі халқымыз жөніндегі тарихи мағлұматтарға едәуір үлес қосары айқын.

Қазақтың шешендік сөз үлгілерін жинақтап, халықтың осы бір ерекше қасиетін байқаған, бағалаған белгілі ғалым В.В. Радлов:

“...Қырғыздар (қазақтар) өз көршілестерінен ұтымды сөздің ұрымтал тұсын тауып қолдана білетін тапқырлығымен және керемет шешендігімен ерекшеленеді. Менің жинаған материалдарым қазақтардың ақылы, ой өрісі мен тілі жайында нақты түсініктер мен мағлұматтар береді деп ойлаймын” деп, ойын басқа түркі тілдес халықтармен салыстыра отырып қорытады (4, 17).

Қазақ халқының шешендік өнері, сөздері мен сөз тіркестері құрылымындағы белгілі бір үйлесімділік, ұйқас, әуен-ырғақты сипаттаған еңбектер де баршылық. “Өнер алды – қызыл тіл,” “Шешеннің сөзі мер-ген, шебердің көзі мерген” деп саналы сөзді сары алтыннан артық бағалаған халқымыз шешендік өнерді, атадан балаға мирас болған ақыл-нақылға толы өсиет сөздерді тәлім-тәрбиенің негізгі құралы еткен.

“Ақылдың көзі – аталы сөз”, “Сөз тапқанға қолқа жоқ”, “Көз жетпеген жерге сөз жетеді”, “Сөз сүйек-тен өтеді, таяқ еттен өтеді”, “Қаһарлы сөз – қамал бұзар” тәрізді мақал-мәтелдерден ата-бабамыздың жүйелі түрде сөйлей білуді үлкен өнер санағаны байқалады. Әрине, “аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен” кісілер де кездеседі, бірақ жалпы алғанда, қазақ халқының тілге шебер, сөз өнеріне жетік халықтар санатына жататындығы ғалымдардың осы мәселеге байланысты зерттеулерінде нақтыланған. Мұндай қағиданың қалыптасуы тілдік ортаға байланысты болуы да мүмкін. Өздеріңізге белгілі, қазақ халқында бастапқы кезде жазу-сызу үлгісі үрдіс болмады да, айтылған ойды негізінен есте сақтап қалуға тырыса-тын. “Қадірсіз өнер халық есінде сақталмайды, халық бір алтын іздеуші, ол талғап алады да сақтайды және сақтай жүріп, олардың

ең құндыларын, ең даналарын ондаған, жүздеген жылдар, тіпті ғасырлар бойы өңдейді” демекші, тілдің нарқын, сөздің парқын түсінетін тілдік орта өлең, жыр не мән-мағынасы мол мақал-мәтел, қанатты, нақыл сөз немесе “өткірдің жүзіндей, кестенің бізіндей” ұтымды сөз орамын есте сақтауға тырысқан. Зерттеу нысаны ретінде қарастырылып отырған тұрақты бірліктер де сол тілдік ортада қайталанып, бірте-бірте қалыптасып, өңделіп және дамып отырған.

Шешендік сөздерді саралай қарасақ, халқымыздың тарихын, сан алуан оқиғалардың ізін, “*ақ табан шұбырынды, алқа көл сұлама*” тәрізді қиын-қыстау кезеңдегі көрген қиыншылықтары мен “*қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған замандағы*” тыныштығы мен бейбіт өмірі, торқалы той мен топырақты өлім сарынын байқауға балады. Шешендік сөздер халықтың өмірлік тәжірибесінің жиынтығы, ой-тұжырымда-рының қорытындысы, “тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні” тәрізді. Олардың әрқайсысында өзіне ғана тән философиялық ой мен өзіндік тұжырым бар.

Олар жылдар бойы қаншама ұрпақ өкілдерінің өңдеуінен өтіп, халықтың жадында ұзақ сақталып, жатталып, бірте-бірте қолдануға даяр тілдік құралға, халықтық ортақ мұраға айналған. Халықтың жадын-да кез келген нәрсенің ұзақ уақыт сақталмайтыны белгілі. Тілімізде сақталып қалған тұрақты тілдік бірліктердің ішінде алмастың жүзіндей өткірлері де, жүзктің көзінен өткендей бейнелі көркемдері де, сабырлылыққа шақыратын, бірлікке, ынтымаққа баулитын алтынның сынығы тәрізді асылдары да, бір сөзбен айтқанда, ең құнды, күдіреттілері кездеседі. Мысалы, “*жаманнан жақсы туар – адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туар – бір елтіріге алғысыз*”, “*таяқ еттен өтмеді, сөз сүйектен өтеді*”, “*тоймасқа берме, толмасқа құйма*”, “*мал аласы сыртында, адам аласы ішінде*”; *қабырғадан қан аққан, толарсақтан мұз қатқан; қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқ(ыт)тырмай; қасықтай қаны, шыбындай жаны; ат қойып, айдар тағып; аттың жалы, түйенің қомы; апы кіріп, күпі шығып; жүзден жүйірік, мыңнан тұлпар; Алатауды айырып, Қаратауды қайырып; әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып* тәрізді айтылар ойды астарлап, ықшамдап жеткізу мақсатында қалыптасқан мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер жоғарыда айтылған пікірдің куәсі іспеттес.

Байқап отырсақ, мәнерлі, өрнекті, терең мағыналы, көркем сөз айшықтары болып саналатын фразеологизмдік тіркестерді жүйелі түрде қолдану нәтижесінде ой тұжырымы астарлы, терең мағыналы, бейнелі болып қана шықпай, тыңдаушыға белгілі бір ой тастауы да мүмкін. Әрине бұл, екі сөздің бірінде терең мағыналы фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді немесе нақыл сөздерді қолдану керек деген сөз емес. Алайда “жүйесін таппаған сөз жетім, иесін таппаған ой жетім” демекші, бейнелеу, әсірелеу, теңеу, салыс-тыру т.б. толып жатқан көркемдік, стильдік тәсілдегі тұрақты тіркестерді шебер қолдана білудің өзі үлкен өнер. Ұтқыр ойды ұрымтал тұсын тауып жеткізе білу, жігін тауып сөйлей білу - ақыл мен парасатты, шеберлікті, ойлылықты талап етеді.

Жоғарыда айтылған тұрақты тілдік бірліктерді шебер қолданудың үлгілері олардың сыры мол табиға-тын терең түсініп, сиқырлы күші мен күдіретін бағалай білген кешегі шоқтығы биік шешен де ділмар бабалардың, ердің құнын екі ауыз сөзбен тындырған тапқыр да әділ билердің, замана зарын, халқының арманын жеткізіп, күңірене күй толғаған абыз-жыраулардың сөз саптауларынан байқалады. Олардың дуалы аузынан шыққан, халықтың жадында ұзақ уақыт, тіпті ғасырлар бойы сақталып, рухани қазынаға айналып бізге жеткен сөз байлығының сарқылмас бұлағы осы бейнелі сөз оралымдары.

Қазақ халқының сөз өнеріне жетік, тілге шебер келуі оның тұрмыс-тіршілігіне байланысты емес пе деген де ой келеді. Әрине, бұл бірнеше фактордың біреуі ғана болуы мүмкін. Енді осы ойымызды сарапқа салып көрелік. Қазақ халқының көшпелі кезеңді бастан кешіргені, тұрмыс-тіршілігінің қашаннан мал шаруашылығымен байланысты болып келгені белгілі. Халық бір жерде тұрақтап қалмай, әр түрлі себеп-терге орай (бұл әрине, қыстау, күздеу, көктеу, жайлауға көшуіне немесе басқа түскен қиын-қыстау кезең-дерге, шапқыншылыққа байланысты болуы мүмкін) мекен ауыстырып отырған. Ал енді осының өзі-ақ бір философиялық тұжырымға негіз болатын тәрізді, себебі әрбір жаңа орын, мекен, көш бойы тамашалана-тын табиғат көріністері – осының барлығы адамның психикасына, логикасына, ойлау қабілетіне, демек, сана-сезіміне ерекше әсер етеді. Өз өмірін мал бағу кәсібімен байланыстырған халық, көшіп-қонғанда, әрине, бір жерде ұйлығып отырмайды. Ауыл-ауыл болып шашырап қоныстанады, бір ауылдағы үйлердің жалпы саны 3-4-5 үйден аспауы мүмкін.

Екінші бір фактор – халықтың мал шаруашылығымен айналысуы дедік, яғни қазақ халқы кейінге дейін төрт түлікті өсірумен шұғылданып келді. Күн көрісі, азығы, киім-кешегі, ыдыс-аяғы, отын-суы, қарап отырсақ, бүкіл тұрмыс -тіршілігін қамтиды. Мал бағуға деген жайылымдар арнайы дайындалады да, мал бағушылар бір-бірінен тысқарырақ, жеке-жеке орнығады. Байқап

отырсақ, жердің кеңдігі, табиғат көрінісі, саф ауа мен тыныштығы мол тылсым дүниенің өзі адамның ой-қиялының тереңдеуіне, сана-сезіміне, байқампаздығына әсер ететін тәрізді. Байқампаздығы деп отырғанымыз, халық малды тек бағып қана қоймай, оған тән ерекшеліктерді байқап, адамдардың бет-пішінін, мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттау барысында ұтымды пайдаланып отырған. Мысалы, *қойдан жуас, жылқыдан торы; жылқы мінезді (жігіт); сиыр мінезді (адам); бота көз; түйе табан; бұқа мойын; бота тірсек, бөкен сан; бес биенің сабасындай; ешкінің асығындай; қаңтардағы бурадай* тәрізді тұрақты тіркестер тобы жоғарыда айтылған сөзіміздің куәсі іспеттес. Қазақ тіліндегі тұрақты тілдік бірліктердің ауқымды бөлігі төрт түлікке қатысты туындаған десек, артық айтқан болмаспыз.

Бейнелі сөз орамдарының халықтың жадында сақталуының себептерін айтатын болсақ, біріншіден, тұлғасы жағынан тілге жеңіл, белгілі бір ұйқасқа құрылғандықтан, құлаққа өте жағымды естіледі, көлемі шағын. Екіншіден, тілі көркем, астарлы және аз ғана сөзбен айтылар ойды толығымен жеткізеді. Тұрақты тілдік бірліктер халықтың өмірден алған тәжірибесінің жиынтығы, ой тұжырымының қорытындысы екендігі жоғарыда айтылды. Бұл мәселе жөнінде өзінің құнды тарихи деректерімен артына өшпес із қалдырған ғалым Ш.Уәлиханов:

«Халық аузындағы нақыл сөздерді зерттеудің этнография үшін орасан зор маңызы бар екенін ғалым-дар әлдеқашан-ақ аңғарған болатын, өйткені халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы ондай сөздерден айқынырақ көрінеді. Ескілікті сүю, ескі нақыл нақыл сөздерге бай келу солтүстік Азия мен Орта Азияның көшпелі халықтарының ерекше бір қасиеті болып табылады. Ондай нақыл сөздер не ру ескерткіштері ретінде қариялар аузында қасиеттеліп сақталып отырады, не халық жыры түрінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа белгілі жыршылар арқылы жеткізіліп отырды. Қазіргі уақытта қолданылмайтын, айтылмайтын толып жатқан сөз құрылыстары мен сөз жүйелері өздерінің өте ерте уақытта шыққандығын көрсетеді», - дейді (5, 99).

Шешендік өнердің негізі, мәйегі болып саналатын тұрақты тілдік бірліктер белгілі бір кезеңде дуалы ауыздан шыққан шешен де тапқыр, ұтымды да аталы өсиет сөздердің бізге жеткен ұзын-ырғасы, желі-жұрнағы ғана. Ауыздан-ауызға көше жүріп сан қилы заманнан өткен, құлаққа сіңіп, көңілде жатталып, халық қазынасына айналған және уақыт өте келе сұрыпталып, сығымдалып, айтуға жеңіл, ықшам, қолда-нуға даяр тұрақты тілдік бірліктерге айналғандығы айқын. Демек, нақыл сөздерді, оларды алғаш қолда-нысқа енгізуші жеке тұлға болғанымен, оны сұрыптаушы да, өңдеуші де, есте сақтаушы да халық.

Қорыта келгенде айтарымыз, шешендік өнердің табиғи тылсым сырына терендеп бойлау, бейнелі, астарлы, терең мағыналы атадан балаға мұра болып жеткен тұрақты сөз оралымдарын өскелең ұрпаққа жеткізу, тілдің күдіреттілігін, шешендік өнерінің қазақ халқына тән қасиеттердің бірі екендігін түсіндіру – тіл мамандарының міндеттерінің бірі.

1. *Об ораторском искусстве.* – М., 1973. - С. 18.
2. *Бейсенов Қ. Қазақ топырағындағы қалыптасқан гаклиятты ой кеіу үрдістері.* – Алматы, 1994. - 63 б.
3. *Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы.* – Алматы, 1993. - 34 б.
4. *Радлов В.В. Обзоры народной литературы тюркских племен, живущих в южной сибирии и джунгарской степи.* ч 3. - СПб., 1870. - С. 17.
5. *Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары.* – Алматы, 1949. - 99 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы ораторского искусства: дается анализ предложенных учеными определений таких понятий как «искусство красноречия» и «красноречивые слова», описываются пути формирования устойчивых выражений в казахском языке, предлагается авторское видение взаимосвязи устойчивых выражений с искусством красноречия.

Summary

This article describes the problems of public speaking: provided analysis of definitions of such concepts as "the art of oratory" and "eloquent words" proposed by scholars, described ways of formation of set expressions in Kazakh language, as well offered the author's vision on relationship of set expressions with the art of rhetoric.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ С КОМПОНЕНТОМ ЗООНИМОМ

М.К. Абаева – к.филол.н., доцент КазНПУ им. Абая

Когнитивная часть парадигмы отражает метафоричность человеческого мышления при вербализации его фразеологизмами и базируется на понятии концептуальной метафоры.

Теоретической основой предлагаемого ниже описания закономерностей метафорического моделирования действительности стала теория концептуальной метафоры, как одного из направлений в когнитивной лингвистике, разработанная Дж.Лакоффом и М.Джонсоном. Современная когнитивная лингвистика считает метафору формой мышления, а метафорическую модель средством познания и объяснения действительности. По мнению Дж.Лакоффа и М.Джонсона, метафора пронизывает нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но и мышление и деятельность. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична [1, с. 25]. Концепт метафорически структурирован, деятельность метафорически структурирована и, следовательно, язык метафорически структурирован. Ученые утверждают, что процессы человеческого мышления во многом метафоричны, т.е. концептуальная система человека структурирована и определена с помощью метафоры.

Метафоры как выражения естественного языка возможны именно потому, что они соотносятся с метафорами концептуальной системы человека [1, с. 27].

Таким образом, в основе теории концептуальной метафоры лежит представление о метафоре как о языковом явлении, отражающем процесс познания мира. Метафорические модели заложены в понятийной системе человека, это своего рода схемы, по которым человек мыслит и действует.

Известно, что язык в понимании когнитивной лингвистики – это единый континуум символьных единиц, не подразделяющийся на лексикон, морфологию и синтаксис. Понятийное сближение в когнитивной лингвистике рассматривается как более значительный фактор, чем уровневые и структурные различия. Поэтому при анализе концептуальной метафоры принимаются во внимание не только сугубо метафоры, но и метонимия и другие различные образные средства, учитываются не только лексемы, но и фразеологизмы.

Пронизывая весь язык, метафорическое мышление концентрированно представлено в некоторых его областях и единицах. В языковой области, объективирующей концептуальные метафоры, ядерные позиции занимает фразеология, что позволяет говорить о доминирующей позиции метафоры и во фразеологизмах с компонентом зоонимом, являющихся объектом нашего исследования.

Выявляя метафорическую составляющую фразеологической семантики, определим свои позиции. Итак, концептуальная метафора – это способ думать об одной области действительности через призму другой области, перенося из области-источника в область-мишень те когнитивные структуры (фреймы, слоты, схемы и т.д.), в терминах которых структурировался опыт, относящийся к области-источнику. Область-источник – это та основа, признаки и значимые характеристики которой переносятся на другую область описания (область-мишень).

Суть метафоры – это понимание и переживание сущности одного вида в терминах сущности другого вида [1, с. 27].

Для того чтобы обозначить что-либо, человек пользуется теми ресурсами, которые есть в языке. Мир животных издревле неразрывно связан с миром людей. Отсюда и частота номинаций окружающего мира, имеющих в своем составе зоонимы. Определим свое понимание в отношении фразеологизмов с компонентом зоонимом. К фразеологизмам с компонентом зоонимом мы относим не только собственно зоонимы (названия животных), но и имеющие в своем составе названия птиц, насекомых, земноводных, рептилий и других существ живой природы. К данной категории также относятся наименования частей тела животных как «перо, шкура, хвост» и т.д.

Известно, что метафора выступает как важный механизм, при помощи которого мы осмысливаем абстрактные понятия и рассуждаем о них. Следовательно, чтобы обозначить фразеологизмы-зоонимы человек использует языковые знаки, в которых закреплен уже существующий опыт.

Наш физический и культурный опыт предоставляет множество различных оснований для концептуальных метафор. По мнению Дж.Лакоффа и М.Джонсона, «материальное основание

неотделимо от культурного, так как выбор материального основания из множества возможностей регулируется культур-ными факторами» [1, с. 43]. Эту мысль подтверждает и В.А. Маслова, которая рассматривает структуру концепта в виде круга, в центре которого лежит основное понятие – ядро концепта, а на периферии находится все то, что привнесено культурой, традициями, народным и личным опытом [2, с. 55].

Вышеизложенное свидетельствует об утверждении в науке понимания метафоры как кода культуры.

Код культуры, по мнению В.В. Красных, «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризует, структурирует и оценивает его. По мнению ученого, коды культуры как феномен универсальны по природе своей, свойственны человеку как *homo sapiens*. Однако их проявление, удельный вес каждого из них в определенной культуре, а также метафоры, в которых они реализуются, всегда национально детерминированы и обуславливаются конкретной культурой.

В.В. Красных выделяет следующие коды культуры:

- 1) соматический (телесный);
- 2) пространственный;
- 3) временной;
- 4) предметный;
- 5) биоморфный;
- 6) духовный.

Перечисленные коды культуры являются базовыми и соотносятся с архетипическими представлениями национальной культуры, в которых фиксированы наивные представления о мироздании.

Обращение к кодам культуры имеет своей целью выявить и описать тот «строительный материал», который соответствует культурному смыслу образной структуры фразеологизмов, соотносимой в языке с метафорой. Для выявления культурных слоев в знаковых структурах языка, необходимо их соотнесение с концептами культуры и интерпретация, или истолкование, языковых сущностей в «пространстве» этих концептов. Благодаря осмыслению в концептосфере культуры языковые знаки обретают функцию означающих для ее концептов и тем самым проникают в культуру как знаки ее «языка». При этом знаковые средства естественного языка – слова, фразеологизмы разных типов, высказывания и целые тексты обретают роль знаков "языка" культуры в единстве своей формы и содержания.

С моделированием концептуальной метафоры как культурного кода согласуется позиция М.В. Пименовой, которая считает, что в основе концептуальных метафор находятся когнитивные модели. Под когнитивной моделью понимается некоторый стереотипный образ, с помощью которого организуется опыт, знания о мире. Когнитивные модели, так или иначе реализованные в языковых знаках, обнаруживают относительную простоту структурных типов и представляют собой последовательную систему, построенную на универсальных законах [3, с. 83].

Концепты зоонимов соотносятся с концептами мира физического на основе сравнения первых со вторым. Такое соответствие квалифицируется как признак концепта. Признак концепта представляется общим основанием, по которому соотносятся некоторые несхожие явления. Выявление всех возможных признаков, которые могут быть объединены по общей для них видовой или родовой ассоциативной характеристике, помогает реконструировать структуру концепта.

Известно, что одной из характерных черт фразеологии является ее антропологическая ориентированность, заключающаяся в том, что референцией фразеологии является главным образом человек, его качества, действия, деятельность, межличностные отношения, социальные, психологические, умственные, физические и т.д. особенности.

Нас интересуют фразеологизмы с компонентом зоонимом.

Итак, опираясь на коды культуры, выделенные В.В. Красных, рассмотрим основные модели концептуальной метафоры, представленные во фразеологизмах с компонентом зоонимом.

1. Концептуальная модель, реализованная в соматическом коде культуры: Выше мы дали определение фразеологизмам-зоонимам, к которым отнесли не только собственно зоонимы (названия животных), но и имеющие в своем составе названия птиц, насекомых, земноводных, рептилий и других существ живой природы. К данной категории также относятся наименования частей тела животных как «перо, шкура, хвост»: *don't sell a bear's skin before you've caught him* –

не дели шкуру неубитого медведя; *there is more than one way to skin a cat* – существует не один способ содрать шкуру с кота; *what can you have of a cat but her skin* – ни на что другое не годится, что с него возьмешь.

Вторая модель концептуальной метафоры представлена числовым кодом. **II. Концептуальная модель, реализованная в числовом коде культуры.**

К данной модели относятся следующие фразеологизмы:

a cat has nine lives – кошки живучи; *a cat o' nine tails* – «кошка-девятихвостка» (плоть для наказания из девяти ремней); *cat with nine lives* – живучий человек, живуч как кошка; *have as many lives as a cat (have nine lives like a cat/have more lives than a cat* – быть живучим как кошка; *An ass with two panniers* – «осел с двумя корзинами», мужчина, идущий под руку с двумя женщинами.

Перейдем к рассмотрению третьей модели концептуальной метафоры, представленной временным кодом культуры.

III. Концептуальная модель, реализованная во временном коде культуры. Временной код культуры фиксирует членение временной оси и проявляется в отношении человека ко времени.

К данному коду относится фразеологизм *Donkeys years – a very long time* (очень долго).

IV. Концептуальная модель, реализованная в предметном коде культуры.

Предметный код культуры – соотносится в первую очередь с миром Действительность и связан с предметами, заполняющими пространство и принадлежащими окружающему миру [39, с. 244]. К нему относится такой фразеологизм как *when candles are out all cats are grey* – ночью все кошки серы.

V. Концептуальная модель, реализованная в цветовом коде культуры.

Фразеологизмы, соотносящиеся с цветовым кодом культуры:

be like a red rag to a bull – как красная тряпка для быка;

the golden calf – золотой телец, власть денег, богатства;

worship the golden calf – поклоняться золотому тельцу;

all cats are grey in the dark/in the night – ночью все кошки серы;

when candles are out all cats are grey – ночью все кошки серы;

a red dog – покер, где игрокам сдают семь карт;

yellow dog – подлый трусливый человек, презренное существо;

a white elephant – обременительное или разорительное имущество, подарок от которого не знаешь как избавиться;

the fox may grow grey, but never good – горбатого могила исправит;

a dark horse – темная лошадка, тот, о ком ничего не известно;

a good horse can't be a bad colour – хорошая лошадь не может быть плохой масти; отдельные недостатки не умаляют достоинств;

that's a horse of a different colour – это из другой оперы;

a black sheep – паршивая овца, позор семьи, негодяй;

it is a small flock that has not a black sheep – в семье не без урода.

Языковым единицам, в том числе и фразеологизмам-зоонимам, свойственно выражение в языке через признаки внешнего мира, которые разделяются на живую и неживую природу.

Системное познание мира, где каждый элемент системы обозначает определенный участок человеческого опыта, осознанный и сохраненный в виде устойчивых компонентов сознания, которые, закрепляясь за соответствующими языковыми знаками, переносят эту часть опыта в другие области познаваемого.

Таким образом, проанализированный нами материал выявил присущие фразеологизмам-зоонимам концептуальные модели.

1. Лакофф, Джордж, Джонсон, Марк. – *Метафоры, которыми мы живем.* – М.: Едиториал УРС, 2004. – 256 с.

2. Маслова, Валентина Авраамовна. *Введение в когнитивную лингвистику.* – М.: Наука, 2004. – 296 с.

3. Пименова, Марина Владимировна. *Типология структурных элементов концептов внутреннего мира (на примере эмоциональных концептов) // Вопросы когнитивной лингвистики.* – М., 2000. – С. 82-90.

Түйін

Мақалада ағылшын фразеологизмдеріндегі мәдени кодтар мен метафоралар қарастырылады.

Resume

Article is considered culture code and metaphor in English idioms.

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РУССКИХ ГОВОРОВ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Б.З. Ахметова – к.филол.н., доцент

Костанайский регион является многонациональным и очень богатым в своей этнической палитре. Лишь на севере области сохранился небольшой островок казаков сибирского казачьего войска, которые были первыми поселенцами в этих местах и построили в XVIII веке линию укреплений между Оренбург-ской и Омской областями, названной позже – Горькой линией.

Вторжение джунгарских войск стало огромным бедствием для казахского народа еще в конце XVII в. и первой четверти XVIII века. В 1741-1742 гг. джунгарские феодалы снова напали на территорию одного из непрочных феодальных казахских образований – Среднего Жуза. Они опустошили аулы по Ишиму, истребив или захватив в плен население и угнав скот. Оставшиеся в живых казахи бежали к русским границам. Только вмешательство русской администрации задержало дальнейшее продвижение джунгар. Однако вскоре произошло новое вторжение в районе Сыр-Дарьи, а затем стало известно о подготовке джунгарами похода на Младший Жуз. В 40-х годах упрочилось присоединение к России Среднего Жуза [1, 89].

В этой обстановке особенное значение приобретает состояние русских пограничных укреплений на юге Западной Сибири. К этому времени линия из крепостей, острогов, укрепленных слобод тянулась от Тобола до Иртыша очень неровной полосой, отступающей местами сильно на север, а по концам своим (у Тобола и Иртыша) выдвинутой на юг. Кроме зигзагообразности и недостаточной надежности некоторых участков (укрепленные точки располагались на линии неравномерно), эта защитная полоса, называвшаяся Ишимской линией, обладала еще одним очень существенным недостатком: пашни, сенокосы, рыбные ловли русского населения в ряде мест ушли за ее пределы, дальше на юг, и во время полевых работ для охраны крестьян высылались воинские команды [1; 90].

В 1752 году началось строительство укреплений, которое было закончено в основном в 1755г. Линия получила название Новоишимской, или Новой (официально) иПресногорьковской (в быту) [Там же, с. 91].

Уже в 1752 г. более 1000 крестьян Тобольского, Ишимского и Краснослободского дистриктов изъявили желание переселиться в примыкающий к укрепленной линии район. Широкое переселение началось после завершения строительства, т.е. после 1755г., хотя вольную крестьянскую колонизацию нового района тормозило то обстоятельство, что на переселение необходимо было получить разрешение, выдаваемое только с уплатой недоимок на старом месте. После строительства Новоишимской и Кольванско-Кузнецкой линии начинается новый этап освоения южной части Западной Сибири.

То же самое подтверждается и несколько дополняется данными «Сибирской Советской Энциклопедии»: «Вольная крестьянская колонизация Казахстана началась с районов Бухтармы и Верхнего Иртыша и относилась к тому времени, когда эти местности еще не входили в состав Российской империи. Переселение сюда диктовалось особыми мотивами со стороны засельщиков края, бежавших от гнета самодержавия, церкви и помещиков» [2, 32].

Факты казахского языка говорят, что как северо-восточный говор, так и остальные диалекты казахского языка еще до образования литературного языка заимствовали немало слов из арабского, персидского, русского и других языков. Но при всем этом каждый из диалектов по-своему ассимилировал новые слова. Так, например, русское слово «кровать» в первое время на западе Казахстана звучало керуерт, на юге – керует, а на северо-востоке-керуеет. Русское слово «самовар» на западе звучало самауын, а в южных и северо-восточных областях – самауыр. Русское слово «печь» – на западе звучало беш, на северо-востоке – пеш.

В результате развившихся политических и экономических отношений между казахами и русскими, начиная с XVIII века, в лексику казахского языка, особенно в лексику носителей северо-восточного диалекта, вошло много русских слов. Например: уезд, старшина, мелочь, счет, каталажка, доктор, виноват, солдат, картечь, альбом, загонщик, монастырь, болыс «волостной», военный, почта, ноль, заут «завод», расход, лапке «лавка» и др. [2, 92].

Начало строительства укреплений Горькой линии, связанное с колонизацией юго-восточных земель окраины России, относятся к 1752 году. Свое название эта линия получила из-за географического

положения, так как располагалась вдоль горько-соленых озер.

По данным В.А. Тресвятского «крестьянская колонизация степи началась за много лет до разрешения переселений. В 1866 году образовались первые самовольческие крестьянские поселки. Переселенцы устраивались здесь, арендуя потребное количество земли у казахов [см. 2,93].

В 70-годах по инициативе губернатора Западной Сибири генерал-адъютанта Казнакова уже официально образуются первые русские поселения на казахских землях. В 1883 году появились колонисты – земледельцы в Тургайской области по вызову администрации (до 1883 года, следовательно, поселения были самовольные) при основании города Костаная. Помимо казаков, служилых людей, на Пресногорьковскую в XVIII веке интенсивно переселялись крестьяне из районов Тобольска, Тюмени и других мест. Сибирское казачье войско было создано по инициативе царского правительства для закрепления на новых, обширных и богатых землях, усилении здесь российского влияния, дальнейшего проникновения в казахскую степь, ее завоевания и постепенной колонизации [3, 38].

Из истории Сибири и Северного Казахстана хорошо известно, что до появления здесь русских край населяли кочевые и полукочевые тюркоязычные племена.

Главной крепостью на новой линии была Петропавловская, где находился гарнизон из пехотного батальона, драгун, казаков и башкир, хранился оружейный арсенал. На восток от нее к Омску располагались четыре крепости – Полуденная, Лебяжья, Николаевская и Покровская с 9 редутами между ними; на западе – шесть крепостей: Скопинская, Становая, Пресновская, Кабанья, Пресногорьковская и Звериноголовская крепость на Тоболе.

К выводу о том, что коренные жители Горькой линии являются потомками выходцев из северных и северо-восточных губерний Европейской части России приходит М.К. Кокобаев, определяя первоначальный субстрат поселенцев Горькой линии [см. 2, 113].

Некоторые архивные источники свидетельствуют о том, что в июле и августе 1879 года, а именно этот год принято считать годом основания города – на урочище, в Костанай из Оренбурга прибыло 300 семей первых поселенцев, большинство из них выехало из Бузулукского и Николаевского уездов Самарской губернии. Поселенцы из Орловской губернии разместились табором на левом берегу Тобола. До поздней осени они жили в шалашах, ожидая прибытия переселенческой комиссии, которая должна была отвести землю под усадьбы. Но комиссия в тот год и не прибыла. Несостоявшиеся новоселы двинулись зимовать в поселки казачьей линии – станции Веренку, Надеждинку, Гренадерку и другие.

Однако с годами характер миграции менялся: «убыль самых последних лет лишь в меньшей своей части может быть приписана выселению в какие-нибудь более или менее отдаленные места: большая часть уходящих из Костаная не выселяется за пределы уезда, а только расселяется по его площади, передвигаясь преимущественно на восток, на север. Одни переходят в арендаторские поселки, другие устраиваются отдельными хуторами, третьи устраиваются в аулах» [см. 2; 117].

Лишь в 1893 году в Костанайском уезде были образованы две русских волости – Боровская из поселков Борового, Михайловского, Ивановского и Александровская – из поселков Александровского, Жуковского, Борисовского, Давыденского.

К 1894 году в каждой из волостей проживало 800-900 семей переселенцев, в Костаная с 1885 года образованы волостное и сельское управление и суд. Полицейский надзор в уездах возлагается на конных стражников-джигитов. Они комплектуются из туземцев и русских грамотных людей, владеющих киргизским (казахским) языком. Туземцы сливались с пришлым русским населением, утрачивали национальный облик, воспринимали язык, нравы и обычаи пришельцев [см. 1].

Население данного региона устойчиво, и носители русских говоров в основном своем составе являются потомками первых переселенцев, пришедших сюда из северных областей России – Вологодской и Пермской.

Историей заселения Костанайской области и объясняются севернорусские черты, характерные для большей части костанайских говоров, «родство этих говоров с архангельскими, вологодскими, кировскими (вятскими), пермскими.

Исследуемые говоры, выделившись из севернорусского наречия, развиваясь в новых условиях, сохранили ряд унаследованных диалектных особенностей: вместе с тем, в течение длительного времени своего существования русские говоры указанного региона в результате междиалектного и межязыкового контактирования подверглись значительным изменениям, поэтому их нельзя уже отождествлять с материнскими. Русское население, оседая по низовьям Тобола, соленых озер, пришло в весьма тесное соприкосновение с казаками – хозяйственное и культурное.

Территориальное соседство русских и казахов, их экономические и культурные связи, а также тесные бытовые отношения неизбежно создавали благоприятные условия для лингво-этнической ассимиляции.

А как известно, Сибирь первоначально заселялась русскими поселенцами из северных уездов европейской части Московской Руси – из Новгородской, Архангельской, Вологодской, Вятской губернии, из Перми Великой. Сибирские воеводы посылали в северные губернии специальных агентов – «садчиков» и «слободчиков», которые созывали охотников переселяться на новые места, обещая льготы и пособия – «кликали клич», в Сибирь «кликали гулящих и вольных людей, крестьян добрых и семьянистых и не беглых [4, с. 37].

Вслед за организованным переселением началось и самовольное.

Крестьяне шли в Сибирь не только «по прибору», по указу, но и самостоятельно, втайне от администрации, они бежали в Сибирь, а затем в казахские степи от недородов, от произвола, от поборов.

К устройству городского поселения на урочище Костанай – пишет Черныш П.М., – было приступлено как раз в то время, когда переселенческое движение приняло огромные размеры. Крестьяне – переселенцы были поражены привольем и обилием угодий, в особенности на урочище Костанай. [см. 1, 99].

Все чаще землеустроивались и оседали кочевники в переселенческих селах. Так, крестьяне села Альчанское Денисовского уезда приняли в состав своего земельного общества «на свободные доли, наравне с правами русского населения» казахов аула №1 Аятской волости, изъявивших желание «принять оседлый образ жизни наравне с русским населением, а что касается кочевой жизни, от таковой отказать-ся» [Там же].

В годы столыпинских реформ и в голодные двадцатые годы прибыли новые многотысячные отряды гонимых нуждой крестьян. Житель д. Есенколь Карабалыкского района пенсионер Валаховский Г.И. рассказывает: «Меня привезли сюда родители из Орловской губернии еще совсем мальчишкой. Отец говорил, что тяжелая жизнь их заставила уехать в эти края..., предки моих соседей прибыли из Курской губернии. В нашем районе жили почти одни переселенцы. Они были даже из Пермской, Саратовской областей».

Уже в самом начале войны (1941-1945 гг.) в область хлынул огромный поток беженцев и эвакуированных вместе с предприятиями людей. На 1 октября 1943 года в Костанайской области было 32394 человека эвакуированных. Они прибыли из разных областей и республик бывшего Советского Союза.

По данным историков в 50-е годы начался следующий этап движения переселенцев в Костанайскую область. В течение 1954-1956 годов на Кустанайщину переселилось свыше 150 тысяч человек почти 40 национальностей.

«В Пресногорьковку приехали мы в пятьдесят пятом году из Перми, - вспоминала Янкина Т.И., проживающая в д. Пресногорьковка Узункольского района, – здесь нас встретили хорошо и через год приехали наши дальние родственники и знакомые...»

Для осуществления грандиозных планов подъема кустанайской целины нужны были десятки тысяч рабочих, которых в области не хватало. Выручала братская помощь русского и других народов страны. В конце февраля 1954 года состоялось собрание молодых рабочих промышленных предприятий Москвы, специалистов и механизаторов Московской области, отъезжавших на работу в районы освоения целинных и залежных земель. Оно обратилось ко всей молодежи Советского Союза с призывом стать в ряды новой трудовой рати, освоить новые земли [1, с. 178].

Следуя примеру москвичей на целину выехали десятки эшелонов добровольцев. Торжественно встретили посланцев Украины – первый отряд новоселов – кустанайцы в последний день зимы 1954 года [Там же, с. 176]. «Тогда мы с радостью встречали посланцев из Украины, – говорит Черепанова Т.П., жительница д. Убаган Узункольского района, – я тогда тоже была в городе Девчонки преподносили им цветы...»

Спустя несколько дней в Кустанай прибыла группа москвичей-краснопресненцев. Высаживались десанты посланцев Днепропетровской, Орловской, Воронежской областей, Донбасса. Ехали новоселы из Белоруссии, Урала, Сибири, Кубани.

«Не помню, в каком году образовалась наша деревня, ведь мы приехали сюда из Орловской области в 1956 году, – рассказывает Стеницкая А.Г., проживающая в д. Белоглинка Карабалыкского района, – тогда я очень удивилась, что здесь издавна живут переселенцы».

На территории Костанайской области некоторые диалектные явления, как фрикативное произношение [ɣ], конечная фонема /tʰ/ при ее наличии в окончании 3-го лица единственного и множественного чисел довольно устойчивы, слабо поддаются влиянию окружающей среды и литературного языка: ноуа, ауа, үрусʰ, ɣʰирʰа (д.Есенколь - 58чел.), үром, ɣʰерой, үрамота (д.Новое - 36чел.).

В некоторых костанайских говорах фрикативный звук [ɣ] зарегистрирован в речи 50 человек д.Гренадерка Узункольского района и в речи 69 чел. д.Пресногорьковка того же района.

А диалектные черты чистых материнских (орловских) говоров сохранены в речи старожил

деревень Курское (10 чел.), Грачевка (9 чел.) Федоровского района; Гренадерка (12 чел.), Пресногорьковка (9 чел.), Сибирка (11 чел.) Узункольского района; Белоглинка (15 чел.), Дальнее (10 чел.) Карабалыкского района.

Села Сибирка, Песчанка, Пресногорьковка, Есенколь, Кособа, Лесное значительно отдалены от областного и районного центров. Расстояние от Пресногорьковки до села Узунколь – районного центра – 74 км., до города Костаная – 239 км., от д.Есенколь до села Карабалык (районный центр) – 83 км., до г.Костаная – 200 км. Расстояния между этими селами невелико. Так, от Пресногорьковки до Песчанки приблизительно 18 км., от Песчанки до Сибири – 5 км., от Есенколь до Кособы – 16 км., от Кособы до Лесного – 4 км. Жители этих сел постоянно общаются между собой, многие находятся в родственных отношениях, поэтому при условии непрекращающихся контактов говор сохраняется как единство со всеми общими элементами языковой системы.

В результате диалектологических экспедиций собран уникальный материал по русским говорам Костанайской области, на основании изучения которых стало возможным разделение говоров на окающие и акающие.

При взаимодействии различных говоров севернорусского типа (вологодских, пермских и др.) на территории Узункольского (дд.Ершовка, Троебратное, Новопокровка, Озерное, Мирлобовка), Сарыкольского (дд.Барвиновка, Анновка), Карабалыкского (дд.Песчанка, Есенколь, Целинное) районов сложились полноокающие говоры. Носители говоров южнорусского типа жили на территории Узункольского (дд.Гренадерка, Пресногорьковка, Убаган), Карабалыкского (дд.Белоглинка, Босколь, Огнеупорное, Магнай, Жанааул), а также Сарыкольского (дд.Бол.Дубрава, Вишневка, Дудаковка, Западное) районов. Смешанные (окающие и акающие) говоры отмечены в Узункольском (дд.Суворово, Моховое, Ксеньевка, Сибирка), Федоровском (дд.Новоукраинка, Новоборисовка), Сарыкольском (дд.Минское, Семеново), Карабалыкского (дд.Новотроицкое, Приуральское), Тарановском (Архангельское, Оренбургское) районах.

А диалектные черты чистых материнских (орловских) говоров сохранены в речи старожилы деревень Курское, Грачевка Федоровского района; Гренадерка, Пресногорьковка, Сибирка Узункольского района; Белоглинка Карабалыкского района.

Информанты – носители говоров, в основном женщины, русские по национальности, считающие своим родным языком русский, уроженцы данной местности или проживающие в ней большую часть своей жизни, хорошо сохраняющие в своей речи диалектные особенности.

1. Черныш П.М. Очерки истории Кустанайской области. - Кустанай, 1995. – 276 с.
2. Кокобаев М.К. Лексико-этнографический очерк жилища западных поселений Горькой линии // Филологический сборник. – Алма-Ата, 1967. - Вып. 6-7. - С. 434-441.
3. Касаткин Л.Л. Русские диалекты. Александров В.А., Власова И.В., Полищук И.С. Русские. - М., 1997. - С. 80 -106.
4. Романова М.А., Светлова В.Н., Лецкий М.А. Русские говоры Зауралья. – Тюмень, 1971. – 55 с.
5. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка: учебное пособие. - Алматы: Санат, 2001. – 608 с.

Түйін

Мақалада Қостанай өңіріндегі қазіргі диалектілер түрлерінің негізгі құрылымдарын айқындайтын лингвистика-лық және экстралингвистикалық факторлардың мінездемесіне жан-жақты түсінік берілген.

Summary

The article contains detailed characteristics of linguistic and extralinguistic factors. Those factors represent the base for modern dialects formation in Kostanay region

TÜRK KAVRAMININ TARİHİ ÜZERİNE

Dr. A.Konrova – *Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

Türk dilleri tarihte geniş bir sahaya yayılmıştır. Onlar Batı'da Türkiye, Doğu'da Sintsizyan'a kadar olan ve Kuzey'de Doğu Sibirya denizi sahillerinden Güneyde Horosan'a kadar uzanan bir coğrafyayı kapsamaktadır.

M.Ö. III. asırda Bulgar grubu diğer dillerden ayrıldı. Bu dilin bugünkü vekili ise Çuvaşlardır. Diğer Türkî diller genel olarak dört grupta ele alınır. Bunlar :

1. Oğuz Dilleri veya “Güney-Batı” dilleri (Türk, Gagavuz, Azerbaycan, türkmen dilleri),
2. Kıpçak Dilleri veya “Kuzey-Batı” dilleri (Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt, Karaym, Karaçay-Balkar, Kumuk, Kırım Tatarları),
3. Karluk dilleri veya “Güney-Doğu” dilleri olarak bilinen (Özbek ve uygur dilleri),
“Kuzey-Doğu” dilleri genetik açıdan farklı dallara giren. Bu diller kendi içinde :
 - a) Yakut ve Dolgal Dilleri,
 - b) Sayan Grubu (Tuva ve Tofalar Dili),
 - c) Hakas grubu (Hakas, Şor, Çulım, Sarı Uygur Dilleri) olarak ayrılır [1, 57].

Tarihi belgelere göre Türk halkları hakkındaki ilk malumatlar Hunların çıkışıyla beraber tarih sahnesinde yerini almaktadır. Hunların yapısında Türklük özellikler bulunmaktadır. Bu dönem Çin secerelerinde III.asır olarak bilinmektedir. Bu belge Bulgar dil grubunun ayrılmasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle alimler Hunların göç etmesini Bulgarların Batı’ya doğru hareket etmesiyle ilgili olarak göstermektedirler. Eski Türklerin yurdu Orta Asya’nın Kuzey-batı bölgesidir. Bu Altay dağlarından Hingan bölgesinin kuzeyine kadar uzanan bir coğrafyayı kapsamaktadır. Türkler Güney-Doğuda Moğol topluluklarıyla Batı’da Hint-Avrupa halkıyla Kuzey-Batı’da ise Ural-yenisey halklarıyla ve Kuzey’de Tunus-mançurya ile bağlantılı olmaktadır [2, 98].

M. Ö. I.asırda Hunların ayrı toplulukları Kazakistan’ın Güney bölgesine yerleşirler. IV. asırda Hunların Avrupa’yı işgali başlar. V. Asırda Bizans tari’hi belgelerine göre “Bulgarlar” etnonimi ortaya çıkar. Bu kavram, Volga ve Dunay havzalarında yaşayan Hun topluluklarının birliğini gösterir [3, 108]. Sonradan Bulgar Birliği Volga-Bulgar ve Dunay-Bulgar olarak ikiye ayrılır. Bulgarlar ayrıldıktan sonra diğer Türkler Türk Birliğini kurdu. Onlar VI.asırdan itibaren VII. Asrın ortasına kadar Amuderya’dan başlayarak İrtiş nehrine kadar uzanan bir bölgede yaşadılar.

583 yılında Türk Birliği Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldı. 745 yılında Doğu Türkleri Uygurlara yenik düşmüştü. Doğu Türkleri ve uygur Devletine Çin’in İranlı’ların evvela Sağdu liderleri ve misyonerlerinin nüfuzu güçlü oldu [2, 78].

840 yılında merkezi Orhun olan Uygur Devleti’ni Kırgızlar yamalar. Bundan dolayı Uygurlar Doğu Türkistan’a yerleşirler. 847 yılında ise Turfan bölgesindeki başkenti Koço şehrine göç ederler. Bu coğrafyalarda yapılan arkeolojik kazılarda eski Uygur dili ve kültüründen bilgiler veren abideler bulunmuştur. İkinci grup bugünkü Çin sınırlarındaki Guansu’ya yerleşirler. Onların nesilleri ise Sarıuygurlardır. Uygur Devleti’ne Yakutlardan başka bütün Türklerin Kuzey- Doğu grububirleşir [4, 69].

924 yılında Orhun memleketinden Kidanlar, Kırgızları ayırırlar. Onların bir kısmı Yenisey’in yukarı bölgesine yerleşirler. Bir kısmı ise Batı’ya doğru Altay dağlarının Güney vadisine göç eder.

Uygurların Turfan memleketi Türk Devletleriyle aynı devirde yaşamını sürdürdü. Türk Devletinde esas yönetim Karlukların elindeydi. Onlar önce Doğu’da yaşadılar. 766 yılına doğru Batı’ya doğru yönelerek Turan ovasında yaşayan Batı Türk Devleti’ni ele geçirdi. VIII.asrın sonuna doğru Karluk Kağanı Yabgu islam dinini kabul etti. Uygur dili Karluk memleketinin edebi dili oldu [5, 81].

Batı Türk Kağanlığı’nın bir kısmı Oğuzlardan oluştu. Onlardan Selçuklular Birliği ayrı olarak bölünüp çıktı. Bu göçebe hayat Güney- Batı topluluklarının kurulmasına ve dilin de etkilenmesine neden oldu. Bu devirde Kıpçak dillerinin etnik temelini oluşturan toplulukların Volga-Ural ve Doğu Avrupa bozkırlarına göçü başladı.

XVIII. asırda Türk dillerinin araştırılması I Petr’in göreve geçmesiyle başlangıç buldu. O, 1696 yılında S.E.Remezov’a Sibirya’nın haritasını yapmayı tavsiye eder. Bu harita 1698 yılında yapıлып tamamlanır. I Petr devrinden itibaren 1673-1723 yılında Türkiye tarihi, dili ve sosyal yapısı büyük ilgi çeker [6, 101].

I Petr’in Türk halkları arasındaki danışman kılavuzu olan Moldovya’nın eski yöneticisi Dmitriy Kantemir idi. Kantemir, Osmanlı Türkleri’nin tarihi hakkında “Osmanlıların Gelişmesi ve Çöküşü” ve “Türk İmparatorluğu’ nun Din Sistemi” adlı iki kitap neşretti. Türk dillerini araştıran alimler V.N.Tatişev, G.Gmelin, İ. E. Fişer, S.Palas ve G.Gmelin’in “Rusça- Türkçe-Farsça Sözlük”, N.Tatişev’in “Rusça-Türkçe-Farsça-Kalmukça Sözlük” gibi çalışmalarını Türk dili üzerine yazılmış tarihi ve çok önemli kaynaklardır. XVIII. asırda ise başka da birçok sözlüklerin elyazısı bulunmaktadır. Türk kavramı eski devirlerde tarih sahnesinde yer aldı. Ancak yaygın bir biçimde kullanılmamıştır. Türkler tarafından kurulan birçok memleketler o devleti yöneten şahsın adıyla adlandırılmaktadır. Böyle olmasına rağmen Türk tarihinden yerini almış ve bir millet olarak tarih sahnesine geçmesiyle Türk kavramının ilk kez ne zamandan beri ortaya çıktığını anlatan araştırmalara yol açmaktadır. Aynı zamanda farklı fikirler ile görüşlerin oluşmasını da etkiledi [2, 87].

Tarihi belgelere bakacak olursak Türk kavramı ilk defa Göktürkler tarafından VI. asırda yani 552 yılında kullanılmaya başlandı. Türk kelimesinin anlamıyla ilgili ilk görüşü A. Bamberi öne sürmüştür. Bununla ilgili Türk kavramı “Türemek” kelimesinden (Türk-Türük- Törük) şeklinde “yaşam sahibi” yani insanoğlu, insan gibi anlamlara gelmektedir. Fon le Sokyu , V. Tomsen ve G.Himet gibi alimlerin fikrinde Türk kelimesi, “çok güçlü” anlamına gelmektedir. Dünyaca bilinen büyük eser “Kutad-gu Bilig” eserinde ise bu kavram “Egemenlik, Bağımsızlık” kelimelerinin karşılığını vermektedir. Bu fikirlerin arasında bize en yakın olanı yani en doğrusu “Çok güçlü” anlamolmaktadır [7, 56]. Aslı bir Türk halklarının özelliği üzerine söylenen

efsanelerde birçok anlayışlar verilmekle birlikte onlar farklı ilmi açıdan araştırılarak yeni fikirler öne sürmektedir. Örneğin, Özbeklerin “Hannâme” adlı destanında Türklerin Nuh Peygamberin oğlu Yafes’in neslinden dağılmış olduğu gösterilmektedir. Aynı görüş Farsça yazılmış “Oğuznâme” de Raşiddin’in seceresi ile “Şecere-i Terakkime” adlı çalışmalarda da yer almaktadır [1, 64].

Bazı yazarlar Türklerin kökeniyle ilgili bir başka efsane ile belgelere dayanarak yukarı Kem (Yenisey)

Türk kökenli halkların tarih sahnesine çıkışıyla ilgili yapılan son araştırmalar Türklerin beyaz tenli nesillere girdiğini belirtir. Adı geçen araştırmaların neticesinde Türkler, Evropeod denilen neslin Turanid yapısına girer. Çin kaynaklarında VII.asrın sonuna kadar Altay dağları ve Orta Asya Batı bölgelerinde de beyaz tenli bir topluluğun yaşadığını binaenaleyh Türklerin ata yurdunda Orhun ve Tula’da da birçok Moğol halkının yaşadığını gösterir. Çinliler dili ve medeniyeti ortak iki topluluğu bir ulus olarak bilmıştır [8, 97].

Sonuç olarak diyebilirim ki çok eski devirlerden beri yarı Moğol olan ve ayrıca hiç bir şekilde Moğol grubuna girmeyen Türklerin varolduğu bilinmektedir. Türk halkı beyaz tenli, beyaz yüzlü, iri gözlü, dalgalı saçlıdırlar.

Türk kavramı Türk kökenli bütün halkların birliğini gösteren hepsine ortak diğer bir anlamda anlatacak olursak bir millet olarak doğuşunda ezanla verilmiş özel bir isimdir. Türk kavramının ne zaman ve nerede ortaya çıktığına dair detaylı bir bilgi henüz elimize geçmemektedir. Ancak halk arasında anlatılagelen efsanelerden ibaret olup Nuh Peygamberin torununun ismi olarak bilinmektedir. Araştırmacıların görüşüne göre bir efsanede “Nuh Peygamber’in oğlu Yafet Judu dağından giderek İdil ve Jayık arasına yerleşmiştir. Burada 250 yıl kadar yaşar ve vefat eder. Onun oğulları Türk, Hazar, Saklap, Rus, min, Şın, Keymari, Tarih isimli sekiz oğlu vardı. Yafet kendi tahtına büyük oğlu Türk’ü oturttuk diğer oğullarına “Siz Türk’ü padişah olarak görün ve ona tabi olun” dediğine dair belge bulunmaktadır. Bu tarihi belgelere dayanarak İdil ve Jayık nehirleri arasında Türk Birliğinin yaşadığını ve sekiz boyu olduğunu görebiliriz [3, 48].

“Türk” terimi araştırmacıların büyük ilgisini çekti. Mesela, araştırmacı V.V. Bartold “Türk” teriminin birçok açıklamasını verdi. A.N. Bernştam ise M.Kaşgari’nin sözlüğünde karşımıza çıkan “topluluk, akraba toplulukların birliği” anlamında kullanılan “törkün” sözüyle bir ilişki kurmaktadır. A.N. Kononov ise bu fikri daha da geliştirerek Türk sözünü iki ayrı kökte ele alır.

Türk-Törkün- Tör, yani (yukarı taraftakiler, değerli konuk)

Tür-Kün yani, çokluk, birliktelik anlamı vermekte olduğunu öne sürer [8, 23].

Araştırmacı E.D. Polivanov’un fikrinde bu terim “Törküt”, “Türköler” kelimeleriyle aynı anlamı taşır. M.Kaşgari’nin sözlüğünde Türk sözü üç anlamda verilmektedir. 1. Türk- Güneş,2. Türk- Üzümün yetiştiği vakit, 3.Türk yiğit- Güçlü delikanlı anlamlarında kullanılmıştır. Bununla birlikte birçok araştırmacılarımız farklı görüşlerini ortaya koymaktadırlar. Türk kökenli halkların Batı ve Doğu’yu birleştiren ve birbiriyle iç içe sıkı bir ilişkide oldukları eski tarihimizden bellidir.

1. Haydar A., Orozov M., “Türkitanuğa kirispe” - Almatı, 2004.
2. Aydarov G. “Köne Türkü jazba eskertkişterinin tili” - Almatı, 1986.
3. Kononov N.A. “İstoriya izuçeniye tyurkskih yazıkov v Rossii” - Leningrad, 1962.
4. Hüseyinov K., “V.V.RADLOV İ Kazahskiy yazık” - Almatı, 1981.
5. Bürkit Otar Ali “Türkitanuv” - Almatı, 2002.
6. Kononov A.N. “Opıt analiza termina ” – M., 1935.
7. Baskov N.A. “Vvedeniye v izuçeniye tyurkskih yazıkov” – M., 1969.
8. Gumilev L.N. “Köne Türkler” - Almatı, 1994.
9. Baskakov N.A. “Tyurkskiye yazıki” – M., 2007.

Түйін

Аталған мақалада «түркі» терминінің қалыптасу және даму жолдарына шолу жасалады.

Resume

This article deals with the formation of «turkish» terminology and its ways of development.

КӨРКЕМ МӘТІН ЖӘНЕ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҮДЕРІС

Е.С. Қасенов – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

Адам ойының көрінісі, тілдік қатынастың негізі тіл болса, тіл деректерінің тоғысар жері – көркем туынды. Ол – ұлт болмысына қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс, біртұтас әлем. «Әдебиет – тілмен әдебиет» демекші, тіл – көркем әдебиетті танудың негізгі өзегі [1, 74 б.] «Себебі тіл – көркем шығарманың басты құралы, айнасы. Көркем әдебиет тілінің негізгі ерекшеліктері көркем шығарманың өмірде атқаратын міндетімен тығыз байланысты. Көркем шығарма күнделікті өмірдегі адамдар қарым-қатынасы мен қоғамдық ортаның ерекшелігін танытар жазба әдеби тілдің жемісі. Сондықтан көркем әдебиет тілі, біріншіден, коммуникативтік қызмет атқарады» [2, 94 б.]. Коммуникативтік қызмет атқару барысындағы көркем шығарма авторының негізгі ұстанымы – оқырманына маңызды сипатқа ие деректерді түсіндіру, адамзат қоғамының әр кезеңіндегі түрлі тарихи, мәдени, әлеуметтік жайлардан хабарлар ету. Бұл жағдайда автор мен оқырман, яғни адресат пен адресант арасында уақыт пен кеңістік шегіне белгілі дәрежеде бағынбайтын коммуникативтік үдеріс орнайды. Автор өз туындыларына оқырман назарын аударта келе, оған тың ақпарат ұсыну, көзқарасын тудыру мақсатын көздейді. Бұл мақсатқа жету барысында көркем шығарма авторының өзіндік ұстанымдары болатыны анық. Ғалым Қ.Есенованың көрсетуі бойынша авторлар *ақпараттық, фатикалық, манипулятивтік* ұстанымдарды негізге алады. Мұндағы: а) Ақпараттық ұстаным мәліметті іріктеп ұсыну барысында жүзеге асырылады; ә) Фатикалық ұстаным материалды оқырман назарын аударту үшін пайдалану; б) Манипулятивтік ұстаным – мәтінде баяндалып отырған оқиғаларға қатысты оқырман көзқарастарын қалыптастыруды мақсат етуден көрінеді [3, 63 б.]. Осындай ұстанымдар негізінде жазылған көркем туынды мәтіні мен оқырман арасында тығыз байланыс орнайды. Осы акт барысында оқырман тың мағлұмат, ақпарат алады. Көркем шығарманың оқырман тарапынан оқылуына қатысты қатысымдық қызмет жүзеге асады. Бұл қатынастағы автор тіл білімінде *баяншы, адресат*, ал оқырман *қабылдаушы, адресат, реципиент, интер-актант* деп те қаралып жүр. Бірақ бұл ұғымдар бір-бірінен алшақ емес. «Баяншы – сыртқы объективтік әсерді, өмірді сезінуден, пайымдаудан туған санадағы ойды түрлі тілдік амал-құралдардың, тұлғалардың көмегімен екінші біреуге баяндауды, хабарлауды жүзеге асыру үшін тілдік байланысқа қатысушы, тілдік қарым-қатынасқа түсуші. Қабылдаушы – белгілі бір хабарды қабылдап алып, оның мәнін тілдік тұлғалар арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасына өткізіп ұғынудың нәтижесінде тілдік қатынасты ары қарай іске асырушы» [4, 44 б.]. Баяншы нақты бір ойды хабарлаушы ретінде қабылдаушымен тікелей қарым-қатынасқа түссе, көркем туынды авторы ондай мүмкіндікке ие емес. Көркем шығарманың «әдеби-ет оқитын қауым» тарапынан оқылуына қатысты автор мен оқырман арасында қатысымдық қызмет жүзеге асады [5, 630 б.].

Ғалым Қ.Күдерина «ойлау-сөйлеу-жазу» үдерісінің өзара ерешеліктері жөнінде айта келе: «жазу процесінде адресат – жазарманның өзі болса, адресант – қағазға түскен мәтін болады да, алдымен жазар-ман - ЖМ арасында коммуникация орнайды» – деген пікір айтады [6, 58 б.]. Синтаксистік бірліктердің ғылыми мәтін құрудағы қызметі мен ерекшелігін құрылымдық және коммуникативтік негізде қарастырған ғалым С.Әлісжанов тілдік қарым-қатынас жөнінде айта келе: «ғылыми аядағы қарым-қатынас «автор-мәтін-адресат», сондай-ақ жалпы пресуппозициялардың қатысуымен жүзеге асатын үдеріс» деген тұжырым жасайды [7, 28 б.]. Біздің пайымдауымызша, автор мен оқырман арасындағы қатысымдық үдерістің «ақпараттық» моделі бес бөліктен тұрады, оның алғашқы бөлігіне өмір (ақиқат шындық), екіншісіне – автор (қаламгер), үшіншісіне – мәтін (көркем туынды), төртіншісіне мәтін арқылы көрінетін идея (авторлық ой), бесіншісі – осы көркем дүниені қабылдаушы оқырман (адресат) енеді. «**Өмір-автор-мәтін-идея-оқырман**» қатысымдық моделінің құрылымын І.Жансүгіровтің мына өлең жолы арқылы талдауға болады:

*Шанса балта өтер ме?
Табиғи таудың тасына,
Дауасыз гұрып кетер ме?
Басыңа сіңген жасыңда.
Аштық көрмей тоқ болмас,
Қайғысыз адам ой таппас.
Көзі көрмей тоқталмас,
Дегенге шабан қой шаппас* («Гұрыптар» өлеңінен).

Ақынның өнеге беру, ақыл-өсиет айту мазмұнындағы «Гұрыптар» өлеңінде өмір – автор (адресант) – мәтін-идея-оқырман (адресат) тізбегіндегі хабардың адресаттылығы – нақты бір топқа немесе жеке бір адамға жолданғаны белгісіз, имплицитті түрде болып келеді. Мұнда ақын – ақыл айтушы емес, өз алдына қойған мақсаты арқылы коммуникативтік стратегия құрушы. Ол – адресатқа әсер ету,

элеуметтік-саяси жағдайды ұғындыру, өмір, тіршілік философиясына қатысты ақпарат беру. **Өмір** – белгілі бір уақыт пен кеңістік шеңберіндегі әлемдегі бұлжымас заңдылықтар жиынтығы. *Тасқа балта өтпеу, аштық көру, қайғы басу* тіршіліктегі бұлжымас заңдылық деп танысақ, оны сезіну, білу өмірден өзіндік тұжырым тую болып табылады. **Автор** – белгілі бір қоғамдағы адамзат баласының іс-әрекетін, қасиет-құндылықтарын тілдік бірліктер арқылы көркем түрде жеткізуші. Ақын І.Жансүгіров белгілі бір қоғамдағы адам басынан өткерген құбылыстарды қатысымдық бірліктер арқылы өлеңдерінде көркем түрде бейнелеп отырады. **Мәтін** – өмір, оның заңдылықтары туралы автор ойының мазмұны мен формасын жүйелі түрде жинақтаған тұтас күрделі бірлік. Мәтін арқылы автордың өмірден жинақтаған түйіндері көрініс табады. **Идея** – мәтін арқылы берілетін автордың өмірдегі заттар мен құбылыстар, заңдылықтар жөніндегі пайымдау, түйіндерінің және ақпараттарының жиынтығы. Бейнелі түрде жеткізілген мәтін арқылы автордың өмір, қоғам турасындағы ойы беріледі. **Оқырман** – сөз, сөйлем, мәтіннен тұратын көркем туындыдағы ақпаратты ойлау қабілетіне сай қабылдаушы жеке тұлға. Көркем туынды арқылы берілген ақпарат пен мағлұматты қабылдай отырып, оқырманның өз көзқарасы қалыптасып, дүниетанымы кеңейеді.

Қатысым үдерісі оқырманның қабылдауына, көп жағдайда автор мен оқырманның бірлігіне тәуелді. «Бұл екеуі байланыс арнасының екі жағында тұрған субъектілер болғандықтан олардың рөлі де бірдей болмайды: бірде адресант рөлі басымрақ болса, енді бірде адресаттың ықпалы күштірек болады» [3, 139 б.]. Бірақ қатысым үдерісінде автор мен оқырман теңдей қатысады, екеуінің бірі жоқ болған жағдайда қатысымдық үдеріс жүзеге аспайды. «Әсер, ықпал етуші субъектінің, сырт қарағанда, сөз мәтінін тудыру-шы, өндіруші ретінде әрекеті белсендірек көрінеді де мәтін қабылдаушыда белсенділік жоқ сияқты сезіледі. Алайда мәтінді қабылдаушыда да белсенділік болады, бірақ бұл белсенділік – ішкі белсенділік» [8, 246 б.]. Осыған сәйкес көркем шығармалардың мәтіні автор мен оқырманның тікелей қарым-қатынас ерекше-ліктерін бойына сақтайды. Мысалы, ақын І.Жансүгіров шығармаларының мәтіні түзілімінде реципиенттің әр түрлі элеуметтік ортасы, білімдік аясы, тіпті жас ерекшелігі ескерілгені де байқалады:

*Ұмтыл кедей, жиыл жас,
Солғындама сорлылар.
Ақты рақым тиылмас.
Ұғынсаң ұлттың орны бар.
Төгіл сия, ашыл көз,
Абайла ауыз, тіл мен жақ.
Абайла деген асыл сөз –
Анықтап, ойлап, тос құлақ («Тілек» өлеңінен).*

Бұл жағдайда адресанттың апеллятивтік қызметі көрінеді. Мұнда адресатқа этикалық, өнегелік қасиет-тердің адресант тарапынан уағыздалғанын танимыз. Сонымен қатар қабылдаушының ыңғайына қарай сөз таңдау, сөз мағынасын құбылту, сөз құрылымын ырғақ пен ұйқасқа, интонацияға бағындыру сияқты уәждемелер де жүзеге асырылғаны көрініп тұр. Ақынның мұндай өлеңдерінің мәтінінен адресантпен бетпе-бет бірнеше адресаттар бар екені байқалып отырады. Ондай жағдайда сол жердегі адресаттарға ортақ, бірдей түсінікті ақпараттар, тіпті тезаурус негізге алынады. Мәтін мазмұны сол сәттегі ситуацияға, адресаттың элеуметтік құрамына, жас мөлшеріне де байланысты құрылады.

Автор өз туындысын грамматиканың ережелеріне сай, дұрыс, түсінікті түзгенімен, қабылдаушы оны әрқилы себептердің салдарынан қате немесе автордың көздегенінен басқа мағынада түсінсе, коммуникация үдерісі бұзылады. Оқырманның мәтінді түсіну деңгейі көптеген факторларға тәуелді. Орыс ғалымдары З.Д. Попова мен И.А. Стернин олардың қатарына оқырманның тыңдау, мәтінді қабылдау ынтасын, оқу және басты ойды ажырата білу қабілетін, оқуға немесе тыңдауға физикалық немесе психологиялық дайындығын жатқызады. Тіпті қоршаған ортаның ауа температурасы мен ауадағы оттегі де әсер етеді деп қарастырады [9, 349 б.].

Көркем шығарманы тудыруда «қандай рөлді тандаса да автор алдында мынадай коммуникативтік мақсат қойылады: біріншіден, аудиторияны ақпараттандыру, яғни белгілі бір оқиғаға немесе құбылысқа қатысты мәліметтерді көпшілікке тарату, екіншіден, сол хабарлама арқылы оқырманның элеуметтік мінез-құлқына, дүниетанымына әсер ету, үшіншіден, адресатқа әсер ете отырып, оны белгілі бір әрекетке үндеу немесе шақыру, мұны элеуметтік коммуникациядағы ең басты социопрагматикалық фактор дейді» [3, 139 б.].

Түйіндей келгенде, «өмір-автор-мәтін-идея-оқырман» тізбегіндегі қатысымдық үдерісте автор мен оқырманды бір-бірінен ажырағысыз күрделі екі ұғым деп тануға болады. Автор – ақиқат шындық пен қоғамдағы құбылыстарға орай нақты бір идеяны тілдік бірліктер арқылы мәтінге айналдырса, оқырман – сол идеяны меңгеріп, оны ой елегінен өткізе отырып, мәнге айналдырады. Авторды ойлау қабілеті жоғары шығармашылық тұлға десек, оқырман автордың ойын өз қарым-қабілетіне сай түсінетін, ұғына-тын қабылдаушы. Сол себепті, автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынас – «өмір-автор-

мәтін-идея -оқырман» тізбегінде және жалпы пресуппозициялардың қатысуымен жүзеге асатын үдеріс. «Көркем мәтін – қарым-қатынасқа бағытталған эстетикалық құндылығы жоғары шығарма» – болғандықтан, әсіре-се поэзиялық туындыда коммуникация үдерісі күрделірек келеді деген тұжырымға келеміз [10, 20 б.]. Өйткені, мұндағы үдеріс уақыт пен кеңістікке тәуелді және автор мен оқырман дүниетанымына сай келетін «өмір-автор-мәтін-идея-оқырман» жүйесі арқылы ғана жүзеге асады.

1. Әуезов М.О. Шығармалар. 12-том. – Алматы: Жазушы, 1969. – 533 б.
2. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: «Ан Арыс», 2009. - 368 б.
3. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – Алматы, 2007. - 450 б.
4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. - Алматы: «Сөздік-словарь», 2005. – 272 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. - Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 380 б.
7. Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі. - Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.
8. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2007. – 328 б.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание: учебное пособие 2-е изд. - М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. - 408 б.
10. Мучник Г.М. Текст в системе художественной коммуникации. – Алматы: Мектеп, 1998. - 160 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются коммуникативный процесс «автор и читатель».

Summary

In this article are considered communicative process «author and reader».

ГЕНДЕРНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ В ВЕРБАЛЬНОЙ И НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Ван Ешу – маг.пед.наук, маг.филол.наук. лект. Чанчуньский политехнический университет, Китай,
Сию Шилин – маг.филол.наук. лект. Чанчуньский педагогический университет, Китай

Сегодня в переживаемый нами период глобализации и экономической интеграции коммуникация между людьми, которые принадлежат разным культурам, то есть межкультурная коммуникация, кажется особенно важной. Коммуникативные акты людей обычно разделяются на два типа: вербальная коммуникация и невербальная коммуникация. И человек предстает в двух ипостасях---мужской и женской. Мужчины и женщины в вербальной и невербальной коммуникации обязательно проявляют себя по-разному.

В русском языке существительные «пол» и «гендер» имеют разное значение. «Пол» является словом, которое соотносено с биологическими различиями между мужчиной и женщиной, а «гендер» имеет в виду социально-культурную семантическую нагрузку. В настоящей статье предпринята попытка исследовать социологические и культурные факторы различий между мужчинами и женщинами, которые сводятся к возникновению гендерной дифференциации.

Гендерные исследования впервые возникли в западной лингвистике в 60-годах XX века. Пережив длинную историю исследования, сейчас уже сформировалась определенная исследовательская система. Изучение гендерного языка всесторонне развивается по мере подъема и бурного развития женского движения, особенно в рамках социолингвистики.

В России подобные исследования начались только в начале 90-ых годов XX века. Но ученые круги России уделяют большое внимание развитию этой теории. Известные учёные как Е.А. Земская, А.В. Кирилина, Н.Китайгородская и т.д. Изучение языка и гендерной дифференциации в ученых кругах России с каждым днем систематизируется и совершенствуется. В китайской лингвистике гендерные проблемы начали активно изучаться в 80-ых годах XX века.

1. Гендерная дифференциация в вербальной коммуникации.

В настоящей работе рассматриваются проявления гендерной дифференциации в русском и китайском языках в области языка и языкового стиля. Мужчины и женщины, безусловно, имеют характерные фонетические и интонационные различия. Например, произношение женщин в большей

степени точнее и яснее (особенно в неофициальной обстановке), чем произношение мужчин (Большинство китайских новичков русского языка считают, что усную речь русских женщин им легче понимать, чем мужчин; и женщины часто при помощи разных интонаций выражают свои чувства, а интонация мужчин сравнительно стабильна, крепка и сильна. Женщины больше используют придыхание, лабиализация и назализация. Кроме того, женщины иногда произносят гласный яснее и медленнее, чтобы своя мимика выглядела хорошо или сделать голос нежным, мягким) Еще существует разница в выборе слов между мужчинами и женщинами. Например, в речи женщин чаще употребляются уменьшительно-ласкательные формы имен существительных и прилагательных (например: хорошенький, миленький, сумочка, шапочка, миленькое платьице). В китайском языке с помощью слов “小” или “儿”: 宝贝儿 (сокровище), 小窝儿 (семья, гнездо), 小辫子 (косичка), 小松鼠 (белочка) и т.д. Кроме того ещё и эвфемизм часто употребляется в разговоре женщин так у русских как и у китайских: например, гости (менструация), задик, сидение, манда (влагалище), жопочка (анус); 大姨妈 (прямое значение – тётя, старшая сестра мамы, а переносное значение – менструация), 咪咪 (прямое значение – кошка, переносное – грудь), 屁屁 (зад, речь малыша), 大奶牛 (прямое – молочная корова, переносное – грудастая женщина) и т.д. А мужчины чаще используют прямые, вульгарно-эмоциональные слова и даже инвективы. Выражая зависть и удивление, женщины любят использовать слова с эвфемистическим значением: прекрасный, чудесный, дивный, такой, какой, так, как, блестящий, прелесть, блеск, чуда и т.д. В китайском языке 特别特别 (очень), 可 (страх), 相当 (достаточно), 非常 (исключительно) 难以置信地 (невероятно), 惊人地 (баснословно), 天啊 (боже мой), 从没见过过的 (слухом не слышать), 太 (слишком), 特 (крайне), 完全 (весьма) и т.д.

В области синтаксиса женщины предпочитают восклицательные и вопросительные предложения, выражая лирическое настроение или восхищение (например: --Нет, ты забыл вероятно, какие-то вещи, да? («Мир женщины» 1998. №6); неполное предложение, выражая раздумье и смущения например в фильме «Служебный роман» разговор (Новосельцев):---...Вы замечательный директор, вы очень талантливый руководитель, вы эффектная женщина. (Калугина):---А это...; В китайском фильме мы часто слышали такие фразы как: 我爱你, 可是...(Я люблю тебя, но...). 这个女人挺好看, 但是她的皮肤...(Эта женщина красивая, но кожа у неё...). А мужчины больше употребляют прямые выражения, прямо выражают свое отношение к делу.

С точки зрения содержания речи темы мужских и женских разговоров также различаются. Женщины чаще беседуют о личных делах, о семье, о детях, о диете, о моде, в то время как мужчин больше интересуют работа, спорт и политика, они не любят касаться личных проблем. В диалоге с мужчинами женщина часто только предлагает тему диалога, а окончательный выбор темы зависит от мужчины.

Долгое время было принято считать, что женщины говорят больше, чем мужчины, но в действительности это не так. В способах и тактиках речевого поведения также существуют гендерные дифференциации. Это зависит от темы разговора. Если разговор касается знакомой темы мужчин, в диалоге мужчины обычно проявляют талант и одаренность, стремление к конкуренции, а женщины сдержанны, склоняются к сотрудничеству.

2. Гендерная дифференциация в невербальной коммуникации.

Гендерная дифференциация жестов и «умолчаний» в русском и китайском языках возникает под влиянием и биологических, и социально-культурных факторов. В таких аспектах, как походка, мимика, выражение лиц, телесный контакт и т.д. Женщины стеснены требованиями сдержанности, вежливости и покорности. А мужчины раскованны, открыто проявляют свои эмоции. Например выражая несогласие, недовольство, женщины предпочитают: 1) замолчать и неловко улыбаться; 2) поджимать губы; 3) вздёргивать плечами и т.д. А в такой ситуации мужчины предпочитают: 1) качать указательным пальцем (из стороны в сторону), 2) грозить кулаком, 3) показать средний палец. Кроме жеста, позы у мужчин и у женщин разные. Одни позы считаются типичным мужским, а другие женским. Например: сидеть, расставив ноги-типичная мужская поза, а сидеть, скрестив ноги-женская поза. Типично «мужской» позой для фотографирования считается заложенная нога за ногу, а «женской» считается с рукой, приложенной к щеке. В бытовой жизни Китая некоторые позы считаются типичным женским, если мужчина сделал так, говорим что, он женоподобным; часто перебирать пальцем волосы, зажимать себе рот рукой, смотреть себя в зеркало со всех сторон, делать мизинец торчком.

Представления об «умолчании» в Китае и в России разные. В Китае конфуцианство наложило глубокую печать на все стороны жизни китайского общества. Особое значение Конфуций придавал категории почтительности. В Китае молчание считается выражением уважения, добра, гостеприимства

и согласия, а на западе, напротив, молчание считают неудачной коммуникативной тактикой. Впечатления от «умолчания» и отношение к нему у мужчин и женщин тоже не одинаковое. У мужчин молчание положительное, обозначает движение, секретное соглашение, размышление, достоинство и т.д. А с точки зрения женщин, молчание не только представляет собой немое явление, но и рассматривается как уклонение от коммуникации, непонимание, избегание, недовольство другими².

Именно существование подобных гендерных факторов и их роль заставляют межкультурную коммуникацию проявлять индивидуальности и многообразия, делают коммуникативные акты разнообразными. Но если мы пренебрегаем существованием этих дифференциаций, то наше пренебрежение будет сводиться к коммуникативной неудаче и будет мешать проведению успешной коммуникации. Поэтому достаточное ознакомление с гендерной дифференциацией в межкультурной коммуникации поможет повысить эффективность межкультурной коммуникации, снизит риск коммуникативных неудач, обеспечит удачное проведение межкультурной коммуникации. Благодаря настоящему исследованию мы обогащаем исследовательское содержание межкультурной коммуникации. Это исследование играет важную роль в обучении иностранным языкам и межкультурной коммуникации и имеет большое значение для коммуникативной практики.

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура* - М., 1983.

2. Земская Е.Л. *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*. - М., 1987.

3. Крейдлин Г.Е. *Мужчины и женщины в невербальной коммуникации*. - М., 2005.

Резюме

В качестве важного аспекта межкультурной коммуникации гендерные факторы заслуживают все больше внимания исследователей. И человек предстает в двух ипостасях - мужской и женской. Мужчины и женщины в вербальной и невербальной коммуникации обязательно проявляют себя по-разному. Именно существование подобных гендерных факторов и их роль заставляют межкультурную коммуникацию проявлять индивидуальности и многообразия, делают коммуникативные акты разнообразными. Но если мы пренебрегаем существованием этих дифференциаций, то наше пренебрежение будет сводиться к коммуникативной неудаче и будет мешать проведению успешной коммуникации. В настоящей статье методом сопоставления русского языка с китайским анализируются конкретные проявления гендерных дифференциаций между вербальной и невербальной коммуникацией в русском и китайском языках, исследуются и обсуждаются причины этих дифференциаций и их влияние на межкультурную коммуникацию.

Summary

As an important aspect of cross-cultural communication, gender factors are paid more attention in research. As the main communicative part, people are classified into "men" and "women" according to gender. While, in verbal and nonverbal communication, men and women must show different features. Just because of the existence and the effects of these differences, cross-cultural communication is more personalized and varied, and communication activities thus become colorful. However, if these factors are neglected, misunderstandings will destroy communication. Hence communications cannot go on wheels. By a comparative study between Russian and Chinese language, this thesis analyzes concrete representations of gender differences in verbal and nonverbal communication, and discusses the effects of these differences on cross-cultural communication.

² Ши Чуньвэн. *Гендерная дифференциация в невербальной коммуникации. Вестник педагогической универси-тет.2010. - с 116.*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕТАФОРЫ В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ СЛЕНГЕ

Л.А. Базарбаева – преподаватель,
З.Р. Тасанбаева – к.филол.н., доцент

Особое место в разговорном американском английском занимает сленг, который в настоящее время активно развивается, проникает во все сферы функционирования языка, используется в различных стилистических регистрах, включая, нормативный, и в ряде случаев, фактически, переходит в стандарт. Таким образом, радикально изменяется привычное понимание языковой нормы и нарушения нормы в языке, что значительно влияет на системный характер современного американского английского. Исследование сленга находится в русле рассмотрения языка в антропологическом аспекте, в непосредственной связи с культурой, с точки зрения проявления социального и историко-социального факторов в языковых изменениях.

В данной статье отобраны единицы, которые традиционно объединяются названием общий сленг. В эту категорию вошел большой и представительный корпус собственно сленга, затем коллоквиализмы, элементы жаргона и разговорные идиомы, которые регулярно используются в современной американской художественной литературе, кинофильмах, популярных журналах, а также значительный пласт стандарт-ных слов, которые либо вышли из сленга, либо в силу своей семантической специфики носителями языка воспринимаются как сленг; критерием объединения данных языковых единиц в единый корпус для анализа послужил факт зарегистрированности всех их в словарях сленга.

Американские лингвисты считают, что сленг остается слабо изученной частью языка в американской лингвистике; сленг так и не стал предметом глубоких лингвистических исследований, пишет профессор К.Эол, так как высказываются сомнения, что его изучение расширит общее представление американцев об их языке.

Во все времена существовали самостоятельные любители языка, которые собирали и публиковали сленговые слова и выражения таких почти несопоставимых социальных групп как "хобо" - бродяги, ковбои, работники ресторанов, дежурные сантехники и тинэйджеры. Большинство из этих любительских словариков появлялись в форме частных публикации, в местных газетах, специально они, как правило, не регистрировались. И все же благодаря одному заядлому коллекционеру удалось сохранить тысячи этих эфемерных единиц американского языка. На протяжении своей долгой жизни житель Сан-Франциско Питер Тамони делал вырезки цитат из газет, отмечал слова и выражения, выяснял их происхождение и писал коротенькие статьи о них. Миллионы газетных вырезок, которые он собирал на протяжении почти всего 20 века, теперь доступны для изучения и хранятся в Колумбийском университете штата Миссури.

Со времени второй мировой войны были опубликовано три наиболее значительных словаря американского сленга. Словарь американского сленга Dictionary of American Slang (1960), составленный Г.Уэнтвортом и С.Флекснером, впервые включал большое количество слов из обыденной жизни американцев, здесь также давался список слов по типу их морфологического образования, по сфере общения и по тематическому признаку. Словарь Уэнтворта и Флекснера переиздавали несколько раз с дополнительными приложениями, Р.Чэппман завершил полное переиздание словаря в 1986 году и выпустил его под названием New Dictionary of American Slang. Чэппман ввел такие новшества, как яркие запоминающиеся символы, типографические знаки, которые предупреждают пользователя словаря об относительном риске при употреблении того или иного оскорбительного сленга. Третий словарь - Random House Historical Dictionary of American Slang, все три тома которого в настоящее время уже напечатаны, является самым значительным событием в американской лексикографии. Автор словаря, Дж.Лайтер, в первом томе дал обстоятельный очерк по истории американского сленга; представил различные категории сленга, в том числе, студенческий сленг. Интернет открывает новую эру в истории лексикографии, представляет большие возможности для профессионалов и любителей сленга. Такие издательства словарей, как Мерриам-Вебстер и Рэндом Хаус поддерживают бесплатные, прекрасно оформленные и легко доступные вебсайты, где любой человек, имеющий доступ в Интернет, может получить информацию об интересующих его словах [1].

Последние десятилетия социологи пытаются глубже вникнуть в природу сленга; более основательно изучать сложные социальные функции сленга. В процессе изучения молодежного сленга антрополог М.Мофат даже жил в студенческом общежитии и некоторое время выдавал себя за студента. Социолог Тереза Лабов провела анкетирование, призванное установить распределение сленга в субкультурах в трех колледжах. М.Данези провела семиотический анализ слова coolness, широко употребляемого студентами. Б.Дэвис организовал со студентами запись их речи на магнитную

ленту и составил разговорные карты их сленгового репертуара. Работа П.Экерт по созданию лингвистической сети на основе изучения речи студентов Детройта способствовала тому, что разговорный язык молодежи стал предметом серьезных социолингвистических исследований в США.

В словообразовании сленга используются те же формальные методы, что и в нормативной лексике, различие состоит в семантических особенностях производных, их прагматических характеристиках; сленговые производные отличаются от нормативной лексики именно своим специфическим характером, они, как правило, выполняют метафорическую роль. Слова этого типа создаются по известным, используемым в английском языке моделям, но в данном случае словообразовательные модели не служат никаким иным целям, кроме целей экспрессивной оценки лица или явления, оценку которую разделяют члены некой социальной группы или большинство общества. Чрезвычайно распространенным способом слово-образования в сленге является аналогическое словообразование; при аналогическом словообразовании воспроизводится модель слова, его морфологическая структура, которая только заполняется новым лексическим материалом. Явления аналогического словообразования широко распространены в амери-канском сленге, т.к. они позволяют творчески создавать новые слова за счет перераспределения и новой комбинаторики известного материала [2].

Имеются многочисленные социокультурные сферы, в которых возникает специальный сленг, некоторые элементы которого с течением времени переходят в общий сленг, а далее в стандартное словоупотребление. К примеру спорт и музыка. Обе эти области являются продуктивными лексическими областями пополнения сленга и теми сферами, в которых используются яркие выразительные метафоры.

Имеется целый ряд сленговых метафор, для правильной интерпретации которых необходимы фоновые культурные сведения; можно выделить сленгизмы, имеющие общую отнесенность к данной культуре, а также сленгизмы, отражающие культурные ценности некой субкультуры внутри доминирующей культуры; можно классифицировать группы культурно-конпотированных сленгизмов в зависимости от той области, к которой они относятся [3].

В настоящее время в американском английском общий сленг интенсивно развивается, проникает во все сферы функционирования языка, используется в различных стилистических регистрах, находится в пределах компетенции любого обычного пользователя языка, входит в общую лексическую систему языка, и в ряде случаев фактически переходит в стандарт.

Сленг имеет сходные черты с другими социальными диалектами (кант, жаргон, арг), но в то же время обладает собственными присущими только ему характеристиками. Формирование сленгового лексикона находится в тесной зависимости от социально-исторических факторов, от жизни общества, его культуры, сленг отражает оценку определенных событий и явлений в жизни общества, характерную для данного времени. Все аспекты культуры являются релевантными по отношению к акту коммуникации, однако наиболее значимыми и важными для тех, кто изучает формы и языковое содержание коммуникации (в том числе и сленг), представляются социальная структура языкового коллектива, ценности и установки по отношению к языку; связь со структурой общества, социальные роли участников, знание культуры страны, культурно-национальных особенностей участников коммуникации, понимание их оценки культурных событий и явлений в жизни общества, к которому они принадлежат.

Яркое, живописное впечатление сленгизмы нередко производят благодаря необычному, остроумному использованию слова в неожиданном контексте, оригинальному сочетанию с другими словами, созданию эффектной образности, основным средством которой является метафора. Метафора всегда привлекала внимание исследователей; интерес к метафоре способствовал взаимодействию различных направлений научной мысли, их идейной консолидации, следствием которой стало формирование когнитивной науки, занятой исследованием разных сторон человеческого сознания. Среди семантических проблем, которые решают когнитивные лингвисты, основная - проблема метафоры. При наиболее общем подходе метафора рассматривается как видение одного объекта через другой и в этом смысле является одним из способов репрезентации знания в языковой форме. При этом одно и то же мыслительное пространство может быть представлено посредством одной или нескольких концептуальных метафор.

Метафора часто содержит точную и яркую характеристику лица, сленговая метафора эффективна как в оценке портрета человека, так и его характера. Имеются примеры сленговых сложных двусловных метафор, намеренно созданных для отрицательной характеристики людей; с точки зрения нарастания степени выражаемого пейоративного значения можно наблюдать следующие типы: - относительно нейтральная характеристика, слегка насмешливое название профессии, работы, занятости, ироническое название общественной работы, увлечений, пренебрежительное, насмешливое название положения в обществе, как высокого, так и низкого, достойного презрения, высмеивание недостатков поведения, вредных привычек, оценка умственных способностей, недостойных поступков,

поведения, раздражающе-го других и пр.

Метафора, если она удачна, помогает воспроизвести образ. Интуитивное чувство сходства играет огромную роль в практическом мышлении, определяющем поведение человека, и оно не может не отразиться в повседневной речи. В этом заключен неизбежный и неиссякаемый источник метафоры «в быту», что также относится и к сленговой метафоре. (Арутюнова Н.Д., 1990). Особенности сенсорных механизмов и их взаимодействие с психикой позволяют человеку сопоставлять несопоставимое и соизмерять несоизмеримое. Это устройство действует постоянно, порождая метафору в любых видах дискурса. Совершенно справедливо, что попадая в оборот повседневной речи, сленговая метафора быстро стирается и на общих правах может войти в стандартный словарный состав языка [4].

Как показывает обзор фактического материала, в качестве сленгизмов нередко выступают обычные известные слова с полностью или частично измененным значением, внешне мало отличимые от стандартных слов ни по морфологическому составу, ни по синтаксическим функциям. Без сомнения основными являются не формальные, а семантические и социолингвистические характеристики, свидетельствующие о сленговом характере слова. Тем не менее, анализ словообразовательных процессов в сленге представляет значительный интерес и дает возможность сделать определенные выводы о характере данных процессов в сленге. В словообразовании сленга используются те же формальные методы, что и в нормативной лексике, различие состоит в семантических особенностях производных, их прагматических характеристиках; сленговые производные отличаются от нормативной лексики именно своим специфическим характером, они, как правило, выполняют метафорическую роль. Слова этого типа создаются по известным, используемым в английском языке моделям, но в данном случае словообразовательные модели не служат никаким иным целям, кроме целей экспрессивной оценки лица или явления, оценки которую разделяют члены некой социальной группы или большинство общества.

Чрезвычайно распространенным способом словообразования в сленге является аналогическое словообразование; при аналогическом словообразовании воспроизводится модель слова, его морфологическая структура, которая только заполняется новым лексическим материалом. Прототипом нового названия может служить как отдельная лексическая единица, так и несколько структурно однотипных образований. По аналогии образуются сленгизмы с типичными для лексики данного характера суффиксами: -ette, -orium, -mania, -fast -age; из молодежного сленга многие производные с данным суффиксом перешли в язык средств массовой информации. Явления аналогического словообразования широко распространены и американском сленге, т.к. они позволяют творчески создавать новые слова за счет перераспределения и новой комбинаторики известного материала. Примером может служить аналогическое словообразование с -holic, которое широко распространилось в общем сленге, часто употребляется также в текстах массовых газет и журналов [5]. Здесь мы имеем дело со своеобразной словообразовательной омонимией и выражением одной и той же последовательностью разных значений из-за совпадения формальных результатов разных деривационных процессов.

Словосложение относится к активным способам создания сленговых метафор, когда сочетанием двух или более полнозначных единиц достигается новое наименование, конкретный смысл которого не всегда может узнаваться по установлению отношений между сочетающимися знаками, в отличие от нормативной лексики. Формальная операция сложения служит отражению и выражению связанности предметов и процессов в действительности; ввиду чрезвычайной сложности возможных типов связей в окружающем мире возникают семантические структуры разного содержания. Словосложению присущ менее стандартный характер, чем словопроизводству; единству структурных признаков модели не препятствует большой разброс значений у сложных слов, реализующих эту модель.

В английском языке немало словообразовательных рядов, построенных с участием одного и того же компонента (как в качестве первого, так и в качестве второго члена композита), которые демонстрируют обычно больший диапазон варьирования значений, чем аффиксальные производные. Подобное явление можно наблюдать в современном американском сленге, в котором выделяются случаи словосложения с использованием ключевых, продуктивных компонентов. Особенностью сленгизмов в этих случаях является то, что данный элемент оказывается десемантизированным, он утрачивает свое референциальное значение, превращается в своеобразный суффиксоид, имеющий широкое обобщенное абстрактное значение, ср.: -city, -action, -animal, -dude, -dweller, -machine, -queen, -wad. Как и в общем словаре английского языка, в сленге сложные слова образуются из основ, представляющих собой различные грамматические классы. Сленговые сложные метафоры отличаются большой свободой соединения компонентов, разнообразным характером единиц, вступающих в соединение, многообразием семантических связей между компонентами сложного слова и широким спектром отношений между ними, различной степенью мотивированности сложного слова, нарушением принятых канонов словосложения, игнорированием законов внутреннего

синтаксиса.

Следует заметить, что в истории становления американского английского модель N+N была наиболее частотной и продуктивной с самого начала; ряд сложных слов, которые возникли как сленг, в скором времени были благоприятно восприняты нормативным языком и вошли в стандартную речь: college widow; loan shark; hot clog. В настоящее время также образуются новые лексемы, которые отражают либо новые понятия, либо понятия, воспринимаемые как новые, которые создаются сленговым способом, которые затем закрепляются в стандартном языке, например, snail-mail (обычная почта, в отличие от электронной).

В течение времени в языке происходят изменения в значении слова, что является отражением смещения в базовом опыте носителей языка, изменений в базовых знаниях, в базисном уровне категоризации, иными словами, неким когнитивным сдвигом. В системе сленговых метафор возможно показать, как одно наименование может быть использовано для отражения иного концепта, как называемый концепт меняет систему, т.е. название переходит для называния концепта, принадлежащего иному классу/категории. Когнитивные явления, происходящие в системе сленга, описываемые ниже, являют смещение концептов, их сдвиг, изменение ролей в определенном фрейме. Наглядными примерами когнитивных процессов в категории сленговых метафор могут служить лексемы gay, crack и aids, которые означали "cheerful", "opening" и "helps", а сейчас ассоциируются с гомосексуалистами, со смертельно опасным наркотиком и неизлечимой болезнью, изменены концептуальные системы, категории, произошли смещения в фрейме. При образовании сленга могут происходить два противоположных процесса - процесс генерализации, расширения, и специализации, сужения. Крайней степенью генерализации, расширения, значения является переход знаменательных слов в усилительные частицы, например, со значением excellent: awesome, bad, bitching, booming, brilliant, budha, candy, chicalean, choice, classic, cool, critical, decent, def, diva, gnarly, hype, keeva, keggung, kicking, killer, outragioits, righteous, ripping, slamming и sweet.

В сленге, так же, как и в стандарте, происходит развитие значения слова от более широкого, обобщенного к более узкому, специализированному, например: cruise, hunt, score имеют сленговое значение to walk for the sake of amusement, stroll; в молодежном сленге эти глаголы означают to move and look for a partner for romance or sex. Наблюдается двойственное развитие в сленге одного и того же стандартного слова, в одних контекстах слово выступает в специализированном значении, в других - в обобщенном [6]. Коннотация представляет собой важный элемент семантической структуры слова, играет большую роль в балансе формы и значения. Нередко нейтральные слова в ходе семантического развития приобретают положительную или отрицательную коннотацию, т.е. имеют место процессы мелиорации, речь идет об улучшении экспрессивно-оценочной коннотации слова или об ее ухудшении. Процесс "облагораживания", мелиорации, слов характерен для сленга, хотя и проявляется в своеобразном виде. Обратный процесс имеет место, когда слово начинает вызывать отрицательные ассоциации. В сленге заметен процесс мелиорации по двум причинам: во-первых, в сленге достаточно, и даже в избытке, слов отрицательно заряженных; во-вторых, положительные и нейтральные слова имеют мало шансов попасть в сленг; в третьих, слова, получившие отрицательную окраску и откровенно уничижительные названия, получившие широкое распространение, с течением времени утрачивают эпатажный эффект и, как правило, подвергаются мелиорации, превращаясь либо в нейтральные термины. В заключении хочу отметить, что метафора в современном американском сленге многофункциональна, прежде всего, она дает иронический эффект - уже по способу словообразования, можно утверждать, что сленг это неотъемлемая часть американской речи. Также сленг делает речь более краткой, конкретной, эмоционально выразительной и служит своеобразным знаком принадлежности к определенной социальной среде.

1. Беркнер С.С., Ильинская С.В. *Язык молодых американцев в художественной прозе США XX века // Коммуникативные и прагматические компоненты в лингвистических исследованиях: Сб. науч. Трудов. - Воронеж, 1995.*

2. Апресян Ю.Д. *Метафора в семантическом представлении эмоций // М., 2006.*

3. Арнольдов А.И. *Введение в культурологию. - М.: Народная Академия культуры и общения человеческих ценностей, 1993.*

4. Артемова А.Ф. *К вопросу об эмоциональности слега // Проблемы синхр. и диахрон. описания герман. языков. - Пятигорск, 1979.*

5. Арутюнова Н.Д. *Метафора и дискурс // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990.*

6. Арутюнова Н.Д. *Языковая метафора/синтаксис и лексика // Лингвистика и поэтика. - М.: Наука, 1979.*

Түйін

Автор бұл мақалада американдық сленгті қарастырады, сленгтің жаргоннан өзгеліктері және оның қолданысы-ның шеңберлері зерттеледі, сленгтің толықтандыру әдіс-айлалары ұсынылады.

Summary

The article carries out research of metaphor in modern slang, its classification, difference between slang and jargon. The author spells out spheres of slang application, periods and ways of slang replenishment.

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Г.М. Раева – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі тіл жоқтан пайда болмады, тіл бірнеше ғасырлар қойнауында біртіндеп дамып, жетілген әрбір кезеңде өз жолымен ерекше дамыған құбылыс. Әрбір даму кезеңінде тіл құрылымында жаңа бір өзгеріс-тер туындап ол бірден көзге байқалмайтын нәтижелер негізінде келесі дәуір тынысымен үндесіп жатты. Бұндай нәтижелер тілдің әр даму кезеңдерінің қатпарларында тілдік дерек ретінде сіңіп тұтасып кетті. Тілді тарихи тұрғыдан зерттеу барысында осындай тілдік ерекшеліктердің құрылымын анықтай білу маңызды. Қазіргі кезеңдегі тіл механизмі, тіпті тілдің жалпы құрылым мен құрамы оның алдыңғы дәуір-дегі ішкі даму нәтижелері негізінде қалыптасқан.

Тіл дегеніміз қарама-қатынастың барлық саласында қолданылатын дыбыстық белгілердің жүйесі. Олар бір-бірімен тарихи сабақтастықта және өздері білдіретін ұғымдар жүйесімен тығыз байланыста болады. Тіл жүйесі күрделі құрылымдардан тұратын бір-бірімен өзара байланысты кіші жүйелерді құрай-ды. Мысалы, фонетикалық жүйенің негізгі элементтері дыбыстар және олардың арақатынасы, дыбыстар-дың бір-біріне қарама-қарсы қойылуы фонемалар және просемалар деп аталатын түрлерге бөлінеді, ішкі морфологиялық жүйеден сөз өзгертуші түрлерді, ал синтаксистік ішкі жүйесінен сөз тіркестерінің түрле-рін тапсақ, лексикалық ішкі жүйеде сөз тудырушы түрлерді ажыратамыз. Әрбір жүйедегі негізгі бірлік - ол дыбыс, морфема, сөз. Бұл жүйенің барлығына ортақтық олардың әрқайсысы өз құрылымында түрлер, қатарлар мен элементтер және олардың арақатынасын ажыратады.

Тіл жүйе ретінде өзінің тарихи даму үрдісі барысында жан-жақты зерттелуі қажет. Тілді тарихи тұрғы-дан зерттеу тілді қозғалыстағы жүйе қалпында зерттеу қажеттігін талап етеді. Қарапайым мысалдардың өзінен тіл элементтерінің бір-бірімен байланысы, олардың өзара қатынасы аңғарылады.

Тілдік әрбір дерек жүйеде оның екі түрлі байланысы – қазіргі кезеңдегі тілдік элементтер және оның алдыңғы, сондай-ақ кейінгі кезеңдердегі жай-күйімен тығыз байланыста болады. Әрбір тілдік деректі алдыңғы кезеңге қатыссыз тек қазіргі тарихи кезеңмен түсіндіру, сол негізде оны бұрынғы жүйемен ешқандай байланыссыз деп қарастыру дұрыс қорытынды жасай білмеуге әкеледі. Тілді өткені мен қазіргі сипаты тұрғысынан өзара байланыста зерттеу тіл білімі ғылымының негізгі бағытын айқындайды.

«Тілдің жүйесі туралы мәселенің теориялық тұрғыдан игерілуі Ф. де Соссюрден басталады. Бұл сұрақ-тың шешімін іздестіру де оның қағидаларынан шығады. Сепирдің «модельдер туралы» ғылымы соссюр-лік тұжырымға сүйенді, «бихевиоризм» негізінде теориялық базасын құрған А.Блиумфулд мектебі болса өз дәстүрлерінен бас тартып европалық структуралистермен жақындасты, бұлардың барлығы соссюр доктринасының қалыптаспаған болар еді. Ф. де Соссюр және оның мектебі ұстанған бағыт «тіл» және «сөйлеу», «тіл жүйесі» туралы түсінікті нығайтуға әсер етті. Тіл жүйесі абстракцияланып уақыт факторын шығарып тастау негізінде зерттелді. Тілдегі әрбір дерек жүйеде оның екі типінің байланысы негізінде өмір сүреді деп түсіндірілді. Тілдік фактіні тек қазіргі тарихи кезеңдегі тіл жүйесіндегі фактімен байла-нысты деп қарастыру және оның алдыңғы кезеңдерден ажырату, тілдік деректі алдыңғы жүйедегі байла-ныстың бәрінен тәуелсіз деп есептеу дұрыс түсінік емес. Байланыстарды осылайша ұзу тарихилық принципке қарама-қайшы келеді» [1, 9].

XIX ғ. басында филолог-классиктер және мектеп грамматистерінің қарсылығына қарамастан тілді тек уақыт аралығында ғана емес, қоғамдағы басқа құбылыстармен де тығызбайланысты дамитын тарихи құбылыс ретінде ұғыну қалыптаса бастады [1, 5]. Әдістемелік ұстанымдары, философиялық ой-тұжырым-дары тұрғысынан кейде кереғар, тіпті бір – біріне қарсы түрлі лингвистикалық бағыттар тіл теориясының жалпы және жеке мәселелерін жасау, құрылымын анықтау, дамыту бойынша өз үлестерін қосты. Деген-мен біз осы үлкен теориялық мұраға сыни көзқарспен қарай отырып игеруіміз, ғылыми таным сарапынан өткізуіміз қажет. Тілдің қазіргі күйі және оны тарихи даму тұрғысынан зерттеу арақатынасы туралы мәселе тіл білімінің бүкіл теориялық сұрақтарының негізін құрады. XIX ғ. бас кезінде тіл туралы тарихи ғылымның өміршілдігіне бірқатар ғалымдар күмән келтіруі тіл білімінде болған күрт өзгеріс еді. Тілді шығу және тарихи даму тұрғысынан зерттейтін тіл білімі мен тілді оның белгілі бір дәуіріндегі қалпына сипаттама беру тұрғысынан қарастыратын тіл білімі пайда

болды. Осыдан тіл білімін синхрониялық және диахрониялық лингвистика деп бөлу идеясы қалыптасты.

Кеңес тіл білімінде ғылыми-теориялық, әдістемелік зерттеулердің баландығы синхрония мен диахрония аражігін ажырату, анықтау, басты ерекшеліктерін нақтылап көрсету мәселелері бойынша даулы, шешімін таппаған көзқарастарды қалыптастырды. Тіл тарихын «қазіргі» және «тарихи» екі кезеңге бөліп зерттеу Ф. де Соссюр ұсынған тұжырымға негізделген еді.

Жалпы диахрония және синхрония дегеніміз не, олардың арақатынасы қандай деген сұрақтарды шешу тіл білімі теориясының негізгі мәселелерінің бірі ретінде зерттелді.

Лингвистикалық сөздікте: «Диахрония. Путь во времени, который проделывает каждый элемент языка как часть языковой системы: историческое развития системы в целом как предмет лингвистического изучения [2,133]. Синхрония. Условное выделение одного состояния, одного исторического этапа в развитии языка как предмет лингвистического изучения» - деген анықтама берілген [2, 411]. Ал белгілі тілші В.А. Звегинцев: «диахрондық лингвистика қазіргі кезеңдегі өмір сүріп отырған тілдік элементтер арасындағы қарым-қатынасты емес, уақыт аралығында бірі екіншісіне ауысатын элементтер арасындағы қарым-қатынасты зерттейді» – дейді [3, 405]. Шындығында ешқандай қозғалыстың болмауы мүмкін емес, тілдің барлық бөлімдері өзгеруге бейім, әрбір кезеңге қандай-да бір эволюция тән. Ол жылдамдығы, қарқыны жағынан әртүрлі болуы мүмкін, бірақ негізі қағидат бұдан жоғалмайды: тіл ағымы үзіліссіз, ол қалай дамиды жылдам ба, әлде серпінді ме бұл басқаша мәселе. Шынында да бұл үзілмейтін үнемі болатын эволюция көзге түсе бермейді, себебі біз басты назарды әдеби тілге аударамыз. Дегенмен әдеби тіл табиғи тілдердің өзгеруі қандай дәрежеде екендігін анықтауда нақты өлшем болып табылмау керек.

«Синхрония» және «диахрония» терминдерінің екі жақты мағынасын түсіну керек: синхрония және диахрония, біріншіден, тілдің даму және тілдің жай-күйін, екіншіден, зерттеу әдіс-тәсілі және тілді сипаттау дегенді білдіреді. Тілдің даму және тілдің жай-күйі туралы сөз болғанда синхрония мен диахрония өзара тығыз байланыста болады. Тіл табиғатының өзі диахронды, ал синхрония – тіл дамуының бір кезеңі ғана, келесі кезеңге өтетін кезең ғана. Тілдің әрбір кезеңі өзінің тұрақтылығымен сипатталады. Синхрония – тілді ғылыми танудың бастапқы кезеңі. Кейбір жағдайларда зерттеушіге синхрониямен шектелуге тура келеді. Тілді ғылыми таным сарапынан өткізетін келесі бір кезең тарихи тәсіл болып табылады [4, 117]. Бұл көзқараспен «диахрония мен синхрония арасында ешқандай бөлініс жоқ: диахрония синхронияға үнемі кірігіп отырады, синхрония болса, диахронияның сипатын анықтайды» деген В.В. Горнунгтің пікірі де сәйкес келеді [1, 15-16].

Синхрония және диахронияның бір-біріне қарама-қарсы қойылуы алғаш рет Ф. де Соссюрдің «Курс общей лингвистики» (1 бөлім, 3 тарау) атты еңбегінде қойылған еді [5].

Ф. де Соссюр синхрония мен диахронияны бір-бірінен ажырата білуге назар аударатын отырып, осыған сәйкес екі тіл білімін – синхрония және диахронияны ажыратады. Фердинанд де Соссюрдің пікірінше, тіл бағалы (құнды) қасиетке ие белгілер жүйесі. Бағалылықтармен байланысты ғылым өз зерттеу нысаны ретінде екі көзқарасты ажыратуы керек. Ол «бір мезгілдің бірлігі» («ось одновременности»), яғни тілдегі құбылыстардың белгілі бір дәуірдегі қалпы және әр түрлі дәуірде бірінен кейін бірі келетін бір ізділік, яғни «бір ізділіктің бірлігі» тұрғысынан тілді қарастыру.

Ф. де Соссюр тілді – «таза бағалылықтар (құндылықтар) жүйесі» деп есептейді. Синхрониялық және диахрониялық екі лингвистиканы ажыратады. Синхронды лингвистика – тілдің қазіргі қалпы немесе статистикалық лингвистика, ал диахронды лингвистика – бұл эволюциялық немесе «тарихи лингвистика». Бұл ұғымды Ф. де Соссюр «түсініксіз» және «жарамсыз» деп тауып, «статистикалық ғылымға қатыстының барлығы синхронды, ал эволюцияға қатыстының барлығы диахронды» есептейді [5, 89]. Ф. де Соссюр синхрония мен диахронияның шекарасын ажырату үшін әрқайсысының міндеттерін нақтылайды. «Синхронды лингвистика тілдік жүйедегі, қазіргі тілдік элементтерді байланыстыратын логикалық және психологиялық қатынастарды белгілі бір ұжымдық санада қалай қабылданатындығын зерттейді. Диахронды лингвистика керсінше, жүйе құрай алмайтын, бір-бірімен ауысатын қандай-да бір ұжымда қабылданбайтын, бірінен кейін бірі келетін элементтерді зерттейді» [5, 103]. Қойылған міндеттердің ішінде синхронды лингвистика тілді жүйе ретінде зерттейді деген қорытынды жасалса, ал диахрониялық лингвистиканың нысаны анықталмаған. Басқаша айтқанда, тіл тек синхронды лингвистиканың зерттеу нысанына айналады да, ал диахронды лингвистика сөйлеу тілін зерттеумен айналысады. «Тілдегі барлық диахрондылық сөйлеу арқылы көрінеді. Сөйлеу тілі күллі өзгерістердің бастауы, олардың әрқайсысы алғашқы, жалпы қолданысқа енбей тұрып олар кейбір индивидтердің қолданысында болады – дей келе Ф. де Соссюр неміс тілінде *ich war* (я был) етістігі XVI ғ. өткен шақта *ich was* (я был) нұсқасында қолданылған, сонда *ich war* етістігі *waren* формасына ұқсату негізінде туындаған. Бұл тілдегі сөйлеу фактісі, жиі кездесетін форма, коллектив қабылдады да, тілдік дерек қалпында тілге енгізді» [5, 88] - деген қорытындыға келеді. Сонымен Ф. де Соссюрдің синхрониялық және диахрониялық лингвистиканы ажырату тұжырымдамасы тілді және сөйлеуді

ажыратудан туындаған. «Белгілердің көптігі уақыт аралығындағы қатынас пен жүйедегі қатынасты бір кезеңде зерттеуге кедергі келтіреді» деген ғалым пікірі тілді әрі диахрондық, әрі синхрондық тұрғыдан зерттеу мүмкін емес деген көзқарасты қалыптастырып қана қоймай тілді танудағы екі бағытты бір-біріне қарама-қарсы қояды. Яғни, Ф. де Соссюр екі лингвистиканы – синхрондық және диахрондық лингвистиканы ажырату қажеттігін атап өтеді: «Бір пән аясында сипаты жағынан әртүрлі фактілерді біріктіру ақылға сыймайды. Диахронияда біз жүйеге қатысы жоқ феномен-дермен кездесеміз. Тілді зерттеу – жүйені зерттеу, тілді синхронды зерттеу. Сөйлеуді диахрониялық тұрғыдан зерттегенде біз жүйені зерттейміз. Жүйенің барлық бөліктері синхрониялық байланыста болуы керек. Синхронды зерттелуі керек. Жалпы жүйеде ешқашан болмаған, тек сол жүйенің белгілі бір немесе басқа элементтерінде болған өзгерістер жүйеден тыс қарастырылуы керек. Бірін-бірі ауыстыратын элементтер және қазірде тілде бар элементтер, сондай-ақ жеке фактілер мен жүйеге қатысы бар фактілер арасындағы аталған айырмашылықтар оларды бір ғылым аясында зерттеуге кедергі келтіреді» [5, 103]. Демек бір ғылымның орнына екі ғылым: тіл туралы синхронды ғылым (тіл жүйесін статистикалық бейне-леу) және тіл туралы диахрондық лингвистика (тарихи тіл білімі) ажыратылған. Ф. де Соссюр: «синхрон-ды лингвистика диахронды лингвистикаға қарағанда маңызды, өйткені сөйлеуші үшін тек синхрония нағыз шындық, басқаша айтқанда, тек синхронды лингвистика тілді жүйе ретінде зерттейді, ал егер лингвистика тілді диахронды тұрғыдан қарастырса, ол тілді емес, ондағы бірқатар өзгерген құбылыстар-ды ғана көреді» [5, 95] – деген шешімге келеді. «Көп жағдайда қазіргі тілдің шығу төркінін білуден маңызды еш нәрсе жоқ деп есептелінеді: бұл дұрыс болуы да мүмкін, қазіргі күйді қалыптастырған жағдай оның бізге шынайы табиғатын түсіндіреді. Кейбір елестерден құтқарады...» [5, 95-96] деген Ф. де Соссюрдің пікірі ғалымның қазіргі тілдік деректерді түсіну, оның пайда болу жолдарын анықтау тілдік деректерді тарихи тұрғыдан талдау негізінде жүзеге асатындығын мойындағандығын байқатады. Ф. де Соссюр «тілдік фактордың шынайы табиғаты диахрондық зерттеу нәтижесінде анықталады», «тарихи грамматика тілдің жай-күйін жақсы түсіну үшін қажет» деп айтып отырса да, синхронды лингвистикаға үлкен мән береді. Тілді жүйе ретінде синхронды лингвистика зерттейді деп бұл мәселені бір жақты шешеді. Тарихи грамматика ғалым үшін ғылыми тұрғыдан маңызды емес, өйткені оған филологиялық грамматика және рационалды грамматика сияқты тарихи көзқарас тән емес. Тілдегі барлық физикалық қозғалысты сөйлеу саласына ауыстыра отырып Ф. де Соссюр тілдік белгілердің психикалық құбылыс ретіндегі сипатын енгізеді. Ф. де Соссюр тұжырымдамасын «психологиялық социализм» деп атаған тілші А.С. Чикобава: «тіл туралы ғылымның зерттеу нысанын анықтайтын жалпы тіл білімі тарихи салыстыр-малы тіл білімі деректеріне сүйене отырып, тілді менгерудегі практикалық зерттеулердің жалпыланған теориясын жасау керек. Тіл табиғатын психологиялық тұрғыдан ғана ашудың ғылыми негізі жоқ. Сон-дықтан бұл талапқа Ф. де Соссюрдің психологиялық социологизмі жауап бере алмайды» - дейді [6, 112].

«Тіл» және «сөйлеуді» қарама-қарсы қою арқылы Ф. де Соссюр синхрония мен диахронияның арақатынасын ажыратады. Ғалым сөйлеу тілін «индивидуальды» деп есептейді. Бірақ тілдегі индивидуальдылық белгілі бір дыбыстарды дұрыс айта алмай (с орнына ш дыбысын айту), кекештік, сақаулық т.б. физикалық кемістіктер арқылы байқалады. Егер сөйлеу актісінде бәрі индивидуальды болса, адамзат тілінің әлеуметтігі жойылады. Сөйлеу тілі әрбір индивидтің қалауынша өзгере алмайды. Керсінше, әртүрлі жеке адам қолданатын сөйлеу тілі тілдік ұжымның барлығына ортақ маңызды сәттерді қамтиды. Мағына жүйе арқылы емес атау ретінде затқа қатысы арқылы жасалады. Демек тіл жүйесі әркім өздігінше өзгерте беруге келмейтін жүйеден тұрады. Жүйе фактілерін түсіну үшін сол фактілердің тарихын білу керек, тілдік деректердің тарихы неғұрлым анықталған болса, ол соғұрлым жақсы түсініледі [6, 117].

Ф. де Соссюр: «Синхрония мен диахронияда болған өзгерістерді заңдылық деп атауға болмайды. Себебі кез келген заңдылық жалпы және міндетті болуы керек. Синхронияда болған өзгерістер көбінесе жалпылық сипатта болады, міндетті заңдылық жоқ, ал диахрониялық қалыпта міндетті заңдылықтар жалпылық мәнге ие бола алмайды» - дейді [5, 37].

Ф. де Соссюр тұжырымдамасы белгілі бір тілдің синхрониялық қалпы оның диахрониялық дамуына қарағанда, екінші бір тілдегі синхрониялық жүйеге жақын деген ойды туындатады. Демек қазіргі қазақ тілі түркі тілдеріне қарағанда қазіргі орыс тіліне жақын болып келеді.

Диахрония мен синхронияны бір-біріне қарсы қойып, байланысы жоқ екі сала ретінде қарастыруға болмайды, өйткені тіл жүйесі ұзақ тарихи дамудың жемісі және көптеген қазіргі тілдік деректер оның тарихын нақтылағанда жан-жақты анықталады.

Ф. де Соссюрдің «синхронды аспект диахронияға қарағанда маңызды, өйткені сөйлеуші көпшілік үшін тек сол ғана – түпнұсқа және нағыз шындық» деген пікірін жақтаған А.А. Реформатский: «тілші сөйлеу тілін процесс ретінде бақылай отырып оны тоқтатуы қажет және тілге екінші дерек ретінде қайта оралуы қажет. Бұл деректі тілші сол кезеңдегі белгілі бір коллективке тән жалпылық деп қабылдауы қажет, яғни оның құрылымын және жүйесін синхронды сипатта ұғынуы керек, осыдан

кейін барып жаңа процесс – тарихилыққа жүгінуге болады» [7, 25] – дейді. Тілші көзқарсы тілді ғылыми тұрғыдан қарастыру және сипаттау синхронды мақсатқа бағытталу керек, нақтылы тілді жан-жақты зерттеудің алғашқы кезеңі ретінде «ғаз синхронияның» қажет етеді деген ойды дәлелдейді.

Дегенмен тілдік құбылыстарды түсіну үшін сөйлеу үрдісін «тоқтату» қажет емес. Үнемі қозғалыста болатын құбылыс статикалық тұрғыдан ғана түсіндіріледі деп те ойлау дұрыс емес.

Тіл туралы ғылым XIX ғ. I жарт. тілдік деректерді тарихи зерттеу тәсілін негізге ала отырып қалыптасқан еді. Жалпы тіл білімі тарихи тіл білімінің теориясын жасау керек еді. Бірақ тілдің тарихи деректеріне сүйенудің орнына Ф. де Соссюр тарихи грамматика, тарихи тіл білімінен бас тартты. Ф. де Соссюрдің «Курс бошей лингвистики» атты еңбегінде көрніс тапқан «синхрония» мен «диахрония», яғни сипаттама-лы және тарихи тіл білімі арасында ешқандай байланыс жоқ және болуы да мүмкін емес деген көзқарас-тар кең тарады. Соссюр өз тұжырымын синхронды сипаттау – жүйелі, ал диахронды өзгерісте бірізділік жоқ, сондықтан ол жүйені құра алмайды деп негіздеді. Дегенмен әрбір тіл өзінің өмір сүріп тұрған кезеңінде ерекше белгілер жүйесі ретінде қызмет ететіндігін ескерсек диахрония мен синхронияның арасында ешқандай алшақтық болмау керек. Диахрония синхронияға міндетті түрде енеді, өйткені тіл жүйесі үнемі дамып отырады, ал синхрония диахронияның сипатын анықтайды. Тілшілер тілді зерттеу-мен айналысады, яғни тілшінің зерттеу нысаны - тіл болып табылады. Сондықтан Ф. де Соссюр тұжырымдамаларындағы зерттеу нысаны ретінде сөйлеуді алуымыз керек деген қорытынды дұрыс емес. Тілді ғылыми тұрғыдан зерттеу үшін зерттеудің диахрониялық та, синхрониялық та аспектілері маңызды, өйткені олар бірін-бірі толықтырады, бірінсіз бірі толық зерттеу нәтижелерін бере алмайды.

1. Горнунг Б.В. *Единство синхронии и диахронии как следствие специфики языковой структуры // О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков.* – М., 1960.

2. Ахманова О.А. *Словарь лингвистических терминов.* - М., 2004.

3. Звегинцев В.А. *История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях.* - М.: Просвещение, 1964.

4. Тимофеев К.А. *Выступления по докладом. // О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков.* – М., 1960.

5. Ф. де Соссюр. *Курс общей лингвистики.* – ч. I, гл. III, - М., 1933.

6. Чикобава А.С. *Проблема языка как предмета языкознания.* - М., 1959.

7. Реформатский А.А. *Принцип синхронного описания языка // О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков.* – М., 1960.

Резюме

В статье рассматриваются соотношение синхронии и диахронии.

Resume

This article considers the correlation of dyachrony and synchrony.

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ КУРСАНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ЭКСПЕРИМЕНТОВ)

О.Ю. Загинайко – к.филол.н., докторант PhD КазНПУ им. Абая

Словосочетание «языковое сознание» активно применяется в последнее время в психолингвистических работах. Под языковым сознанием (в другой терминологии - языковое мышление, речевое мышление) - понимается «совокупность психических механизмов порождения, понимания речи и хранения языка в сознании, то есть психические механизмы, обеспечивающие процесс речевой деятельности человека» [9, с. 47]. Это «знания, используемые коммуникантами при производстве и восприятии речевых сообщений» [14, с. 11].

Подробное рассмотрение определений языкового сознания и принципов его исследования можно найти в работах Т.В. Ушаковой (Ушакова, 2004) [11]. Н.В. Уфимцева изучает языковое сознание русских на материале лексических ассоциаций (Уфимцева, 2002) [10]. Ю.Н. Караулов предложил модель языковой личности, включающей лексикон, семантикон и прагматикон (Караулов, 2002) [3], [4]. Общераспространенным является положение об этноцентризме сознания как следствии взаимодействия национально-го языка и культуры, взаимообусловленности языка и мышления (Леонтьев, 1993 [5]; Вежицкая, 1997 [1]). Наряду с языковым сознанием выделяют сознание коммуникативное и когнитивное (Стернин, 2002) [9]. Изучаются особенности языкового сознания представителей субкультур (Ю.В. Щербинина, 2011) [13].

Языковое сознание изучается экспериментально, в частности, при помощи лингвистического тестирования - оно позволяет реконструировать различные связи языковых единиц в сознании и выявить характер их взаимодействия в различных процессах понимания, хранения и порождения речевых произведений. Для анализа и изучения языкового сознания учащихся военного ВУЗа (вуза) была выбрана экспериментальная методика, которая позволяет выявить через динамику понимания языковых единиц некоторые особенности психолингвистических процессов. Ожидаемые результаты – выявить, как меняется языковое сознание курсантов в процессе профессионального обучения.

В эксперименте участвовали две учебные заставы абитуриентов и две заставы курсантов четвертого курса Академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан. Такой выбор позволит сравнить и проанализировать профессиональную компетентность на «входе» и «выходе». Перед тестированием испытуемые написали краткие биографические данные: фамилия, имя, место рождения и проживания, профессии родителей, мотивация выбора профессии военного.

Для тестирования было отобрано 17 слов, принадлежащих к разным тематическим группам (воинские формирования, воинские звания/должности, военная одежда, фортификационные сооружения и т.д.), но объединенных общей макротемой – война, военная служба. От испытуемых требовалось дать вербальное истолкование 17 лингвистических понятий. Общее количество опрошенных курсантов составило 112 человек, на 17 слов-стимулов было получено около 1800 реакций.

Обратимся к анализу полученного материала. На первом этапе обработки информации мы тематически сгруппировали ответы, посчитали процентное их употребление и расположили в порядке убывания. Полученные результаты были оформлены в таблицу:

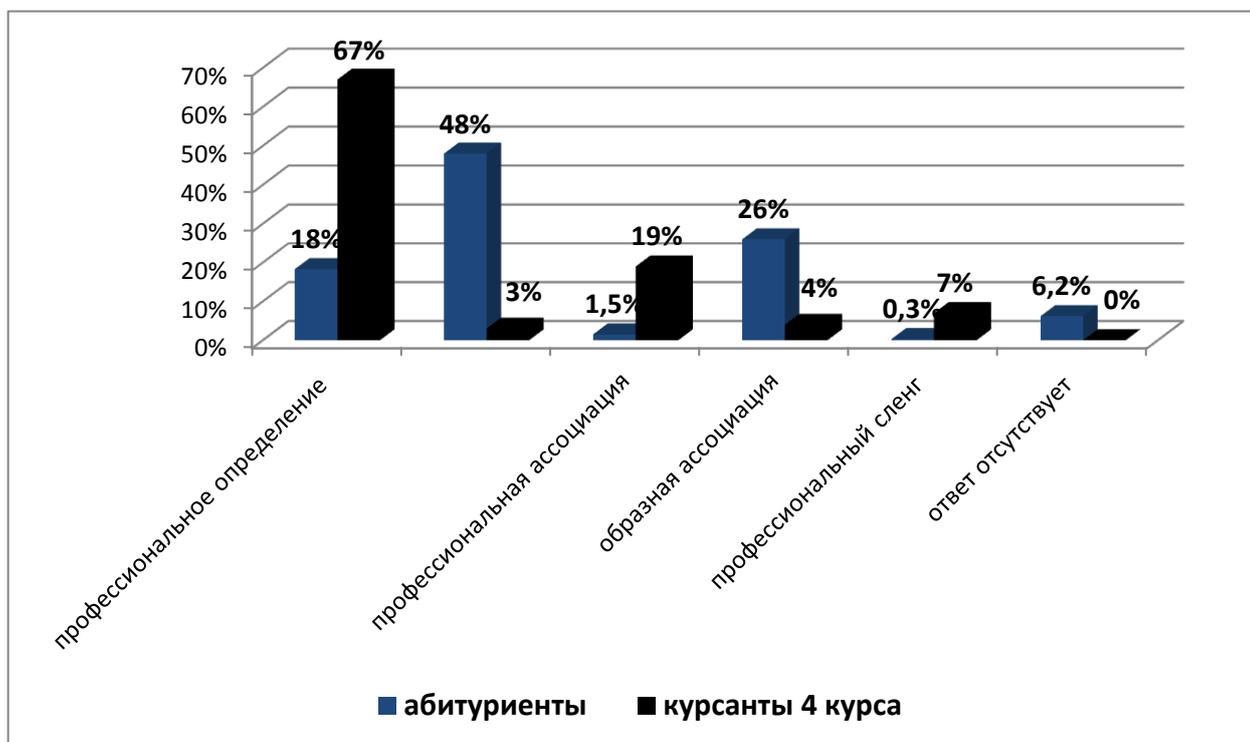
Таблица 1. Сравнительная таблица ответов абитуриентов и учащихся вуза на слова из военной лексики

Слово-стимул	Абитуриенты Академии Пограничной службы КНБ РК	Курсанты 4 курса Академии Пограничной службы КНБ РК
Автомат Калашникова	1. автомат, изобретенный Калашниковым – 49% 2. самое распространенное оружие в мире – 30% 3 ответ отсутствует – 12% 4. автоматическое оружие – 9%	1. индивидуальное стрелковое оружие, предназначенное для уничтожения живой силы и огневых средств противника – 48% 2. АК-47, АК-74, АКМ - 25% 3. самое распространенное оружие в мире – 20% 4. штурмовая винтовка – 7%
БТР, БМП	1. ответ отсутствует – 69% 2. бронированная машина, бронемашина на гусеницах – 25% 3. танк – 6%	1. боевые бронированные машины, предназначенные для транспортировки личного состава к месту ведения боя - 38% 2. БТР-80, 90, БМП 1, 2, 3-28% 3. бронетехника – 22% 4. «коробочка», «жестянка» - 12%
	1. воинское подразделение – 38%	1. минометная батарея – 39%

Батарей	2. артиллерийское подразделение - 33% 3. ответ отсутствует – 29%	2. основное огневое артиллерийское подразделение – 36% 3. огневое и тактическое подразделение в артиллерии, структурно соответствующее роте – 25%
Блиндаж	1. землянка – 71% 2. защитное сооружение – 29%	1. защитное сооружение – 50% 2. постоянное или временное фортификационное подземное сооружение для защиты от пулемётного, артиллерийского, миномётного огня и оружия массового поражения и для отдыха личного состава – 43% 3. землянка – 7%
Бой	1. сражение – 33% 2. битва – 28% 3. драка – 26% 4. рукопашный бой – 9% 5. бои без правил – 4%	1. организованное вооружённое столкновение, ограниченное на местности и во времени – 32% 2. сражение – 24% 3. оборона, наступление – 23% 4. битва – 16% 5. рукопашный бой – 5%
Взвод	1. Группа военнослужащих – 68% 2. Воинское подразделение – 32%	1. воинское подразделение, насчитывающее, как правило, от двух до четырёх отделений, но возможно и большее количество – 78% 2. мотострелковый взвод, мсв – 22%
Война	1. Продолжение политики государства военными средствами – 46% 2. Вооруженные действия между государствами – 39% 3. Смерть – 15%	1. конфликт между государствами в форме военных (боевых) действий – 44% 2. продолжение политики государства военными средствами – 29% 3. Главным средством в войне является армия – 12% 4. Вооруженные действия между государствами – 9% 5. Смерть – 6%
Граната	1. Оружие – 47% 2. Боеприпас – 40% 3. Противотанковая граната – 8% 4. «лимонка» - 5%	1. взрывчатый боеприпас, предназначенный для поражения живой силы и техники противника – 38% 2. РГД-5, Ф-1, РГН, РГО – 23% 3. Противотанковая граната – 12% 4. Наступательная граната – 11% 5. Оборонительная граната – 8% 6. «лимонка» - 8%
Караул	1. сообщение об опасности – 93% 2. Село в Восточно-Казахстанской области – 7%	1. вооруженное подразделение или его часть, предназначенное для охраны и обороны – 58% 2. подразделение, выполняющее боевую задачу по охране и обороне боевых знамен, военных и государственных объектов – 42%
Командир	1. начальник – 60% 2. военный руководитель – 35% 3. военнослужащий, обладающий властью – 5%	1. должностное лицо в Вооруженных силах, руководящее подразделением, соединением – 31% 2. начальник воинской части, подразделения – 26% 3. командир взвода, роты, батальона – 24% 4. «батяня», «дед» - 19%
Курсант	1. Учащийся в военном ВУЗе – 48% 2. Название телесериала – 36% 3. Мечта абитуриента – 16%	1. Учащийся военного ВУЗа – 71% 2. Должность в военном ВУЗе – 18% 3. Кадет – 5% 4. «Масёл» - 7%
Окоп	1. Защитное укрытие – 56% 2. Траншея – 28% 3. Яма для укрытия – 16%	1. углубление в грунте, защищающее личный состав подразделения и военную технику от поражения различными видами вооружения – 28% 2. Закрытие от пуль в виде рва с насыпью; то же, что траншея – 26% 3. Траншея – 26% 4. Окоп для стрельбы лежа (сидя, стоя) – 20%
Офицер	1. Командир – 44% 2. Профессия – 28% 3. Начальник – 28%	1. Командир – 46% 2. Начальник – 35% 3. Призвание – 11% 4. лицо командного в начальствующего состава в воору-

		женных силах, а также в милиции и полиции – 8%
Пилотка	1. Головной убор военнослужащих – 86% 2. Неправильное, неточное определение – 14%	1. летний форменный головной убор военнослужащих - 97% 2. «чепчик» - 3%
Пулемет	1 оружие – 60% 2. средство для обороны – 20% 3. автоматическое оружие – 20%	1. групповое стрелковое автоматическое оружие поддержки, предназначенное для поражения пулями различных наземных, надводных и воздушных целей – 53% 2. ПК, РПК, КПВТ - 47%
Танк	1. Бронированная машина – 58% 2. Неправильное, неточное определение – 42%	1. бронированная боевая машина, чаще всего на гусеничном ходу, как правило, с пушечным вооружением в качестве основного – 48% 2. бронетехника – 34% 3. Т-72, Т-80, Т-90 – 12% 4. «Коробочка» - 6%

Как видно из таблицы слова военной лексики у абитуриентов и курсантов 4 курса имеют различную семантическую наполняемость. Все полученные ответы можно разделить на шесть групп: 1. Профессиональное определение, 2. Непрофессиональное определение, 3. Образная ассоциация, 4. Профессиональная ассоциация, 5. Профессиональный сленг, 6. Ответ отсутствует. Представим эти данные в виде диаграммы:

К первой группе «профессиональное определение» относятся ответы, в которых в полной или частичной форме присутствуют профессионально-грамотные формулировки предложенных понятий. Естественно, что эти показатели значительно выше у выпускников военного ВУЗа – 67%, хотя и у поступающих наблюдается военно-профессиональная направленность – 18%.

«Непрофессиональное определение» - в эту группу вошли ответы, содержащие неточные, неправильные представления о военных реалиях. Почти половина ответов абитуриентов относится к этой группе (48%), у курсантов 4 курса показатели этой группы низки – 3%.

К группе «профессиональная ассоциация» мы отнесли ответы, в которых не раскрывается понятие термина, но даются классификации, разновидности этого слова. Например, некоторые курсанты в графе на-против термина «автомат Калашникова» написали виды этого стрелкового оружия: АК-47, АК-74, АКМ. Ответы, относящиеся к данной группе, демонстрируют высокий уровень профессиональной компетенции. У выпускников процент таких ответов от общего количества составил 19%, у поступающих – 1,5%.

Группа «образная ассоциация» включает ответы, базирующиеся на трактовке термина через общепонятный речевой образ-ассоциацию. Например, «блиндаж» - землянка, «война» - смерть и т.д. У абитуриентов четверть ответов (26%) строятся на образной ассоциации. У курсантов 4 курса показатели этой группы низки (4%), так как для них предложенная лексика уже имеет в первую очередь профессиональную семантику, а общеупотребительное образное значение отодвигается на второй план.

«Профессиональный сленг» небольшая группа ответов, в которых дается разговорный, неофициальный эквивалент слова, бытующий в данной субкультуре. Например, «танк» - «коробочка», «командир» - «батяня», «дед». У курсантов, как представителей данной субкультуры, процент профессионального сленга составляет 7%, у абитуриентов только пару раз встречается сленговое слово «лимонка» (граната), которое благодаря художественной литературе и кино стало общепонятным.

Классификация полученных результатов позволила выделить четыре причины и объяснить, что различия в ответах обусловлены:

- ✓ широтой/узостью лексического диапазона испытуемого – здесь имеет значение общий интеллект-туальный уровень, влияющий на понимание лексических единиц в ментальном лексиконе;
- ✓ общеполитической грамотностью испытуемых – специфика военного образования непосредственно связана с политической сферой и, соответственно, осведомленность в области политики повышает общий военно-профессиональный уровень;
- ✓ региональной принадлежностью – испытуемые, проживающие вблизи военных гарнизонов, баз, показали более высокий уровень знаний в военно-профессиональной сфере;
- ✓ уровнем профессиональной мотивации – испытуемые с высоким уровнем мотивации (сознательно выбранная профессия, продолжение семейных традиций потомственных военных) уже на начальном этапе обучения демонстрировали хороший уровень профессиональной подготовки.

Таким образом, можно утверждать, что проведенный эксперимент достиг ожидаемых результатов. Нами выявлены тематические группы, позволяющие проследить динамику развития языкового сознания учащихся в процессе профессионального обучения. В этот период «молодые люди не только усваивают профессиональные знания, умения и навыки, но и «доопределяют» себя в избранной сфере труда, у них расширяется образ профессионала, пересматривается отношение к профессии и видение себя в ней, начинается выполнение реальной профессиональной деятельности». С повышением уровня профессионализма из речи обучаемых уходят непрофессиональные определения слов-терминов, появляются такие семантические категории, как профессиональные ассоциации и профессиональный сленг. Данная схема анализа может быть применена к любой профессиональной сфере для определения уровня компетенции.

Второй эксперимент с курсантами военного вуза имел интерпретационный характер. Курсантам первого и четвертого курсов были розданы четыре карточки с отрывками из художественных произведений о Великой Отечественной войне, о военных действиях в Чечне и Афганистане. Названия произведений и авторы не указывались.

Приведем тексты эти карточек:

Карточка №1

«В нашу «корову» загружаются питерские «соборы». Домой едут. Один из «соборов» говорит мне: - Главное, чтоб командир у вас был упрямый. Чтоб вас не засунули куда-нибудь в... В рот их приказы! Вон рязанских вывезли в чистое поле, заставили окапываться. А через неделю сняли. Но четверых уже окопали, бля. Даже раскапывать не надо. А у нас на пятнадцать человек - двое раненых - и всё. Потому что клали мы на их приказы.
- Город в руках федералов, - слышу я разговор в другом месте, - но боевиков в городе до черта. Отсиживаются. Днём город наш, ночью - их» [7].

Карточка №2

«Кто-то из невесело-раздумчивых русских солдат с первых же дней войны назвал этот чужой самолет-разведчик "костылем", вложив в это слово презрение и горькую обиду: его трудно было сбить. Он часто попадал в сосредоточенный огонь нескольких зенитных батарей и, искореженный, почти бескрылый и бесхвостый, не улетал, а утягивался, сволочь, туда, откуда появлялся, после чего наступало жестокое лихо бомбежки» [2].

Карточка №3

«Сегодня ночью идем в «зеленку». Ты маленько отдохни. После обеда на стрельбище. Давно на

крючок не жали. Все тряпки да палки! А ты не маляр, а сержант. Понял, что говорю? – Так точно! – ответил Варгин, собирая свое тело в груды твердых, упругих мышц. – На стрельбище давно не бывали!»
«По одному!.. Аккуратно!.. Без звука!.. – командовал майор. Пойдешь по арыку!.. Русла держись!.. Ни влево, ни вправо!.. – говорил Грачев капитану. – Ткнешься в дорогу – займешь позицию!.. Мы на левом фланге!.. Взаимо-действуй!» [8].

Карточка №4

«Танки шли на малой скорости, не отрываясь от пехоты, осторожно минув бугорки сурчиных нор, прощупывая пулеметными очередями подозрительные места. Танки повели с ходу и пушечный огонь. Снаряды ложились, не долетая высоты, по большей части около кустов, а потом черные фонтаны взрывов стали перемещаться, придвигаясь к окопам, и Николай прижался к стенке грудью, готовый в любую секунду стремительно пригнуться.
Когда танки прошли большую половину расстояния и, достигнув кустов, увеличили скорость, Николай услышал протяжные слова команды. Почти одновременно открыли огонь расчеты противотанковых ружей и пулеметчики, в бубнящую дробь автоматов вплелись по-особому сухие и трескучие винтовочные выстрелы» [12].

По карточкам предлагалось выполнить три задания:

- 1) Определите по характеру военной лексики описываемое военное событие;
- 2) Выделите слова, относящиеся к профессиональному сленгу, объясните их значение;
- 3) Выделите формы уставного и неуставного диалога.

С первым заданием и первокурсники, и выпускники справились одинаково успешно. И первокурсники, и выпускники военного ВУЗа отделяют тексты о Великой Отечественной войне от текстов, относящихся к военной прозе конца XX века. Хотя в процессе последующего опроса было выяснено, что стратегия отбора в группах была разной. У первокурсников еще свежи в памяти художественные произведения о ВОВ школьной программы, поэтому при отборе текстов они руководствовались узнаванием недавно пройденного, остальные тексты они автоматически отнесли к группе военной прозы о Чечне и Афганистане. Курсанты 4 курса отбирали тексты, ориентируясь больше на характер военной лексики и описание военных действий.

Со вторым заданием курсанты 4 курса справились значительно лучше первокурсников. Профессиональный сленг – это слова, которые понятны представителям определенной субкультуры. Ни абитуриенты (как показал первый эксперимент), ни первокурсники еще не «влились» в военно-профессиональную среду, поэтому эта языковая категория им не знакома. После четырех лет обучения в военном вузе, прохождения практики и непосредственного общения с участниками военных действий в Афганистане выпускники имеют представление о профессиональном сленге. Четверокурсниками были выделены следующие слова: «корова» - вертолет МИ-26, «собры» - от «СОБР» - специальный отряд быстрого реагирования.

С третьим заданием первокурсники не справились. Несмотря на то, что в школьной программе риторики проходят понятия «уставной диалог» и «неуставной диалог», на практическом материале выделить формы этих видов речи они не смогли. Курсанты четвертого курса не только выделили формы уставного и неуставного диалога, но и указали на речевые ошибки. Им известно, что «уставной диалог» - это устойчивые речевые формы обращений, приказов, распространенные в военной среде. Например, «так точно!», «есть, выполнять!» и т.д. «Неуставной диалог» - это нарушение, отклонение от устоявшихся норм. Курсанты 4 курса обратили внимание на наличие таких форм в карточке №3. По тексту прапорщик Кологривко приказывает сержанту прийти на стрельбище. Речь Кологривко должна быть строго уставной, но в ней встречается сленговое слово «зеленка», просторечие «маленько» и пространное рассуждение. Ответы сержанта Варгина соответствуют уставным нормам: «Так точно!», повторение в речи подчиненного сути приказа – «На стрельбище давно не бывали».

Подводя итоги двум лингвистическим экспериментам можно утверждать, что в языковом сознании индивида сильна роль профессионального обучения. Для развития языкового сознания важно повышение не только общего интеллектуального уровня, но и род деятельности носителя языка. В процессе вхождения носителя языка в определенную субкультуру многие лексические единицы могут менять свою семантическую значимость, до полной утери первоначального значения слова.

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 1999.
2. Воробьев В. Убиты под Москвой / Военная проза / Сост. Ерохина Е. – М., 2006.
3. Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети //

Языковое сознание и образ мира. – М., 2000.

4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.

5. Леонтьев. А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.

6. Осницкий А.К., Бякова Н.В., Истомина С.В. Развитие саморегуляции на разных этапах профессионального становления // Вопросы психологии. – 2009. - №1. – С. 3-12.

7. Прилепин З. Патологии: Роман. – М., 2006.

8. Проханов А. Знак Девы / Война: рассказы / Сост. Прилепин З. – М., 2008.

9. Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание / С любовью к языку. – М.-Воронеж, 2002. – С. 44-51.

10. Уфимцева Н.В. Взаимодействие культур и языков: теория и методология // Встречи этнических культур в зеркале языка. – М., 2002.

11. Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты / Сб. под ред. Уфимцевой Н.В. – М.-Барнаул, 2004. – С. 6-17.

12. Шолохов М. Они сражались за Родину. – М., 2010.

13. Щербинина Ю.В. Речевая агрессия. Территория вражды. – М., 2012.

14. Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996.

Түйін

В статье рассматриваются психолингвистические особенности динамики языкового сознания курсантов в процессе профессионального обучения. В статье отражены статистические результаты двух проделанных экспериментов (лингвистического и интерпретационного) на выявление роста профессиональной компетенции.

Summary

In the article the psycholinguistic features of dynamics of language consciousness of students are examined in the process of the vocational training. In the article the statistical results of two done experiments (linguistic and interpretation) are reflected on the exposure of height of professional competence.

КОНЦЕПТ «ЖИЗНЬ» В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Ф.Х. Айтекова

В конце двадцатого столетия гуманитарное знание и российская лингвистическая мысль столкнулись с необходимостью выработки нового термина для адекватного обозначения содержательной стороны языкового знака, возникло стремление «отразить в понятии» неуловимый «дух народа» – этническую специфику представления языковых знаний. Таким образом, в российской лингвистической литературе с начала 90-х годов прошлого века и появляется такое терминологическое новообразование, как «концепт».

Сам термин «концепт» появился в научной литературе еще в 1928 году в статье С.А. Аскольдова «Концепт и слово», где под концептом автор понимал «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1].

Первоначально «концепт» воспринимался как синоним слова «понятие». В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» В.Н. Ярцевой термину «понятие» дается синоним «концепт» [9]. В научном языке эти две лексические единицы действительно иногда выступают как синонимы. Но так они употребляются крайне редко и в настоящее время довольно четко разграничены. Концепт и понятие – термины разных наук; второе употребляется главным образом в логике и философии, тогда как первое, концепт, является термином в одной отрасли логики – в математической логике, а в последнее время закрепилось в науке о культуре, в культурологии [5].

Существует множество разнообразных трактовок термина «концепт», что приводит к разногласиям среди исследователей. Для определения «концепта» мы рассмотрим три основных подхода к его пониманию: лингвистический, когнитивный и лингвокультурологический.

1. Концепт в лингвистических исследованиях предстает неким конструктором, представляющим ассоциативное поле того или иного имени, но не равным ему. «Концепт – это парадигматическая модель имени, включающая и логическую структуру его содержания, и сублогическую. Эти структуры выводятся соответственно и из свободной сочетаемости имени, и из несвободной, то есть из синтагматических отношений имени, зафиксированных в текстах» [6]. По мнению сторонников лингвистического подхода, значения языковых знаков представляют собой совокупности семантических признаков, каждый из которых показывает определенные признаки концепта, но не весь концепт в целом. При этом даже вся совокупность признаков, полученная из семантического

анализа многих языковых знаков не представляет содержание концепта полностью, потому что мир мыслей никогда не находит полного выражения в языковой системе [4].

2. Когнитивный подход к пониманию сущности концепта представлен точкой зрения З.Д. Поповой, И.А. Стернина и других представителей воронежской научной школы. Они относят концепт к явлениям ментального характера и определяют его как глобальную мыслительную единицу. Авторы «Краткого словаря когнитивных терминов» также рассматривают концепт, прежде всего как «оперативную содержа-тельную единицу памяти»: концепт – термин, служащий объяснению единиц ментальных или психиче-ских ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (*lingua mentalis*), всей картины мира, отраженной в человеческой психике. Понятие «концепт» отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания [8].

3. В рамках лингвокультурологического подхода, представленного многочисленными и фундаменталь-ными работами таких исследователей, как Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачев, В.В. Колесов, В.А. Маслова, С.Х. Ляпин, В.Н. Телия и многих других, концепты определяются как формы воплощения культуры в сознании человека. При таком подходе исследователи утверждают, что рассматривая различные стороны концепта, внимание должно быть, обращено на важность культурной информации, которую он передает. Ю.С. Степанов, давая определение «концепта», полагает: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценно-стей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [5].

Интересным и, на наш взгляд, наиболее полным, представляется определение «концепта», предложено-е Н.Ю. Шведовой: «Концепт – это содержательная сторона словесного знака (значение – одно или некий комплекс ближайше связанных значений), за которой стоит понятие (т.е. идея, фиксирующая существенные «умопостигаемые» свойства реалий и явлений, а также отношения между ними), принад-лежащее умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека» [7]. Для Н.Ю. Шведовой представляется важным именно человек, который реконструирует в языке своё окружение и тот мир, с которым он взаимодействует, таким образом, концепт «...вырабатывается и закрепляется общественным опытом народа, имеющий в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемый и – через ступень такого осмысления – соотносимый с другими понятиями, ближайше с ним связанными или, во многих случаях, ему противопоставляемыми» [7].

Рассмотренные нами подходы к трактовке «концепта» не являются взаимоисключающими, все эти точки зрения связаны между собой и различаются они лишь отношением к носителю языка. К тому же, вывод о том, что формой концепта является слово, позволяет использовать лингвистические методы анализа при исследовании культурных концептов. Именно поэтому концепт практически всегда является объектом сопоставительного анализа, как внутриязыкового, когда сопоставляются облик и функциониро-вание концепта в различных областях жизнедеятельности – дискурсах (научном, политическом, религиоз-ном, поэтическом и пр.), так и межъязыкового, когда сопоставляются концепты различных языков [2].

Интересным с научной точки зрения представляется рассмотрение концептов в различных культурах. Для целей нашего исследования важным является анализ концепта «жизнь» в русской и английской картинах мира.

Концепт «жизнь» можно отнести к философским категориям, универсальным категориям культуры, содержащим общие для различных культур смыслы. Однако, наше сопоставительное исследование данного концепта направлено на выявление отличительных черт в русской и английской картинах мира, установление этнокультурной специфики концепта «жизнь», которая понимается по-разному и является отличительной чертой национального характера.

Концепт «жизнь» очень важен для понимания русской культуры, национального менталитета русского человека. Это понятие находит широкое отражение и истолкование в различных лексикографических источниках. Для исследования концепта «жизнь» в русском языке, мы рассмотрим и обобщим данные словарных статей единицы «жизнь».

1. Жизнь – это особая форма существования материи, возникающая на определённом этапе её разви-тия, основным отличием которой от неживой природы является обмен веществ. *Возникновение жизни на Земле. Жизнь растительного мира. Законы жизни.*

2. Жизнь – это физиологическое состояние живого организма в стадии роста, развития и

разрушения, его существование от рождения до смерти. *Жизнь человека. Жизнь растений. Дорожить жизнью. Рисковать жизнью.*

3. Жизнью могут называть полноту проявления физических и духовных сил человека. *Он полон жизни. В нём много энергии, много жизни. В его глазах столько жизни.*

4. Жизнью называют период существования кого-либо от рождения до смерти. *Короткая, долгая жизнь. В начале, в конце жизни. В течение всей жизни. Такое бывает лишь раз в жизни.*

5. Жизнью можно назвать ограниченный определёнными временными и пространственными рамками образ существования кого-либо. *Три месяца деревенской жизни подходят к концу. Жизнь в родительском доме прошла, как один день. Жизнь у друзей запомнилась надолго.*

6. Жизнью называют совокупность всего пережитого и сделанного человеком. *Жизнь замечательных людей. Его жизнь богата событиями. Жизнь моя сложилась неудачно.*

7. Жизнью называют деятельность общества и человека в тех или иных её проявлениях, в различных областях, сферах. *Жизнь государства. Жизнь человечества. Общественная жизнь. Духовная жизнь.*

8. Слово жизнь употребляют, когда говорят о процессах, происходящих в природе, неорганическом мире, физических телах и т. п. *Жизнь Земли, Солнца. Жизнь моря, леса.*

9. Уклад, способ существования, времяпровождение. *Городская жизнь. Деревенская жизнь. Вести столичную жизнь. Праздная жизнь. Беспутный, веселый образ жизни.*

10. Проявления общественного быта, деятельности; внешнее движение, оживление. *Улицы полны жизни. Жизнь у нас в доме начинается рано.*

11. Энергия, внутренняя бодрость, полнота духовных и нравственных сил. *Жизнь так и кипит в нём. В чертах у Ольги жизни нет [11].*

В русском языке существует немало устойчивых словосочетаний со словом «жизнь», например: **Подруга жизни** (жена, супруга). **По гроб жизни** (до самой смерти). **По жизнь** (до конца жизни, до смерти). **Ни в жизнь** (никогда, ни за что). **Вопрос жизни и смерти** (крайне важный, имеющий решающее значение). **Прожигать жизнь** (бесцельно и бесполезно проводить время в шумных удовольствиях, губительных для здоровья и материального существования). **На всю жизнь** (навсегда). **Между жизнью и смертью** (в очень опасном для жизни положении). **Не на жизнь, а на смерть** (самым решительным образом, до решительного исхода). **Право жизни и смерти** (право миловать и казнить). **Линия жизни** (линия на ладони, по которой хироманты определяют продолжительность жизни человека). **Жизнь моя!** (ласковое обращение в знач. дорогой мой, дорогая моя). **Жизни не рад** (очень беспокоен, расстроен, огорчен чем-нибудь) [10].

Русское «время» и английское «life» имеют систему значений, которая совпадает лишь частично. Например, «life» употребляется в английском языке в составе различных словосочетаний, но переводится на русский язык оно по-разному, в зависимости от того, о чем конкретно идет речь. В русском и английском языках существует множество устойчивых выражений со словом «время» и далее мы рассмотрим перевод английского «life» сквозь призму английских устойчивых выражений и пословиц.

1. *Life is not a bed of roses* - жизнь не ложе из роз (Жизнь прожить – не поле перейти); жизнь сложна, и прожить её не просто, разнообразие событий, о трудностях, которые человеку встречаются в течение всей его жизни.

2. *Life is what you make it* - жизнь такова, какой ты её делаешь (Человек – кузнец своего счастья); каждый человек – хозяин своей судьбы, некий совет самому определять свою жизнь, делая её счастливой.

3. *The life of Riley* - жизнь без забот и без хлопот, лёгкая, обеспеченная жизнь.

4. *The life of the party* - душа компании.

5. *Not on your life* - ни в коем случае; ни за что на свете; держи карман шире.

6. *For the life of me I can't do it* – хоть убей, не могу этого сделать.

Проанализировав толкование и перевод словосочетаний со словом «время» в различных словарях с русского на английский язык, можно прийти к выводу о том, что в переводе практически всегда русское «жизнь» обозначается словом «life». В английском же языке слово «life», как было продемонстрировано выше, не всегда соответствует русскому «жизнь» в сочетании с другими лексическими единицами или же само по себе несет другое смысловое значение.

На основе вышеизложенного можно утверждать, что концепт «время» в английской и русской языковых картинах мира является полицентричным и, в зависимости от культурных потребностей этноса, может приобретать различные смысловые значения. Но в английской языковой картине мира «life» обладает большим потенциалом, чем в русской. В связи с этим различие у представителей русской и английской культур могут возникать разные ассоциации, связанные с единицей «жизнь»/«life». При этом возникают проблемы в понимании «жизни» при переводе.

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Анто-логия / Под общ. ред. Нерознака В.П. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003 – с. 5-12.
3. Логический анализ языка. Культурные концепты. / Отв. ред. Арутюнова Н.Д. – М.: Наука, 1991.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
6. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. – М., 1997.
7. Шведова Н.Ю. Русский язык: Избранные работы / Росс. акад. наук; Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2005.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. Ярцева В.Н. – М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2002.
10. Популярный словарь русского языка. Толково-энциклопедический. / Под ред. Гуськовой А.П., Сотина Б.В. – М.: «Русский язык-Медиа», 2003.
11. Толковый словарь русского языка. / Под общ. ред. Ушакова Д.Н. – М.: «АСТ, Астрель», 2000.
12. Collins English Dictionary, 8th Edition. Harper Collins Publishers, 2006.
13. New Oxford American Dictionary. 2nd Edition – Oxford: University Press, Inc., 2005.

Түйін

Мақалада «өмір» концептісі орыс және ағылшын мәдениетіндегі түйінді концепттердің бірі ретінде зерттеледі. Мақалада «өмір» концептісі арқылы орыс және ағылшын тілдерінің әлемдік бейнесіндегі аударма қиындықтары мен айырмашылықтырын көрсететін мысалдар беріледі.

Summary

This article explores the concept of “life”, which is one of the key concepts in Russian and English cultures. The article illustrates with examples the difficulties of the translation and the differences in meaning of the concept of “life” in Russian and English cultures.

М.О. ӘУЕЗОВТІҢ ТІЛДІК ТҮЛҒАСЫНЫҢ ВЕРБАЛЬДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙІ

А.С. Кушқимбаева – филология докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Соңғы он жылда жаңа лингвистикалық парадигмада алдыңғы қатарға семантикалық тіл кеңістігін айқындайтын адамның «тілдік тұлғасы» түсінігі алға шықты.

Тіл адамның тұлғалық қасиетімен айрықша байланысты екені баршаға белгілі. Тіл – "адам рухының айнасы" десек (Г.В. Лейбниц), одан бәрінен бұрын адамдық немесе тілдік тұлға көрінеді [Воркачев 2001].

Тілдік тұлға феноменінің күрделілігі оған берілетін анықтамалардың сан алуандығынан байқалады. Тілдік тұлға деп оның тілдік қызметке қабілеттілігін түсіндіруге болады [Богин 1989], сонымен қатар тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданушыны айтады [Сухих, Зеленская 1997]. Одан басқа, бұл белгілі бір тілді тұтынушы ұлттық-мәдени прототип – этносемантикалық тұлға [Карасик 2004] дегенді білдіреді.

Бұл мақаламызда Ю.Н. Караулов тұжырымдаған «өзінде психологиялық та, әлеуметтік, этикалық құндылықтары арқылы, дискурсы арқылы сіңірген толыққанды тұлға» [Караулов 1989] мәселесін сөз етпекші.

Ғалымның анықтамадан тілдік тұлға құрылымының көркем мәтінді тірек ретінде алып, тілдік тұлға-ның үш деңгейлік үлгісін жасайды:

1. Вербалды-семантикалық деңгей - тілдік тұлғаның күнделікті дәстүрлі тілді меңгеру деңгейі анықта-лады. Бұл деңгейге автордың өзіндік сөз қолданысы, әртүрлі образдар көрінісінің қолданылу дәрежесі, тілдік тәсілдердің сонылығы, түр жаңалығы, семалар ерекшеліктері енеді. Бұл тілдік тұлғаның бастапқы таным көрінісін ашатын деңгей болғандықтан, ол кейде нөлдік деңгей деп те аталып, тілдік тұлғаның тілді қолдану ерекшелігі басым түрде әңгіме болады.

2. Когнитивтік деңгей – әрбір тілдік тұлғаның бойындағы идея, концепт түсінігі немесе құндылықтар сатысын көрсететін жүйеленген «ғаламның тілдік бейнесі» көрініс табады.

3. Прагматикалық (мотивациялық) деңгей - қорытындылаушы мақсат, себеп, мүдде [1. 218]

айқындалады.

Тілдік тұлғаны зерттеуде тұлғаның дүниетаным мазмұны негізгі аспектінің бірі болып табылып, ауызша диалогта мінез шашыраңқы көрінгенімен, уақыт өте ол жинақталады. Бұл дискурстың нышаны. Дискурс – бұл хабарлама оны қолданушы адамның көзқарасы мен сөйлеу әрекеті. Дискурс жазушының көркем танымы арқылы ішкі және сыртқы әлемін жасаған тұлға үлгісі ретінде сөйлейтін әдеби шығарма-дағы кейіпкердің айтқан сөздерінің жиынтығы. Шығарма мазмұнына, ондағы кейіпкерлердің мінездеріне берілген тілдік құрылымының, дүниетанымының, өмірлік мұраттарының мәтіндегі көрінісіне қарап, когнитивтік және прагматикалық деңгейінің нәтижесін, тұлға құндылығының жүйесін анықтауға болады [1]. Осылайша, әдеби кейіпкердің мінезі мен тілін көрсету арқылы шығарма авторы бізге тұтас тілдік тұлға ретінде көрінеді.

«Сөздің ерен ұстасы» деген баға алған М.О. Әуезов әрбір жазған шығармасының тіліне аса жоғары талап қойып, сол биіктерден өзін жарқырата көрсеткен суреткер. Академик З.Қабдолов М.О. Әуезов туралы, оның шығармаларының тілі туралы: «...бүтін бір мектеп боларлық шұрайлы тіл», - деп көрсетуі тегіннен тегін айтылмаса керек. Жазушы шығармасын зерттеген көптеген ғалымдар, мейлі олар әдебиет-шілер болсын, я тілшілер болсын оның шығармаларының тіл байлығына, ойының байлығына соқпай кеткені жоқ. Біз мақаламызда жазушы драмаларының вербалды-семантикалық деңгейін қарастырмақпыз. М.О. Әуезов тіл өнерін жоғары бағалаған, сондықтан да өзі айтқандай «қиын жанр, ең жауапты жанр – драма жанрының» жазылуына ең жоғары талап қойып отырған. Міне, сол себепті «Пьеса ішінде сөз кеміп, іс молайсын» [2] деген басты шарт қояды.

М.О. Әуезовті тілдік тұлға ретінде танытатын қырының бірі – оның дарамалық шығармаларындағы суреткерлік қыры. Қазақ сөзінің дариясында ерсілі-қарсылы еркін жүзген заңғар жазушы пьесаларында поэтиканың басым болуы, іс-әрекеттердің мол болуы, ал сөздің аз да болса, саз болып, нақтылап беру шеберлігіне қатты назар аударғанына куә боласыз [3].

Өзімізге дейінгі жазушы тілін зерттеген әдебиетші, тілші ғалымдардың салған сүрлеуімен тіліміздегі байырғы сөздердің қолданылуы, кірме сөздер, бұны орыс тілінен/орыс тілі арқылы үнді-еуропа тілдері-нен/ енген, араб, парсы тілдерінен енген деп және жазушының тек өзінің ғана әрі стильдік, әрі жанрлық, әрі әдеби шеберлігін көрсететін сирек қолданылған сөздер тобы деп жіктегенді жөн деп таптық. Жазушының пьесаларының тіліне назар аударатын болсақ, ең әуелі онда қазақтың байырғы сөздерінің ерекше орын алатынын байқаймыз. Тіпті жазушының өзінде ғана кездесетін сөз тіркестерін оқып, таң қаласыз, мысалы, «Кеден кеден болды, кедергі неден болды?», бұл сөз қазір тілімізде «таможня» сөзінің аударма-сы ретінде қолданылып жүр. Енді осы кеден сөзінің мағынасына зер салсақ, түркі тіліндегі *тамға*, *таңба* деген сөзден шыққан, сонда бұл жердегі кеден деген сөз кедергі сөзінің синонимі ретінде алынған деуге болады. Олай дейтін себебіміз «таможня» сөзінің аудармасындағы кеденнің негізгі мағынасы заттардың, адамдардың, көліктердің өтіп кетуіне кедергі жасау дегенді білдіретіндігі.

Жазушы пьесаларының он сегізі тек қана қазақ халқының өмірі, тұрмыс тіршілігі, хал ахуалы жайлы жазылған. Әрине, сондықтан да оның пьесаларында халқымыздың байырғы сөздерінің қолданылуы заңды. Халық әдебиетінде, фольклорда түр жағынан драматургияға жақын нұсқалар көп. Батырлар жырында толғаулар көп. Салт өлеңдері, беташар, сыңсу, жар-жар, жоқтау түрі мазмұны жағынан драма-лық шығармалармен ағайындас. XX ғасырға дейін қазақтың халық әдебиетінде драматургияға өзек болатын мол қазына жиналды [2]. Осы байлықты игерген М.Әуезовтің халық әдебиетінен нәр алғаны айтпаса да, түсінікті. Қазақ тұрмысындағы сауық түрлері, қыз ұзату салтанаты, алтыбақан ойындары тұңғыш драмаға енгізілді. Оның драматургиялары жанрлық орамалардың бәрін қамтыған. Онда трагедия да, комедия да, драма да бар. М.Әуезов қаламынан 30-дан аса драмалық шығарма туды. Жеке пьесалар-дың варианттарын қосқанда, 50-ден асады. Ал енді автордың сөз қолданысы жайына келер болсақ, барлық 50 мыңнан асқан сөз қолданыстың жартысынан көбі, яғни 27962 - сөз формаларындағы тіліміздегі байырғы сөздерге жататынын айтуға болады [3].

Ана тіліміздегі байырғы сөздердің барлығы дерлік жазушының драмалық шығармаларының негізгі қаңқасын құрайтынын көруге болады, яғни жазушы өз туған тілінің негізгі байлығының барлық мүмкін-діктерін сарқа пайдаланған. Автор шығармашылығының өзіне тән қасиеті – толық синтаксистік жүйе – толымды сөйлемдердің аздығынан және ондағы шытырман оқиғалардың болмайтындығынан көбінесе көрініс түрлері мен кейіпкерлердің іс-әрекетке кірісердегі көңіл-күйлері мен көзқарастары, сондай-ақ, көбіне кейіпкерлердің алма-кезек диалогта сөйлесуінен деп білуге болады.

М.О. Әуезов орыстың, батыстың классик жазушыларының пьесаларын қазақ тіліне шебер аударып да білген. Аудармаға байланысты сөздердің шығармада көрінуі – заңды құбылыс. Пьесалардағы кісі аттары, жер-су аттары, уақиға өтетін орта, бұған қоса жазушы кеңес үкіметі кезіндегі халық өмірінің сан қилы тақырыптарының біразына төл пьесалар жазған. Ол ғылым мен техниканың, қоғамның саяси дамуында кірме сөздерді қолдануға жазушыны мәжбүр етті. Пьеса тілінде орыс тілінен кірген 37 сөз -

1730 сөзфор-ма түрінде қолданыста жұмсалған екен, соның 144 сөз формасын тек зат есімдер түзеді екен [3]. Сондай-ақ жазушы тіліндегі орыс тілінен кірген бір топ сөз фонетикалық ассимиляцияға ұшырай жұмсалған сөздер болып келеді: бөтелке, желетке, кнежке, пешетте, нәселке, жәмшік, тәшке, кашайт, песір, маладес т.б. Ал кейде орыс сөздерін сол күйінде қолданады. Мысалы, «Түнгі сарын» пьесасында мұғалім «харак-терім», «газет», «адвокат» өзгеріссіз қолданады. Сонымен қатар жазушының көрегендігі таң қалдырады, ол кейбір орыс сөздерінің баламасын сол кезде-ақ тауып қолданған. Мысалы, «центр»-«орталық», «кіндік», «совет»-«кеңес» т.б.

Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған көрік-теу тәсілдеріне зер саламыз. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады» [4, 112]. М.Әуезовтің драмалық шығармалары тілін-дегі мақал-мәтелдер, теңеу, эпитет, метафоралар қолданысы қазақ тіліндегі дәстүрлі қолданыспен сабақ-тас. Көрнекті тілдік тұлғалардың тілінде қалыптасатын мұндай жүйе – заңды құбылыс. Көркем әдебиетте көп қолданылатын тілдің көріктеуіш тәсілдерінің бірі – *мақал-мәтелдер*. Әсіресе М.Әуезовтің драмалық шығармаларының тіліндегі мақал-мәтелдердің қолданылуы ерекше. Драмадағы кейіпкер тілінде де мазмұн мен ойды беруде қолданылған мақал-мәтелдердің қызметі ерекше. Бұл турасында зерттеуші Ш.Қарсыбекова: «Мақал-мәтелдер – қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің – барша болмысының айғағы» деген пайымдау айтады. Мұндай орнымен үйлесімді қолданылған мақал-мәтелдер көріктеуіш құрал ретінде мәтін тілін жандандыра әсерлендіруге қызмет етіп, белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелеуде өзіндік ерекшеліктермен жұмсалады. Мысалы «Бәйбіше-тоқал» драмасында: *«ішің күйсе, тұз жала», «құрғақ қасық ауыз жыртады», «үй ішінен үй тіз», «жуас түйе жүндеуге жақсы», «сүтке тиген күшіктей», «ақ дегені, алғыс, қара дегені, қарғыс», «ортақ өгізден оңаша бұзау артық», «қарғайын десем, жалғызым, қарғамайын десем, жалмауызым», «ит ұяласынан қорықпайды», «қол болмай, жол болмайды», «балта сабынан озбайды»* т.б. сөйлемдерде берілген мақал-мәтелдер арқылы айтылар ойды нақты жеткізуді мақсат еткен. Мұндай орнымен үйлесімді қолданылған мақал-мәтелдер көріктеуіш құрал ретінде мәтін тілін жандандыра әсерлендіруге қызмет етіп, белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелеуде өзіндік ерекшеліктермен жұмсалады. Бейнелі теңеулер эпитеттік сипатта қазақ дәстүрлі үлгісінен туындаған, сондай-ақ, бұрын қолданылмаған тың теңеулер тобы да молынан ұшырасады. «Мұрнын тескен тайлақтай», «Қаңтардағы күйіне келген бурадай болып», «бар жауың жымдай болып, тақымын қысады», «Мұрнын тескен тайлақтай», «Қаңтардағы күйіне келген бурадай болып», «бар жауың жымдай болып, тақымын қысады», «ай мен күндей қарындасым» т.б.

В.А. Маслова теңеудің табиғатын лингвомәдениеттану ғылымының өзекті мәселесі деп есептейді: «Халықтық діл (менталитет) және рухани мәдени тіл бірліктері алдымен олардың бейнелік мазмұндары арқылы жүзеге асады». Метафоралық қолданыс сөз қолданушының айырым танымының сол тілдегі мінезін жан-жақты бейнелейді. Метафоралар «Қайша – сүт үстіндегі қаймақ», «Арыстанымды сұлаттың ба», «ит болдым ғой», «қанды шелек-ай», «емен де, семен де басынып, қоржын қылып алады», «жайлауы жарасып отырғанын», «қара сорпаңды ұрттамасам», эпитеттер «бауыры суық қара жер», «қаны суық өгей шеше», «қадір білмейтін жаман қатын», «аюдай ақырған төркіні жуан күндесін».

Драмалық шығармаларда кейіпкер табиғатын, болмысын ашуға маңызды көріктеуіш құралдарының бірі – *диалог*. Бұл жазушының когнитивтік танымы мен талғамына, шеберлігіне байланысты. Мысалы, «Бәйбіше-тоқал» драмасында Дәмештің ақылды, шешімді, алыстан ойлайтын көрегенділігін сүйген жігіті Ғазизбен екеуінің арасындағы диалогта былай береді:

Дәмеш: Сонымен енді Төлеш Аманбайға қандай күн болса да бермеймін деді. Оның үстіне мынадай жұмыс болып, ағаммен де көргісіз болып отыр. Бәрі мен үшін, менің жылағандығымнан. Ал енді осындай жұртпен түгел ұстасып отырғанда мен кетіп қалсам, Төлеш не дейді?

Ғазиз (ойланып): Иә, бұл да қисынды сөз. Бірақ Төлеш өмір бойы кетіп қалады дегенге мен сенбеймін. Ертең-ақ табысады. Сол күні тағы Байсалбайдан айырылыса алмайды. Менің қорқатыным осы жағы.

Дәмеш: Ол күнді қоя тұрыңыз. Егер олай болатын болса, сол күнде –ақ қам қылармыз. Бүгін кетсем, тіпті өмір бойы Төлештің бетін көре алмаймын ғой. Мен үшін жанын отқа салып отырғанда, басын тағы бір пәлеге салып кетсем, қарызы менің мойнымда кетпей ме? Онда елдің де бар күнәсі менің мойнымда болмай ма? Жұрт тіпті өзіңізді сөкпей ме? Сондай есі жоқ қызды неге алған деп? - деген үзіндіде диалогтың құрылымдық қызметі тиімді пайдаланылған. Диалог ауызекі сөйлеу тіліне жататын қарапайым сөздердің қатысуымен жасалған. Қаламгер кейіпкер аузына түрлі сөз орамдарын салу арқылы мінезін, атқаратын қызметін, өскен ортасын және қарым-қатынас жасайтын адамдарды әр қырынан көрсетіп тұр.

М.О. Әуезов **монологты** беруде кейіпкер тілінің ерекшелігіне аса мән береді. Пьесаны оқи отырып,

ондағы монологтың аса талғампаздықпен берілгеніне куә боламыз. Автор ішкі монологқа ерік беру арқы-лы кейіпкердің ішкі психологиясы мен дүниетанымын, ментальді дүниесін дәл көрсетуді мақсат етеді.

Бейсембі (жалғыз отырып): Есендік үйінің шырқы бұзылып барады. Көлденеңнің көзіне сөгісті болатын өрескел істер көбейіп кетті. (Тым-тырс) Бірақ не қылмақ керек? Барлық дәулет осының қолында. Партия істесең мұны кірістірмей іс өнбейді. Кірістіргенде қатарыңда жүруге жарайтын біреуі жоқ. Бастығы Есендік болып ел келесі былай тұрсын, өз атының басын да алып жүре алмайды. Бәйбіше баласын сүйейін десең, ұстауға ауыр, өз атының басын да алып жүре алмайды. Жөн білмейтін олақтығының үстіне, кей уақытта сөзге көнбейтін семіздігі де бар. «Бәйбіше баласымын» деген кеуде бар. Тоқал баласы болса, оның да шаласы көп, дүние көрмеген малқор да, ақылы аз. (Тым-тырс). Бірақ мұны ұстау жеңіл, уысымнан шықпайды. Түбінде атаның дәулеті осында қалған соң, бұл шаңырақта менің де үлесім көп қой. Мұндайлық мол дәулетті бұлардың әрқайсысына билеткенше, өз білеуіме керек. Олай болса, енді Қуатжанды ұстайын. Осы партияда жеңсем, болысқа да соны қояйын.

Бір жағынан, Есендік, Қайша қолымда болсын. Екінші, ел көзінде жас бала болып жүре берер. Түбін-де мұндай шымылдық әрі іске, әрі есепке қолайлы екен.

Автор Бейсембінің өз сөзі арқылы оның есепке жүйрік, біреудің малы арқылы өз бағын асырудың, екі жеп биге шығудың үлгісін шебер жеткізе білген. Берілу тәсілінің өзі де ішкі монологтың табиғатына тән қасиетпен, яғни эстетикалық таным арқылы келген.

Драмадағы ең қиын бейнелеу тәсілдерінің бірі – *мінездеу*. Драмада кейіпкер характерін сомдау, оның кескін-келбетін, сөйлеу мәнері мен психологиялық көріністерін, мимикасын бейнелеу оның өз сөзі, іс-әрекеті немесе басқа кейіпкерлердің сөзі арқылы көрінеді. Ал оны көрсете білу автордан талғампаздықты, шеберлікті талап етеді. Мысалы Қайшаның інісі Аманбайдың «жарыместігі» Дәмештің аузынан, Аманбайдың қорқақтығы Дәмешті алуға келгендегі іс-әрекетінен, алақ-жұлақ етіп, жан-жағына үркектей беруінен, Қайшамен екеуінің арасындағы диалогта былай беріледі:

Қайша: Мына немені неге әкелгенсіңдер, өзін елпеңдетіп?

Аманбай: Не қыл дейсің енді? Өзіңнің берем деген қызыңды сұрағаным ба жазығым?

Қайша: Ой, ісің құрсын, есалаң неме! Жынды көбелек секілденбе!

Аманбай: Е..е.. әбден тіпті...

Сондай-ақ Қайшаның «адыра қалғыр, сені қыздың теңі екен деп бергелі жүргенім жоқ-ау», «сен қорға қазір оны бергенмен, айырыласың ғой түбі» деген сөздерінен өз інісінің қызға тең емес екенін мойындауынан Аманбайдың мінез-құлқын автор тереңірек аша түседі. Бұл тілдік тәсілдердің барлығы да драма-тургияда белгілі бір стильдік мақсаттарға орай қолданылғандығын байқаймыз. Пьесадағы көріктеуіш құралдар кейіпкердің мінез-құлқын, психологиялық ахуалын, эмоциясын дәл беруге жағдай жасап тұр.

Қазіргі таңда көркем әдебиет тілін таным тұрғысынан қарастыру, қаламгерлердің сөз қолдану ерекше-лігі мен автор бейнесі ретінде ғаламның тілдік бейнесін жасаушы жазушының тілдік тұлғасын талдау бүгінгі күні өзекті мәселе болып отыр. Концептік талдаудың басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Қаламгердің халықтық мәдениет пен өмірлік тәжірибесінің барынша жетік меңгергеніне орай және ұлттық болмыс пен ерекшелік туралы білімі шындалған сайын тілдік білімі де өзгеріске түсіп отырады. **Ел** ұғымына қатысты ұғымдардың концептуалдық жүйесі сонау батырлар жыры, жыраулар поэзиясынан бастау алып, М.Әуезов драмаларында жалғасын табады. «Ел» концептісі жазушы пьесаларында ұлттық таным тұрғысынан айқын көрсетілген. Мысалы: «Еңлік-Кебек-те» абыз аузынан «Елім қайтіп күн көрер?», «Елің, ерің аман ба?», «Ел ішінің сөзі», «Еліне қайырым қылар ма?», «Еліне еңбегі асқан», «Еміреніп ел табысты ма?», «Жау таппай, бауыр таптырса екен еліне», «Ер тумаса ел бола ма?», «Елдігім қайда сондағы?», «Елін үшін ермесе», немесе билер арасындағы диалогтарда «Елге жар салдыңдар ма?», «Артындағы елі қол жиып отыр екен ғой», «Елге көп сөзді даңқтырмаңдар», «Ел-елдің басты-басты адамдарына кісі шаптырып жібердім», «Ел жи дегенім – қандай заман болса да құлағы түрік отырсын дегенім», «Көп ел жиылса, өз құлағымен естіп кетер», «Ел ішінде емес», «Еліңнен шықты деген хабар келді», «Тобықты соры ашылмаған ел ғой», «Бірін ұстасам елдің сағы сынады», «Ондай ел сыныққа сылтау таба алмай, түймені түйе қылады», «Сенің еліңнің сынына толып, қызын алайын деп жүргем жоқ», «Жә, онда да тәмам елді иіріп кеттік», «...қой аузынан шөп алмайтын момын ел», «Екі елдің сөзін ұстап», «Бауыр елдің арасына», «Ағайынды екі рулы елдің баласы», «Қатынды ел шауып, егер қылып жатқан аларсын», «екі ру елдің еңкейген кәрі», «Етегіңнен ұстаған еліңнің мойныңы артқан қарызын ойла», «Ел шырқын бұзамын дейсің», және де басқа кейіпкер-лердің аузына да «ел» сөзі көбірек салынады, Есен «Бірақ мен ұстадым ел кегін», жігіт «Қырылсақшы ел болмай», Көбей «сергелден болған елге», «жақын елдерді екі жарып», Кебек «я ұл атанып ел табам...», Жәуетей «Екеуден-екеу-ақ... Сонда да бір рулы елдей...», «Елдігі кеткен ел емес пе, біздің Тобықты», Еңлік «найманның қалған елі қарғамасын»,

Кебек «көк қасқан елдің ұл-қызы біз болдық қой», «Бірақ сені қарғасам да, қарғамаймын сорлы елімді», «Ер қадірін білер сол, елден шыққан не білер», Жапал «Мынаны өлсін деп аш бөріге тастаған, осы ма ел дегені», Абыз «ел олар емес, ел бізбіз», «жадында тұт, жасыма, ұлым, елім, шермендем» деп аяқтатуының өзінде үлкен мән бар.

Міне, жазушының қай шығармасын алып қарасақ та онда қаламгердің ел психологиясын жетік меңгергендігін, «ұлттым» деп соққан аяулы жүректің дүрсілін тіл арқылы төгілте суреттелгендігін байқаймыз.

1. Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Караулов Ю.Н. // *Язык и лич-ность*. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.

2. М.Әуезов энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 2011. – 686. 237 б.

3. Зекенова А. М.О. Әуезовтің драмалық шығармалары тілі лексикасының квантативтік стильдік сипаты дисс. жұмыс. ВАК 10.02.06.

4. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. - Алматы, 2005, - 300 б.

5. <http://ikitap.kz/books/Mtungisaryn/index.html#/5/zoomed>

Резюме

В статье рассматриваются определение вербально-семантического уровня языковой личности М.О. Ауэзова.

Summary

The article deals with the definition of verbal and semantic level of M.O. Auevov's linguistic personality.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

С.Н. Сейдомарова – ст. преподаватель

В последнее время в научной литературе уделяется внимание понятию «лингвокультурологическая компетентность», «лингвокультурологическая компетенция». Лингвокультурологическая компетентность – это система знаний о культуре, воплощенная в определенном национальном языке и совокупность специальных умений по оперированию этими знаниями в практической деятельности.

По определению Б.Ю. Эльконина, компетентность – это квалификационная характеристика индивида, взятая в момент его включения в деятельность [1]. Компетентность личности, по сути, потенциальна. Она проявляется в деятельности человека и в определенной степени относительна, ибо ее оценка, как правило, дается другими субъектами.

Компетенция рассматривается как совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения иностранному языку. Следовательно «язык» - является зеркалом культуры, в котором отражается не только окружающий человека мир, но и его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции и видение мира. Язык также является хранителем культурных ценностей – в лексике, грамматике, фольклоре, в формах письменной и устной речи.

Лингвокультурологическая компетенция является одним из базисных составляющих межкультурно-коммуникативной компетенции, формирование которой составляет главную цель обучения иностранным языкам на современном этапе. Исследователи этой проблемы отмечают, что достижение конечного уровня иноязычной обученности во многом определяется уровнем сформированности лингвокультурологической компетенции [2].

Формирование лингвокультурологической компетенции представляет собой целенаправленный, взаимообусловленный и взаимосвязанный педагогический процесс как совокупность урочной и внеурочной работы, обеспечивающий интеллектуально-познавательную, эмоционально-волевою, общекультурную и действенно-практическую сферы жизнедеятельности студентов.

Методы лингвокультурологии – это совокупность аналитических приемов, операций и процедур, используемых при анализе взаимосвязи языка и культуры. Поскольку лингвокультурология – интегративная область знания, вбирающая в себя результаты исследования в культурологии и языкознании, этнолингвистике и культурной антропологии, здесь применяется комплекс познавательных методов и установок, группирующихся вокруг смыслового центра «язык и культура». В процессе лингвокультурологического анализа методы культурологии и лингвистики используются выборочно.

Системно-функциональный подход к интерпретации структуры лингвокультурологической компетенции предполагает два уровня синтагматики: собственно языковой и внеязыковой, то есть

свойства культурной реалии, её употребление и использование. Так, выражение «считать на пальцах/по пальцам», сходное по составу компонентов и общему смыслу в целом ряде языков, может по-разному интерпретироваться на "глубинном" языковом уровне (ср. русское считать, загибая пальцы, и французское считать, разгибая пальцы). Система знаков должна раскрывать систему реальных знаний о культуре, представленных в виде модели, в которой собственно языковая "картина мира" углубляется до лингвокультурологической "картины мира" как компетенции, системы знаний о культуре, воплощенной в определенном национальном языке. Поэтому языковые знаки и выражения требуют внеязыкового способа их раскрытия

Формирование лингвокультурологической компетенции сложная многоступенчатая деятельность, которая совершается как ряд следующих друг за другом этапов, организующих разработку предстоящей деятельности от общей идеи к точно запрограммированным действиям и прогнозируемому конечному результату, то есть к практическому функционированию лингвокультурологических умений в коммуникативном поле, в актах межкультурной коммуникации.

Культурологический подход обеспечивает построение процесса формирования лингвокультурологической компетенции у будущих специалистов как диалога культур, в котором студент изначально занимает активную позицию и раскрывается как субъект данного процесса. Формирование лингвокультурологической компетенции будущих специалистов представляет собой процесс познания культуры будущей профессиональной сферы, в которой студенты выступают его субъектами.

Личностная ориентация как понятие выступает в качестве педагогической категории, сущностью которой является такой подход к проектированию и реализации учебно-воспитательного процесса, при котором целью и мерой его эффективности становится личностное и профессиональное развитие студента. Личностная ориентация затрагивает все параметры образовательного процесса, а ее практическое внедрение осуществляется на принципах **системного подхода** [2].

В обобщенном виде основные принципы использования личностно-ориентированного подхода в учебно-воспитательном процессе формирования лингвокультурологической компетенции выглядят так: принцип партнерского взаимодействия личностей в учебно-воспитательном процессе; принцип развития личности; принцип проблемности содержания деятельности; принцип структурированности содержания деятельности (модульности); принцип рефлексивного поведения; принцип интеллектуально-эмоционального напряжения и расслабления; принцип разделенной ответственности всех участников образовательного процесса; принцип свободы личного выбора и ответственности за него.

Компетентностный подход – это совокупность общих положений, определяющих логику учебно-воспитательного процесса, ориентированного на формирование у будущих специалистов лингвокультурологической компетенции.

В.И. Байденко определяет компетентностный подход «как метод моделирования и проектирования результатов образования» [3]. Главным видимым признаком использования компетентностного подхода, его отличительной особенностью в реализации учебно-воспитательного процесса являются отход от технологий трансляции знаний к активным технологиям, ориентированным на продуктивный творческий процесс, процессуальная направленность обучения и воспитания, присутствующий мотивационный аспект, интегрированность характеристик качеств личности, которые формируются в процессе профессиональной подготовки.

Поскольку «иностранный язык несет в себе не только систему лингвистических знаний, но и систему знаний о социальных нормах, духовных ценностях, совокупности отношений между людьми» [10], то наиболее важным в преподавании иностранных языков считается коммуникативное поведение, социо-культурные стереотипы речевого общения. Коммуникативное поведение рассматривается как совокупность норм и традиций общения определенной группы людей. Обучение коммуникативному поведению должно осуществляться наряду с обучением собственно языковым навыкам владения иностранным языком в рецептивном и продуктивном аспектах. Коммуникативное и социокультурное развитие учащихся осуществляется за счет правильной реализации **лингвострановедческого подхода** на занятиях.

Несмотря на вышеперечисленные подходы и принципы формирования лингвокультурологической компетенции, методы ее формирования изучены еще недостаточно. Отдельные аспекты формирования лингвокультурологической компетентности рассматриваются в работах Е.Е. Макаровой, М.А. Пахноцкой и др.

В этой связи возникает противоречие между потребностью общества в выпускниках школ и ВУЗов, обладающих лингвокультурологической компетентностью, и недостаточной разработанностью исследовательских методов ее формирования.

По мнению М.А. Пахноцкой, лингвокультурология – научная дисциплина, изучающая проявление,

отражение и фиксацию культуры в языке. Она предполагает изучения мира с точки зрения национального менталитета, выраженного в языке. Таким образом, лингвокультурология – это система знаний о культуре, воплощенная в определенном национальном языке и совокупность специальных умений по оперированию этими знаниями в практической деятельности [4].

По мнению В.В. Софоновой, в структуру лингвокультурологической компетентности входят лингво-страноведческая, социолингвистическая и культуроведческая составляющие [5]. М.А. Пахноцкая выделяет лингвистическую (языковую), дискурсивную, социолингвистическую, социальную и социокультурную компетентности [4].

Основываясь на содержании структурных элементов и компонентов лингвокультурологической компетентности, можно заключить, что она сформирована, если студенты:

1. владеют теоретическими знаниями о языке, умениями активизировать и систематизировать лингвистические знания и соответствующими им навыками, способствующими построению осмысленных высказываний;
2. владеют языком в практической деятельности;
3. строят свое речевое поведение в соответствии с задачей общения;
4. выбирают языковые формы, используют их и преобразовывают в соответствии с контекстом (в зависимости от цели и ситуации общения, от социальных ролей участников коммуникации);
5. организуют речевую деятельность (письменную или устную) с помощью правил общения, принятых в данном социуме;
6. умеют компенсировать недостаточность знания языка, речевого и социального опыта общения в условиях реального языкового общения посредством вербальных и невербальных стратегий;
7. овладевают национально-культурной спецификой (знания традиций, истории и культуры) страны изучаемого языка и правил речевого взаимодействия (социальных норм поведения и этикета);
8. имеют способность и готовность к диалогу культур;
9. имеют способность самостоятельно осваивать новые знания, умения и способы действий [6].

В научной и методической литературе, рассматривающей проблему формирования лингвокультурологической компетентности учащихся, наибольшее внимание уделяется методам работы с текстом. Тем не менее, письменная речь значительно отличается от устной речи даже на уровне грамматики (ярким примером являются формы глаголов немецкого языка), не говоря уже об остальных аспектах речи.

По мнению Е.Е. Макаровой, использование аутентичного видеофильма на занятиях является одним из основополагающих при обучении иностранному языку в рамках лингвокультурологического подхода [7]. Именно данное средство обучения одновременно имитирует и языковую среду, и ситуацию непосредственного контакта, таким образом, воспроизводя повседневную жизнь носителей языка [8].

При формировании лингвокультурологической компетентности студента ВУЗа может использоваться, в частности, лабораторный эксперимент, основанный на *методе свободных ассоциаций* [9]. Например, студенты должны выполнить следующее задание, которое не предваряется никакими иными пояснениями: «Напишите в любом порядке от 5 до 10 существительных или двухсловных номинативных словосочетаний (существительное + существительное или прилагательное + существительное), которые приходят вам в голову в связи с понятием *English tea-drinking*. В результате эксперимента можно выявить различия и сходства лексических ассоциаций разных студентов (групп студентов), что может позволить сделать определенные выводы по сформированности лингвокультурологической компетенции.

1. Асеев В.Г. *Возрастная психология*. – Иркутск: Издательство ИГПИ, 1989. – с. 87.

2. Разумова Е.В. *Методика обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях* - М.: Просвещение, 2006. - с. 55.

3. Байденко В.И. *Компетентный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования: методическое пособие*. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. – с. 59.

4. Пахноцкая М.А. *Лингвокультурологическая компетентность как ведущая в профессиональной компетентности филолога*. – Тольятти: ТГУ, 2007. – 88 с.

5. Софонова В.В. *Культуроведение в системе современного языкового образования. - Иностранные языки в школе*. – 2001. – №3. – С. 17-23.

6. Зимняя И.А. «Ключевые компетентности» - новая парадигма результата образования. // *Высшая школа сегодня* – 2005. – №5. – С. 34-42.

7. Макарова Е.Е. *Формирование лингвокультурологической компетенции студентов II курса факультета лингвистики*. // *Актуальные проблемы гуманитарных и экономических наук: Материалы*

Всероссийской научно-практической конференции. В 2 т., Т 2. – Киров: Изд-во Кировского филиала МГЭИ, 2006. – С. 205-208.

8. Е.Н. Нечаева. Видеофильм как средство обучения аудированию в языковом вузе. // Совершенствование преподавания иностранных языков в школе и ВУЗе: Сборник научно-методических трудов, Вып. 9. – Киров: Изд-во ВятГГУ, 2004. – С. 86-90.

9. Л.А. Городецкая. Лингвокультурная компетентность личности как культурологическая проблема. Автореферат дис. ... / Городецкая Л.А. – М.: МГУ. – 48 с.

10. Титов С.Н. Социолингвистическая компетенция в контексте коммуникативно-деятельностного подхода в обучении иностранным языкам. - М.: АПКИПРО, 2004. – С. 128-129.

Түйін

Бұл мақалада шетел тілін оқытуда лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастыру тәсілдері қаралады.

Summary

This article deals with the formation methods of linguocultural competence in teaching foreign language.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Т. Мырзахметова – кәсіби коммуникация және аударма ісі кафедрасының оқытушысы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі кезде ағылшын тілі бала-бақша, мектеп жоғары оқу орындарында жүйелі түрде оқытылып, басты пәндердің біріне айналды. Оның үстіне ағылшын тілін өз бетінше үйренушілердің, сондай-ақ үйретуші топтардың саны күннен-күнге өсіп келеді. Мұның өзі мектеп пен жоғары оқу-орындарында да, олардан тыс та ағылшын тіліне деген жаппай ынта-қызығушылықтың бар екенін көрсетеді. Ендеше ағылшын тілін үйретудің әдістемесін үнемі жетілдіріп, бала-бақшадан жоғары оқу орнына дейінгі әр түрлі деңгейге лайық оқулықтар, оқу-құралдар және сөздіктерді үздіксіз және молынан дайындап отыру керек болады. Соған қоса қазақ бала-бақшасында, мектебінде, жоғары оқу-орындарының қазақ бөлімдерінде ағылшын тілінен сабақ беретін мұғалімдердің лингвистикалық (теориялық және практикалық) дайындығын жетілдіруді қатар қолға алмаса тағы болмайды.

Лингвистикалық дайындық тілдің дыбыс жүйесінен бастап, толық грамматикасына дейінгі бөлімдерді түгел қамту керек. Оның бастау көзінде, сөз жоқ, фонетика тұрады. Шет тілін оқытатын мұғалім мен оқушы жалпы фонетика мен (общая фонетика) қатар, өзі оқытатын шет тілі мен оқушының ана тіліне қатысты теориялық фонетикадан, оның практикалық жағынан жетік хабардар болу керек. Сонда ғана екінші тілде үйрету ісі жемісті болмақ. Мұғалім (оқытушы әдіскер) алдымен өзі екі тілдің дыбыс жүйесін салыстыра отырып, олардың арасындағы ортақ және айырым белгілерін тап басып отырмаса, оқыту әдістемесін ауырлатып алады.

Кез-келген екінші тілді үйреткенде оқушының (студенттің, ересектің) ана тілінің ерекшелігін ескеріп отыру керектігі әдістеме тәжірибесінен белгілі. Ендеше қазақ аудиториясында ағылшын тілін үйретудің оқулығы, оқу құралы мен әдістемесі тиімді де ұтымды болу үшін қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп отыру керектігін мамандар жақсы біледі. Осы орайда қазақ және ағылшын тілдерінің дыбыс жүйесін салыстыра сипаттап шығу, сөйтіп екі тілдің дыбыс құрылымына тән ортақ белгілері мен екеуінің арасындағы айырмашылықтардың басын ашу керек. Бұл жерде екі тілдегі дауыссыз дыбыстардың құрам саны (состав согласных), олардың дауыс қатысына (участие голоса), жасалу орнына (место образования) және жасалу тәсіліне (способ образования) байланысты ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Әзірге осы екі тілдің дауыссыз дыбыстары алынып отыр. Соңғы кездегі академиялық зерттеу нәтижелеріне сүйенетін болсақ, қазақ тілінің дауыссыздар құрамы 17 (19) дыбыс деп аталып жүр. Бұл жерде қазақ тілінің дыбыс құрамына қатысты әртүрлі пікірлерге тоқталмаймыз. Сонымен академиялық еңбек-терде келтірілген мәліметті сенімді деп, сол еңбектерге арқа сүйегенді жөн көрдік. Ал ағылшын тіліне келетін болсақ, ағылшын лингвистикасында қалыптасқан, оқулықтар мен әдістемелік оқу-құралдарындағы кең таралған пікірге тоқтадық.

Алдымен екі тілдегі дауыссыз дыбыстардың құрамын (санын) салыстырып алайық.

Қазақ тілінде 17 (19) дауыссыз дыбыс бар екен. Бұл жерде біздің аңғарғанымыз дауыссыз саны

сингор-монизм (фонологиялық) тұрғысынан анықталып 17 болып отыр. Фонетикалық тұрғыдан 19 дауыссыз екені жақша ішінде көрсетілген. Біздің мақсатымыз әдістемені жетілдіруге сеп болу болғандықтан фонетикалық тұрғыдан *қ-к, ғ-г* дыбыстарын жеке-жеке есептеп, қазақ тілінде 19 дауыссыз дыбыс бар дегенді әрқашан арнайы ескеріп отырамыз. Ал ағылшын тілінде 24 дауыссыз дыбыс бар. Ендеше ағылшын тілінде қазақ тіліне қарағанда 7 дауыссыз дыбыс артық екен.

Дауыс қатынасына қарай екі тілдегі дауыссыз дыбыстар да үшке бөлінеді: қатаң (глухой), ұяң (звонкий), үнді (сонорный). Ендеше дауыс қатынасына қарай қазақ және ағылшын дауыссыздары бірыңғай жіктеледі екен. Алайда әр топтағы дыбыс саны ағылшын және қазақ тілінде бірдей емес. Ағылшын тілінде әр топта сегіз-сегізден жинақталған. Қазақ тілінде қатаң (*п, қ-к, т, с, ш*) және ұяң (*б, ғ-г, д, з, ж*) топта бес-бестен (алты-алтыдан), ал үнді топта (*м, н, ң, р, л, й, у*) жеті дауыссыз бар. Сонымен екі тіл арасында дауыс қатынасына байланысты жіктелім топтардағы дыбыс санының құрамында едәуір айырмашылық бар.

Дауыссыздарды жасалу орнына қарай салыстыра сипаттағанда бірқатар дыбыстардың ортақ белгілері бар екен.

Екі тілде де еріндік(билабиал) *п-р, б-б, м-т, у-w* дауыссыздар бар. Ерін-еріндік топтағы дауыссыз дыбыстар қазақ және ағылшын тілдеріне ортақ болып шықты.

Екі тілде де тіл ұшы (переднеязычный) *м-т, д-д, н-н, с-с, з-з, п-р, ш-], ж-dz, л-л* дауыссыздары бар. Тіл ұшы топтағы дауыссыз дыбыстар және ағылшын тілдеріне ортақ екен.

Тілдің үсті арқылы жасалатын дауыссыздардың жайы басқарақ болып шықты. Қазақ тілінде *к, ғ, ң, й*, тіл ортасы (среднеязычный) арқылы, ал *қ, ғ, ң, й* тілшік (увулярный) арқылы жасалады. Ал ағылшын тілінде *к, г, ң, у* тіл арты (заднеязычный) арқылы жасалады. Сонымен қазақ тілінде тіл арты арқылы жасалатын дауыссыз жоқ. Ал ағылшын тілінде тіл ортасы және тіршілік арқылы жасалатын дыбыс жоқ. Ендеше бұл топтағы дауыссыз дыбыстардың жасалу орны екі тілде екі түрлі болып шықты, бір-бірімен үйлеспей тұр.

Енді жасалу тәсілін қарастырайық.

Екі тілде де тоғысыңқы (смычный) дауыссыздар бар: *п-р, б-б, м-т, м-т, д-д, н-н, к(қ)-к, ғ(ғ)-ғ, ң-ң*; жуысыңқы (щелевой) дауыссыздар бар: *с-с, з-з, ш-], й-у, у-w*; діріл (дрожащий) дауыссыз бар *р-р*; жанама (боковой) дауыссыз бар: *л-л*; аффрикат дауыссыз бар: қазақ тілінің сөз басындағы *дж-dz*. Жасалу тәсіліне қарай бір-біріне ұқсас дыбыстар да жеткілікті.

Сонымен қазақ және ағылшын тілінің дауыссыз дыбыстарының арасында олардың дауыс қатынасына, жасалу орнына және жасалу тәсіліне қатысты ортақ (ұқсас) және айырым белгілерін сараптап шығып, әдістемелік тұрғыдан ұқсас белгілерін айтып жаттықтыру кезінде (припостановке произношения) пайда-ланып, ал айырым белгілерін шығарып тастауға (ұмыттыруға) тура келеді. Ол үшін ұқсас және айырым белгілерді әрбір дыбысқа қатысты анықтап алу керек.

Екі тілдің дыбыстарының құрамы мен олардың белгілерінің арасындағы ортақ және айырым белгілер-ді салыстырмалы кестелер арқылы көрнекі беруге болады. Онда қазақ және ағылшын тілдеріндегі дауыс-сыздардың ұқсас-айырым тұстары келтірілген. Мұнда қатар орналастырып отырмыз және де көлденең тік қатарға орналасқан дауыссыз дыбыстар жасалу (артикуляция) белгілеріне қарай тізілген.

Алдымен қазақ және ағылшын тілдеріндегі дауыссыздардың толық құрамы берілді. Қазақ және ағылшын тілдеріне ортақ (ұқсас) дыбыстар жай әріппен, қазақ тілінде бар, ағылшын тілінде жоқ дыбыс-тар тік қою әріппен, ал ағылшын тілінде бар, қазақ тілінде жоқ дыбыстар еңгіш (кия) қою әріппен белгі-ленеді. Сонда қазақ тіліндегі төрт дыбыс ағылшын тілінде жоқ. Ал ағылшын тіліндегі жеті дыбыс қазақ тілінде жоқ болып шықты.

Дыбыстың басты белгілерінің бірі дауыс қатысы болып табылады. Дауыс қатысына байланысты жіктелім белгілері екі тілге де ортақ болып шықты. Алайда ағылшын тілінің мамандары ағылшын дауыс-сыздарын дауыс қатысына қарай шулы және үнді деп екі топқа ғана жіктей салады [3, 104-212]. Ал қазақ тілінде олай етуге болмайды. Себебі қазақ тілінің морфологиялық құрылымы тікелей дыбыстардың қатаң, ұяң және үнді болып жіктелуіне байланысты. Қосымшалардың басқы дыбысы түбірдің соңғы дыбысы-ның қандай екеніне қарай түрленіп отырады. Ендеше қазақ тілі дыбыстарының үш түрге жіктелуі күрделі лингвистикалық қызмет атқарады.

Ал үнді-еуропа тілдерінде ондай лингвистикалық заңдылық жоқ болғандықтан үн қатысын толық ескермейді. Ол тілдер үшін шулы және үнді деп екі топқа бөле салу жеткілікті (қатаң мен ұяң біріктіріле салады). Бірақ біз қазақ тілі дауыссыз дыбыстарымен үйлестіру үшін ағылшын

тілінің дауыссыз дыбыстарын жіктеп көрсеттік.

Дауыссыз дыбыстардың келесі бір белгісі жасалу орны болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жасалу орны ұқсас дыбыстар қою әріппен беріледі, ал жасалу орны үйлеспейтін дыбыстар жай әріппен ерілді. Сонда 4 дыбыстың ғана жасалу орны ортақ болып, қалған дыбыстардың жасалу орындары басқа-басқа болып шықты.

Дыбыстың басты белгілерінің бірі дауыс қатынасы болып табылады. Дауыс қатынасына байланысты жіктелім белгілері екі тілге де ортақ болып шықты. Алайда ағылшын тілінің мамандары (фонетистер) ағылшын дауыссыздарын дауыс қатынасына қарай шуыл (шумный) және үнді (сонанд) деп екі топқа ғана жіктей салады [3, 104-212]. Ал қазақ тілінде олай етуге болмайды, себебі қазақ тілінің морфологиялық құрылымы тікелей дыбыстардың қатаң, ұяң және үнді болып жіктелуіне байланысты қосымшалардың (жалғаулардың) басқы дыбысы түбірдің соңғы дыбысының қандай екеніне қарай түрленіп отырады. Ендеше қазақ тілі дыбыстарының үш түрге жіктелімі күрделі лингвистикалық (фонетика-морфологиялық) қызмет атқарады. Ал үнді – европа тілдерінде ондай лингвистикалық заңдылық жоқ болғандықтан үн қатысын толық ескермейді. Ол тілдер үшін шуыл (салдыр) және үнді деп екі топқа бөле салу жеткілікті (қатаң мен ұяң біріктіріле салады). Бірақ біз қазақ тілі дауыссыз дыбыстарымен үйлестіру үшін ағылшын тілінің дауыссыз дыбыстарын да айтып еттік.

Дауыссыз дыбыстардың келесі бір белгісі жасалу орны болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жасалу орны ұқсас дыбыстар қою әріппен беріледі, ал жасалу орны үйлеспейтін дыбыстар жай әріппен беріледі. Сонда 4 дыбыстың жасалу орны ортақ болып, қалған дыбыстардың жасалу орындары басқа-басқа болып шықты.

Дауыссыздарға тән соңғы жасалым белгі – олардың жасалу тәсілі. Екі тілегі жасалу тәсіле ортақ дыбыстар қою әріппен берілді. Сонда бір ғана дыбыстың жасалу орны бөлек екені көзге түседі.

Жасалым белгілері ортақ дегенді шартты тілде айтып отырмыз. Сондықтан да көбінесе «ұқсас» деген атауды пайдаландық. Өйткені «ұқсас» дыбыстардың жасалу белгілері бір-бірімен өте немесе тіптен келе бермейді. Біз өзіміздің зерттеуіміздің нысаны ретінде осындай жасалым белгілері тіптен дәл келе бермей-тін дыбыстарды (қазақ тілінің к-қ, г-ғ, ал ағылшын тілінің к, g) алдық.

Себебі олардың артикуляциясын оқушыларға (студенттерге) меңгерту аса қиын болады. Сондықтан ағылшын тілінің мұғалімдері (оқытушылары) мен болашақ маман болатын студенттер одан жетік хабар-дар болу керек. Олардың теориялық дайындығы мен практикалық біліктілігінің негізгісі осында жатыр.

1. *Dikushina O.J. English phonetics. – М., 1985.*
2. *Ladefoget. P. A Course in phonetics. - Los Angeles, 1993.*
3. *Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002.*

Резюме

В статье проведено сравнительное артикуляционное описание системы согласных в казахском и английском языках.

Summary

In this work, a comparative description of the articulation of consonants in Kazakh and English languages.

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЙ «ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ» И «АДЕКВАТНОСТЬ»

С.М. Мамалиева

По определению Комиссарова В.Н. художественный перевод является видом переводческой деятельности, «основная задача которого состоит в порождении на языке перевода речевого произведения, способного оказать художественно-эстетическое воздействие на рецептора перевода» [2]. Комиссаров В.Н. подчеркивает, что особенностью художественного перевода является отклонение от «максимально возможной смысловой точности с целью обеспечить художественность перевода» [2]. Похожую мысль высказывает Юджин Найда, когда говорит о том, что необходимо адаптировать лексику и грамматику, чтобы перевод был таким, как если «автор написал бы на ином языке» [4, 118].

Рассматривая понятие «эквивалентность», Комиссаров В.Н. разработал целую теорию, в которой он выделил пять уровней эквивалентности: «Теория уровней эквивалентности – это модель переводческой деятельности, основанная на предположении, что отношения эквивалентности устанавливаются между аналогичными уровнями текстов оригинала и перевода. Основой этой модели является выделение в содержании текста ряда последовательных уровней, отличающихся по характеру информации, передаваемой от источника к Рецептору» [3]. Автор поясняет суть данной теории: «...различия в системах ИЯ (исходного языка) и ПЯ (языка перевода) в особенностях создания текстов на каждом из этих языков в разной степени могут ограничивать возможности полного сохранения в переводе содержания оригинала. Поэтому переводческая эквивалентность может основываться на сохранении (и соответственно утрате) разных элементов смысла, содержащихся в оригинале. В зависимости от того, какая часть содержания передается в переводе для обеспечения эквивалентности, различаются разные уровни (типы) эквивалентности. На любом уровне эквивалентности перевод может обеспечивать межъязыковую коммуникацию» [2].

В теории уровней эквивалентности В.Н. Комиссаров выделяет пять уровней: 1) уровень языковых знаков (слов); 2) уровень высказывания; 3) уровень структуры сообщения; 4) уровень описания ситуации; 5) уровень цели коммуникации. Автор также приводит примеры для каждого типа эквивалентности, которые анализируются В.В. Сдобниковым и О.В. Петровой с точки зрения более поздних достижений науки о переводе [5, 255-256]:

Первый тип (эквивалентность на уровне цели коммуникации):

That's a pretty thing to say. – Постыдился бы!

Цель коммуникации здесь заключается в выражении эмоций говорящего, который возмущен предыдущим высказыванием собеседника. В переводе использована одна из стереотипных фраз, служащих для выражения возмущения в русском языке. При этом составляющие её языковые средства не соответствуют единицам оригинала и даже сама ситуация описана по-другому! В оригинале дается оценка тому, что человек сказал, а в переводе даются рекомендации в отношении поведения человека, сказавшего это.

Второй тип (эквивалентность на уровне описания ситуации):

He answered the phone. – Он снял трубку.

В этом случае общая часть содержания оригинала и перевода не только передает одинаковую цель коммуникации, но и отражает одну и ту же внеязыковую ситуацию. Здесь несопоставимые языковые средства оригинала и перевода фактически описывают один и тот же поступок, указывают на одинаковую реальность – снять трубку – это и есть «ответить» на звонок.

Третий тип (эквивалентность на уровне сообщения):

Scrubbing makes me bad-tempered. – От мытья полов у меня настроение портится.

При таком переводе сохраняется цель коммуникации, описывается та же ситуация и сохраняются общие понятия, с помощью которых эта ситуация и сохраняются общие понятия, с помощью которых эта ситуация обозначена в оригинале хотя ни синтаксическая структура, ни использованные в переводе слова не воспроизводят синтаксической структуры и значений слов оригинала.

Четвертый тип (эквивалентность на уровне структуры высказывания):

I told him what I thought of her – Я сказал ему свое мнение о ней.

Этот тип эквивалентности предполагает, наряду с тремя компонентами содержания, сохранявшимися в третьем типе, воспроизведение в переводе значительной части значений синтаксических структур оригинала. Иными словами, здесь уже сохраняются значения, заключенные в связях между языковыми единицами, однако эквивалентности на уровне слова нет (what I thought of her – свое мнение о ней).

Пятый тип (эквивалентность на уровне языковых знаков):

The house was sold for 10 thousand dollars. – Дом был продан за 10 тысяч долларов.

В этом типе эквивалентности сохраняется цель коммуникации, описание ситуации, смысл сообщения, значение синтаксических структур и значение слов, т.е. достигается максимальная степень близости содержания оригинала и перевода, которая может существовать между текстами на разных языках.

Таким образом, при каждом следующем типе эквивалентности передается та же информация, что и на предыдущем, с некоторой дополнительной информацией. В этом отношении новый перевернутый вариант модели действительно представляется более логичным и удобным» [2], [5, 255-256].

Понятие эквивалентность в теории перевода всегда рассматривается в сопоставлении с понятием «адекватность». Так, В.Н. Комиссаров адекватным переводом называет перевод, который не допускает нарушение норм или узуса ПЯ, соблюдает жанрово-стилистические требования к текстам данного типа, т.е. адекватный перевод, по мнению автора, выполняется на максимально возможном уровне эквивалентности, обеспечивающим выполнение прагматических задач переводческого акта [2, 82]. Эквивалентный перевод – это перевод, передающий содержание иноязычного оригинала на одном из уровней эквивалентности. Под содержанием оригинала автор имеет в виду всю информацию, предметно-логическое (денотативное), коннотативное значение языковых единиц, из которых состоит текст оригинала. Комиссаров В.Н. подчеркивает, что любой адекватный перевод является эквивалентным, т.е. соответствует тому или иному уровню эквивалентности. Но не каждый эквивалентный перевод может быть адекватным, так как, чтобы эквивалентный перевод был признан также адекватным, он должен соответствовать также и другим нормативным требованиям [2, 153].

Похожую мысль относительно адекватности выражает Г.Р. Гачечиладзе: «...перевод «адекватный» в художественном отношении, может и не быть «адекватным» в отношении языковом, в его отдельных элементах. Художественные образы на разных языках создаются из разных языковых элементов, и их соответствия могут достигаться с помощью различных средств» [1, 87-88]. Причину того, что эти соответствия могут достигаться с помощью различных средств, автор объясняет различием языков, он подчеркивает: «...языковой момент играет такую же подчиненную роль в процессе художественного перевода, как и в процессе оригинального творчества, и поэтому при построении теории выдвигать его на первый план нельзя» [1, 87-88]. Таким образом, Г.Р. Гачечиладзе представляет «литературоведческий подход» к художественному переводу. По принципу вышеупомянутого подхода эстетические, литературные аспекты должны преобладать в переводе над сугубо лингвистическими. Другой специалист по теории перевода и сторонник «лингвистического подхода», А.В. Федоров придерживается иного мнения и утверждает: «поскольку перевод имеет дело с языком, всегда означает работу над языком, постольку перевод всего более требует изучения в лингвистическом разрезе – в связи с вопросом о характере соотношения двух языков и их стилистических средств» [6, 13] А.Д. Швейцер считает, что основным различием категории адекватности от категории эквивалентности является то, что эквивалентность максимально приближает текст на ПЯ (языке перевода) к тексту на ИЯ (исходном языке). В адекватном переводе «прагматическая сверхзадача» перевода доминирует над эквивалентностью. Таким образом, автор полагает, что относительно категории эквивалентности, перевод рассматривается как формальное соответствие исходному тексту, в свою очередь категория адекватности приоритетным рассматривает вопрос адаптированности перевода к определенным условиям [7, 95].

Итак, ссылаясь на точки зрения вышеупомянутых лингвистов, мы приходим к выводу, что категория эквивалентности является составляющей категории адекватности, т.е. выполнение перевода на одном из уровней эквивалентности не является главным указателем адекватности.

1. Гачечиладзе Г.Р. *Художественный перевод и литературные взаимосвязи*. – М.: Св. Писатель, 1980 - 255 с.

2. Комиссаров В.Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для институтов и факультетов ино-странных языков*. – М.: Высшая шк. 1990. – 253 с.

3. Комиссаров В.Н. *Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе)*. - М.: Международные отношения, 1973. – 215 с.

4. Найда Ю. *К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. – М., 1978. – 245 с.

5. Сдобников В.В., Петрова О.В. *Теория перевода: учебник для студентов лингвистических ВУЗов и факультетов иностранных языков / Сдобников В.В., Петрова О.В.* – М.: АСТ.: Восток-Запад, 2007. – 448 с.

6. Федоров А.В. *Введение в теорию перевода*. - М.: Издательство иностранной литературы, 1953. – 334 с.

7. Швейцер А.Д. *Перевод и лингвистика. О газетно-информационном и военно-публицистическом*

переводе. - М.: Воениздат, 1973. - 280 с.

Түйін

Бұл мақалада аударма теориясындағы «баламалық» және «барабарлық» түсініктері сөз болады. Автор аударма-ның баламалығы дегеніміз – көркем аударма жасау мақсатында мағыналық нақтылықтан ауытқу болады деп түсінді-реді. Барабар аударма аударма тіліндегі норманы бұзбай жасалады, барабар аударма көркем аударма болып санала бермейді.

Summary

This article regards such notions as equivalency and adequacy. The author underlines that equivalent translation observes some deviation from notional accuracy in order to provide artistic merit. Adequate translation is defined as translation which doesn't commit a break of all the norms of the translated language. But adequate translation is not always considered as artistic.

Key words: equivalency, adequacy, language unit, extralinguistic situation.

СИНОНИМИЯ В КОГНИТИВНОЙ ПРОЕКЦИИ

Н.К. Суючбакиева – магистрант КазНПУ им. Абая

На современном этапе развития лингвистики в соответствии с антропоцентрической парадигмой актуально изучение национально культурного своеобразия языка, в связи с чем ученые обращаются к «человеческому фактору в языке». Это предполагает выявление специфики использования субъектом речи в зависимости от его коммуникативных намерений, степени воздействия картины мира на человека и на формирование его языкового сознания, мировосприятия и мировоззрения. Поэтому вполне понятно обращение исследователей к проблеме языковой личности (Ю.Н. Караулов, В.В. Воробьев и др.), несущей в себе национальные особенности культуры и ментальности (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Е.М. Верещагин, В.В. Колесов, В.Г. Костомаров, Ю.С. Степанов, Е.Ф. Тарасов и др.).

Как известно, семантическая структура языка представляет собой языковое воплощение всех нюансов восприятия действительности его носителями, всех представлений и переживаний, присущих народу, создавшему язык. Иначе говоря, каждый язык представляет собой своеобразное «зеркало», в котором выражается определенное видение мира, неповторимое мироощущение народа, сотворившего язык, сегментация внутреннего и внешнего мира, представленная отдельными структурами и микроструктурами, совокупность которых составляет его целостную семантическую структуру.

Немало важную роль в репрезентации языковой картины мира играет синонимия, чем объясняется пристальное внимание к ней ученых.

Проблема лексической синонимии является одной из активно исследуемых в современной лингвистике. Несмотря на обилие литературы по данной проблеме еще много проблем, не получивших общепринятого решения. Традиционно в лингвистической литературе лексические синонимы определяются как слова и (или) фразеологизмы, выражающие одно и то же понятие, близкие или тождественные по значению, отличающиеся друг от друга оттенками значения, стилевыми семами или экспрессивной окраской (З.Е. Александрова, А.А. Брагина, А.П. Евгеньева, А.А. Уфимцева и др.). В то же время некоторыми исследователями лексическая синонимия рассматривается лишь как «умозрительная языковая категория», существующая только в словаре, но не в речи, где нет и не может быть тождественных по значению слов (Г.О. Винокур, В.А. Звегинцев). Последователи другой крайней точки зрения на лексическую синонимию под синонимами понимают все синонимические средства языка, по сути дела, расширяя синонимию до вариативности (В.Г. Адмони, Т.И. Сильман).

Синонимика как раздел лексикологии, изучающий семантико-смысловую общность языковых единиц и их функционирование в речи, имеет большое значение для современной науки о языке. Синонимические средства современного языка рассматриваются в предметно-тематическом, сопоставительном и словообразовательном планах, исследуются особенности синонимов определенных грамматических разрядов, с точки зрения синонимических ресурсов языка изучаются отдельные произведения и творчество некоторых писателей.

Однако, несмотря на активное изучение синонимии, многие из её аспектов остаются предметом дискуссии. Остановимся на этих аспектах более подробно.

Решение проблемы синонимии, одной из вечных проблем лингвистической семантики, обычно ищут на пути разграничения понятия и значения, рассматривая синонимы как слова, связанные с одним понятием, но различающиеся оттенками значения, однако, предлагаемые варианты такого решения пока не получили общепринятого признания.

Отсутствует непротиворечивое решение проблемы эффективного функционирования слов

синонимов в речи в тот или иной период развития, можно сказать, что попытки найти это решение практически не предпринимались.

Не кажется убедительным предлагаемое исследователями разграничение синонимов на языковые и речевые, в случае которого эти явления рассматриваются как зеркальные.

Сложно говорить и о достоверности изучения синонимии с опорой на контекст, что практикуется в рамках традиционных подходов к синонимии, т.к. многочисленность исследуемых контекстов не позволяет определить пределы значений различных слов.

Причину существования слов-синонимов, по-видимому, следует искать не в особенностях речевого употребления, а на уровне системы языка с помощью методики когнитивной лингвистики, и в частности понятия прототипа как некоего обобщенного инвариантного образа предмета, принадлежащего некоторой категории. Можно предположить, что за каждой языковой формой стоит прототипический смысл или содержание, которое является системным значением формы. Благодаря этому инвариантному содержанию языковая единица, по всей видимости, и занимает определенное место в системе языка.

Синонимия трактуется разными учеными по-разному. Так, по мнению М.В. Никитина, синонимия предполагает переключение в значении знаков с одного содержательного аспекта на другой – а именно”, переключение когнитивного содержания знака в план прагматического значения». [Никитин, 1996, с. 452]. Синонимия, т.о., воспринимается не столько как словарная данность языка, а скорее как коммуника-тивно-прагматическое решение. «Процесс синонимизации, - считает М.В. Никитин, - сопровождается обобщением когнитивного значения имени... и параллельно совершается переключение отсекаемой части в область эмоционально-оценочного содержания». Таким образом, целесообразно выявить условия, при которых имена могут приглушать различия в когнитивной семантике и переключать их в прагматический план [Никитин, 1996, с. 450-452].

Делая попытки исследовать функционирование синонимов на уровне языка и на уровне речи, некоторые лингвисты различают системные, устойчивые, объективные факты синонимии, присущие языковой системе, и окказиональные, субъективные, или принятые метафорическими употреблением слов в речи. Так, В.Г. Вилломан считает, что язык воплощает всё традиционное, регистрируемое словарями, являюще-ся частью системы, а речь может пониматься как новаторство [Вилломан, 1980, с. 63]. Бытует, однако, и противоположная точка зрения, заключающаяся в том, что синонимии как таковой нет. Именно такой позиции придерживается В.А. Звегинцев. Соглашаясь с мнением Г.О. Винокура, В.А. Звегинцев пишет, что «синоним является синонимом до тех пор, пока он находится в словаре» [Звегинцев, 1963, с. 140].

Исходя из всего вышесказанного, можно сделать вывод о существующих противоречиях в трактовке лексической синонимии, и, следовательно, о необходимости искать новые решения обозначенных проблем. Так, для установления параллельного функционирования синонимических лексем в течение достаточно длительного времени целесообразно отказаться от традиционных заблуждений о творческой роли контекста и исследовать синонимы на уровне системы языка, интуитивного знания в сознании. Именно такой подход к человеку и его языку постулирует когнитивная парадигма.

Лексическая синонимия благодаря своей сложной природе также является объектом рассмотрения такой лингвистической науки, как когнитивная лингвистика.

Как известно, когнитивная лингвистика изучает языковые формы передачи, организации, хранения знания, трактует естественный язык как когнитивный механизм – систему языковых знаков, служащих для кодировки определённого (в данном случае) культурного знания.

С когнитивной точки зрения, лексическая синонимия определяется как средство дифференциальной номинации определённых концептов (Ю.С. Степанов, И.В. Фомина, В.Д. Черняк, В.О. Тимченко и др.).

На современном этапе развития мировой лингвистики, лингвокогнитология занимает ведущее положение. Как отмечают Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков и др., в «Кратком словаре когнитивных терминов», «когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм, играющий роль в кодировании и трансформировании информации» [Кубрякова, 1996, с. 53-55].

Когнитивная лингвистика открывает новый этап изучения сложных элементов языка и мышления, проблемы, в значительной степени характерной именно для теоретического языкознания. Когнитивный аспект исследования получил признание, как справедливо подчеркивает Е.С. Кубрякова, прежде всего потому, что авторы обращаются «к темам, всегда волновавшим отечественное языкознание: языку и мышлению, главным функциям языка, роли человека в языке и роли языка для человека» (Кубрякова, 2004: 11).

Среди лексических средств, репрезентирующих концепты того или иного языка, представляется наиболее интересным выделить синонимы. В последнее время в сфере когнитивной лингвистики

появляются работы, рассматривающие синонимы как результат когнитивного мышления.

Традиционно в общетеоретическом, философском плане синонимия как языковое явление основана на двух противоположных процессах: тождестве значений синонимичных единиц и одновременно их различий (А.А. Брагина, В.А. Гречко и др.). Тождественную часть значения лексических синонимов составляет денотативный компонент (экстенционал, объём понятия), осуществляющий связь с референтом и содержащий родовую лексическую сему (архисему).

Слова становятся синонимами, если обладают сходной референциальной соотнесённостью, т.е. характеризуют одно и то же внешнее или внутреннее личностное качество, а также качество, относящееся к оценке социального положения человека или его взаимоотношений с другими людьми: каланча пожарная, верста коломенская, дядя Стёпа и др. ('о человеке высокого роста'); Лиса Патрикеевна, гусь лапчатый, жук, змея и др. ('о хитром, изворотливом человеке'); отставной козы барабанщик, мелкая сошка, птица невысокого полёта и др. ('о человеке, имеющем незначительный социальный статус'); белая ворона, редкая птица ('о редком, необычном, отличающемся от других человеке').

Исходя из анализа языкового материала, синонимы можно определить как языковые единицы, которые в форме знаков естественного языка могут отображать одно и то же внутреннее или внешнее человеческое качество, а также качество, относящееся к оценке социального положения человека или отношений с другими людьми. При сходной референциальной соотнесённости синонимы могут различаться образным компонентом значения, дифференциальными семами, а также стилистическими и стилистическими семами.

Формирование когнитивного взгляда на систему языка и языковое значение способствовало развитию прототипической семантики, постулирующей существование обобщенного лексического значения, в форме которого выступает лексический прототип (ЛП).

«Лексический прототип» - это минимальный пучок коммуникативно-значимых абстрактных визуальных смыслов, включающий интегральные дифференциальные семантические компоненты, необходимые для идентификации предмета. При этом «ближайший ЛП» равен номинативно-непроизводному значению, которое также требует формулировки на уровне быденного сознания. А «дальнейший», основанный на компонентах абстрактного характера, складываясь с расширением семантической структуры конкретного слова, может использоваться как единая база семиозиса, скрепляющая частные значения в соответствии с интуицией носителей языка [Архипов, 1998, с. 123].

«Прототипы» являются своего рода стереотипами в рамках быденного мышления.

Преломление концепции содержательного ядра к теории синонимии позволяет решить проблему параллельного функционирования синонимов, а именно, установить «пределы» значений синонимов как относительно друг друга, так и по отношению к другим лексемам в языке.

Применительно к теории синонимии концепция содержательного ядра дает возможность решить проблему параллельного функционирования синонимии глаголов. Установление содержательных ядер синонимов поможет определить пределы тех значений, которые дают лексической единице право на существование в системе языка.

Омонимия и в частности конфликт омонимов способствуют становлению синонимических рядов в истории языка.

Для отношений омонимии характерна органическая связь с другими отношениями лексических единиц в словарном составе. Синонимия является явлением наиболее отдаленным от омонимии, однако, для теории конфликта омонимов она имеет существенное значение, так как большинство омонимов, как правило, имеют синонимы. В конфликт могут вступать омонимы, относящиеся к одной понятийной сфере и принадлежащие к одной части речи. Конфликт омонимов позволяет выявить лингвистические причины становления заимствований. Рассмотрение истории взаимодействия глаголов-омонимов с синонимами в диахроническом аспекте вплоть до современного периода позволяет создать целостную картину возникновения, становления и разрешения омонимии между некоторыми глаголами языка наряду с проблемой становления синонимии. Данный процесс является характерным для большинства глаголов-омонимов.

Представляет интерес и рассмотрение роли заимствований в формировании синонимических рядов. В связи с этим В.Н. Ярцева отмечает, что важно рассмотреть, как при внедрении новых лексем изменяется семантическая структура словаря, адаптирующая иноязычные выражения, как создаются новые терминологические сферы, перестраиваются и развиваются синонимические ряды [Ярцева, 1985, с. 356]. Освоение заимствованного слова способствуют также моменты, как включение этого слова в систему семантических связей с другими словами из языка-реципиента, а именно в связи синонимические. Наличие синонимических связей может вести к изменению первоначального значения заимствованного слова, что уже является особым свидетельством освоения. В данном случае важным для ассимиляции иноязычного слова является, во-первых, объем семантической структуры

слова, а во-вторых, характер связей значений. Хотя синонимы по отношению к омонимам имеют одно важное преимущество – уникальность формы, безусловно, ведущим фактором освоения является аспект семантический, он направляет и определяет освоение слова во всех отношениях.

Сопоставительное изучение синонимии в когнитивной проекции предполагает выявление общих и специфических черт в национальных культурах, менталитете и языках.

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. *Краткий словарь когнитивных терминов.* – М., 1997. - с. 245.
2. Караулов Ю.Н., Воробьев В.В., Апресян Ю.Д., Арутюнова Н.Д., Верещагин Е.М., Колесов В.В., Костомаров В.Г., Степанов Ю.С., Тарасов Е.Ф.
3. Александрова З.Е., Брагина А.А., Евгеньева А.П., Уфимцева А.А.
4. Винокур Г.О., Звегинцев В.А.
5. Адмони В.Г., Сильман Т.И.
6. Никитин М.В., Виллюман В.Г.
7. Степанов Ю.С., Фомина И.В., Черняк В.Д., Тимченко В.О.
8. Ярцева В.Н.
9. Степанов Ю.С., Фомина И.В., Черняк В.Д., Тимченко В.О.
10. Брагина А.А., Гречко В.А. и др.

Резюме

В данной статье рассматриваются когнитивные аспекты лексической синонимии, которая определяется как средство дифференциальной номинации определенных концептов. В когнитивной лингвистике это новый этап изучения сложных элементов языка и мышления, который помогает в исследовании важных проблем теоретического языкознания.

Автор ссылается на труды Кубряковой Е.С., Караулова Ю.Н., Костомарова В.Г. и других лингвистов.

Summary

This article deals with cognitive aspects of lexical synonyms, which defined as the way of differential nomination of certain concepts. It is the new stage in cognitive linguistics learning of complicated elements of language and thought, which helps in researching of problem of theoretical language learning.

Author referenced to the works of Kubryakova E.S., Karaulov Y.N., Kostomarov N.G. and other linguists.

ЭПИКАЛЫҚ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІНІҢ «ҚАРУ-ЖАРАҚ» МИКРОКОНЦЕПТІСІ

Е.А. Керімбаев – филол.ғ.д., профессор,

Ж.С. Ергубекова – PhD докторант

Эпикалық «батыр» концептісіне қатысы бар этномәдени концептілердің бірі – «қару-жарақ» концептісі. Эпикалық батыр бейнесінің тұрақты атрибутының бірі және бітегейі – оның қару-жарағы. С.Жапақов-тың пікірінше: «Қазақ этносы басынан өткерген бір кездегі лингвомәдени қоғамдастық мүшелерінің ментальды дүниесінде қаһарман модусын, біздіңше а) дулыға, сауыт киген; ә) жау жарақтарын асынған (қалқан, садақ, найза-қылыш, шоқпар); б) қазанат мінген тұлға түрінде көрсетуге болады» [1, 50 б.]. Ер Тарғын жырындағы эпикалық батырдың бейнесін С.Сейфуллин былай етіп суреттейді: «Жал-құйрығы сүзілген, бауырынан жараған, жер тарпып жұлқынған сәйгілік ат. Ол аттың үстіндегі ақ кіреуке, қынама сауытты, темір дулығалы, алмас қылышын жарқылдатып, желекті найзасын шүйірген жауынгер».

Академик Ә.Қайдар эпостық жырлардағы батырдың қару-жарағын этнолингвистикалық тұрғыдан сипаттайды: « В многочисленных эпических преданиях тюрко-монгольских народов, передававшихся из поколения в поколение на фоне определенных исторических событий далекого прошлого воспеваются героические подвиги и деяния батыров в самых причудливых красках художественного слова, описываются жизнь и быт кочевых, скотоводческих племен алтайского мира. Сказочно-фантастический образ батыра – центрального героя этих преданий – в мифическом представлении народа характеризуется не только высокими физическими и моральными качествами, но и могуществом его боевого оружия.

Это хорошо прослеживается на материале таких казахских героических эпосов и лиро-эпических дастанов, как «Кобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Камбар батыр», «Козы-Корпеш-Баян сулу», «Кыз Жибек», «айман-Шолпан» и др. Доспехи воина-батыра, к которым следует отнести его личное оружие – кару-жарақ, защитное снаряжение – сауыт-сайман, боевые знамена и ударные

музыкаль-ные инструменты, в казахских эпосах воспеваются преимущественно в поэтических образах и гиперболи-ческих сравнениях, они, как реликты материальной культуры казахов, отражают их своеобразные обычаи, нравы, быт и другие этнографические детали жизни.

Языковой материал казахских эпосов позволяет рассматривать вооружение воина-батыра в самом широком смысле этого слова по следующим группам: *найза* «копье», которое, в зависимости от внешней формы, материала и размера деталей имеет следующие разновидности – толғамалы ақ найза, емен сапты найза, жалаулы найза, жебелі найза, күмбезді найза, қарағай найза, қималы найза, коңыраулы найза, шашақты найза, сырлы найза и др.; *сүңгі* «пика», её разновидности – толғамалы ақ сүңгі, алты құлаш ақ сүңгі, ырғай сапты сүңгі, төрт қырлаған көк сүңгі, асылдан соққан ақ сүңгі и др.; *семсер* «меч», его разновидности – ақ семсер «белый (стальной) меч, алты құлаш ақ семсер «белый (стальной) меч длиной в шесть маховых сажен», көк семсер «стальной меч с синими оттенками металла» и др.» [2, 31-32 бб.].

Академик Р.Сыздық қазақ эпосындағы қару-жарақ атауларының поэтикалық (эстетикалық) сипатына назар аударады: «Әсіресе қару-жарақ атауларында батырдың, оның ата-анасының, сүйген жарының портреттерінде, астына мінген атының суретінде т.т. орын алады. Мысалы, ауыз әдебиет үлгілерінде қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары ешқашан бір өзі дара аталмайды, олардың алдына сан алуан, көбінесе тұрақты эпитеттер жүреді: *бұлғары садақ, бұқар жай, балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақ берен, көк сүңгі, бадана көзді ақ сауыт, шашақты найза, алтын қалтақ, жез телтек, шар болат, қозы жауы-рын жебе, алмас қылыш, ақ қара бас ту, тобылғы тор ат, сегіз құлақ ақ шатыр* т.б. Бұл, біздің байқау-мызша, қазақ ауыз әдебиетінің тіліндегі көркемдеуіш амалдардың көзге түсер ерекшелігі қазақтың ауыз-ша дамыған әдеби тілі, яғни қазақтың XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулары берік сақтап келген» [3, 38 б.].

Ғалым Р.Сыздықтың батыр қару-жарағын атайтын сөздерді эпитет (тұрақты эпитет) ретінде қарастыруы – фольклорлық эпикалық шығарманы поэтикалық туынды ретінде тануында (есептеуінде) деп білеміз. Алайда фольклор мифологиядан туындағанын ескерсек, кейінгі замандарда эпитет ретінде танылған атаулардың бірден байқала бермейтін, сөздің астарында жатқан мифологиялық лингвоментальды мәндері мен мағыналарын айғақтауымызға болады. Қару-жарақ атауларын «таза» этнолингвистикалық тұрғыдан да қарастыруға болады. Мысалы, академик Ә.Қайдар садақ атауына мынадай этнолингвистика-лық талдау жасайды: 1) садақтың мәдениет тарихындағы орны мен пайда болуының қысқаша баяны келтіріледі; 2) садақ сөзінің этимологиясы мен аталмыш сөздің түркі-монғол түбірі жайында мәліметтер беріледі [2, 34-35 бб.].

Эпикалық қару-жарақ атауларын, көріп отырғанымыздай, зерттеушілер әдетте екі тұрғыдан қарастып сипаттайды: 1) этнолингвистикалық зерттеу нысаны ретінде; 2) әдебиеттану, яғни фольклорлық мәтіннің көркемдеуші (поэтикалық) элементтері ретінде.

Ал енді қару-жараққа қатысы бар концепт-сценарийлерде фольклорлық поэтикалық жүйесі арнасында қарастырылады. Мысалы, академик В.И. Жирмунский өзінің іргелі «Тюркский героический эпос» атты зерттеуінде Алпамыс атрған алып садақты батыр күші мен ерлігінің бір символы ретінде сипаттайды [4, с. 314]. Эпикалық қаһарманның «теңдесі жоқ» күші мен ерлігіне жау жарағы да сай келеді, яғни садағын ешбір адам тарта алмайды, найзасы «алты құлаш», шоқпары «үш құлаш темір шоқпар», садақ оғының да кереметі сол, қатар қойған кетпен, шоттан да тесіп өтеді. Қару-жарақты, батыр күшін осылай әсірелеп көрсету – фольклор (эпос) мәтіндерінде қолданылатын гиперболизация әдісі немесе фольклорлық эстетикалық суреттеудің бір көрінісі ретінде тану – фольклортанушы ғалымдардың үлесі. Когнитивтік лингвистика кез келген атаудың, соған қатысы бар сюжеттік көріністі лингвоментальды мазмұнын, таным астарын айқындауға күш салады.

Эпикалық садақтың, оның жебелерінің лингвоментальды құрылымын анықтауға алғашқылардың бірі болып әрекет жасаған талантты зерттеуші С.Қондыбай болды. С.Қондыбай садақ пен оның жебелеріне қатысты тамыры тереңде жатқан мифологиялық танымның қыр-сырларын ашуға талпыныс жасаған: «біріншіден, садақ пен жебелер аспандағы тәртіпті орнына келтіретін құралдар болып табылады (олар арқылы артық аспан денелерін атып түсіреді) [5, 171-173 бб.].

Жоғарыда келтірген С.Қондыбайдың еңбегінен алынған көлемді үзінді эпикалық садақ пен жебенің, соларға қатысты оқиғалардың астарында мифологиялық танымдар жатқанын көрсетеді, сондықтан да эпикалық этномәдени концептілердің лингвоментальды құрылымының тереңде жатқан қабаттарын, олардың сырларын ашуда белгілі бір сөздің (атаудың) этнолингвистикалық және лингвопоэтикалық сипатын талдау жеткіліксіз болып табылады.

Қаһармандық эпоста эпикалық батырдың бейнесін сомдау, оның этноментальды бейнесін суреттеу үшін қару-жарағын, сауыт-сайманын, туы мен байрағын эпитеттер мен гиперболалар арқылы көркем түрде көрсетеді. Р.С. Липецтің байқауынша, эпос мәтнінде батырдың қару-жарағы мен сауыт-сайманын сипаттайтын жүзге жуық шумақ-өлеңдер қолданылған – батыр тұлпарын суреттейтін өлең жолдары одан аспаса кем түспейді [6, 63 б.]. Қазақ батырлар жырларында бір найзаның он шақты

түрлері көрсетілген: толғамалы ақ найза, емен сапты найза, алты құлаш ақ найза, ақ сапты болат найза, егеулі найза, жалаулы найза, жебелі найза, күмбезді найза, қарағай найза, қималы найза, қоныраулы найза, шашақты найза, сырлы найза т.б.

Найзаның сан-салалы түрлері мен олардың атауларының көптігі, бір жағынан, көне замандарда батыр (жауынгер) қаруының көп түрлерінің болғандығын, екінші жағынан, батыр бейнесінің, яғни концептінің вербалдануының (тілдік репрезентациясының) көрінісі деп бағалауымызға болады, өйткені, түптеп келгенде, батыр қару-жарағының, туының, тұлпарының т.б. атаулары эпикалық қаһарманының лингво-когнитивтік концептілік мазмұнын құрайды.

Қобыланды батырдың қылыш-семсерінің балдағы (ұстар жері) «сап алтын», «қынабының сабы алтын», ал жүзі тікелей айтылмаса да, алтын емес, яғни күміс болуы мүмкін, өйткені «қынаптан шықса қылт еткен, шүберектей қуарған» деген сипат күміс түріне (сипатына) тән. «Алтын-күміс» оппозициясын С.Қондыбай былай түсіндіреді: «Эпоста семсер (қылыш) сабы алтын болып келеді (балдағы алтын семсер); осыдан қылыш жүзі күміс деп болжауға болады, «алтын-күміс» оппозициясы басқа оппозиция-ларға, яғни қарама-қарсылықтарға жетелейді, мәселен, «от пен су», «күн мен ай». Қазақтардың мифтік сенімдеріне сай, семсерді отқа тастаса ол (семсер) күшейе, қатая түседі, ал егер суға батырса егесі өледі, себебі оның жаны семсерде сақталады (Көкжак батыр, Жұмакелді, Құрмерген) [5, 179 б.].

Эпикалық батырдың жанын, яғни өзін қылышымен (қаруымен) теңдестіру мифтік танымның бір көрінісі. Мифологиялық дүниетанымда жансыз нәрсе жоқ, дүние мен тұлғалардың (заттардың) бәрі адами (антропоморфты) түрде танысады, адам сияқты олардың бәрі жанды (рухты) болып келеді. Осындай мифтік танымды, яғни түсінікті эпостағы *берен* сөзінің қолданысынан байқауымызға болады. Академик Ә.Қайдар осы сөзді былай түсіндіреді: «...в казахских эпосах слово берен употребляется в следующих значениях: а) «меч» (қолына алды беренді); б) «панцирь», «кольчуга» (Дәуіт соккан беренді, Киімім деп киейін); в) «защитная одежда» (Берен тонның жағасы); г) «ружьё» (Алтын құндақ ака берен); д) «богатырь, силач, герой» (қара берен батыр еді) [2, 36 б.].

Берен сөзінің бірнеше мағынада қолдану себебін Ә.Қайдар былай түсіндіреді: «...слово берен иранско-го происхождения и первоначально означало «один из лучших видов беркута, а затем на основе функцио-нальной семантики перенесено на название военного снаряжения и других предметов, отличающихся своей прочностью, могуществом и превосходством» [2, 36 б.].

«Берен» сөзі мына семантикалық тізбекте қолданылған: *семсер (қылыш) – сауыт – батыр*, сондықтан да осы тізбектегі ментальды-когнитивтік байланысты анықтауымыз қажет. *Семсер* мен *батыр* байланысын С.Қондыбай былай түсіндіреді: «Қазақтың «ертегілік-протозпостық» батырларының жаны өздерінің қылышында, пышағы мен селебесінде болады, не болмаса оны тек өз қылышымен не өз пышағымен ғана өлтіруге болады. Бұл – қазақ фольклорында біршама жиі кездесетін сюжет. Орақ пен Мамайды, Бозжігіт, Көкжанның, Еркемайдардың, Әлібектің, Қараүйрек, Асан батырлардың жаны пышақ не селебеде, не қылышта (Ертегілер жинағының 2, 4-томдары). Бұл қылышқа жан, аруақ сипатының берілуі, сондай-ақ қылыш-жан мен су байланысы да ертегіде көрініс тапқан. Мысалы, үш батырдың – Көкжан, Жұмакелді, Құрмергеннің жандары қылыштарында, осы қылышты суға, дарияғатастағанда олар да өледі. Оларды қайта тірілту үшін қылышты судан алу керек. Бұл сюжетте қылыштың отты табиғаты сақталған, яғни суда оттың сөнетіні сияқты су қылыш-жанның оты, өмірі де сөнеді».

Батыр – қара берен», яғни семсер, семсерді отқа салса күймейді, керісінше, қатаяды, күшейеді, семсердің жаны отта, сол сияқты Алпамысты, Қосай батырды, Баба Түкті Шашты Өзізді отқа салса күймейді, яғни өлмейді. «Мұздай темір құрсаңған» эпикалық батырды «атса мылтық өтпейді, шапса қылыш кеспей-ді» сонда олар темірден («береннен») жаралған болғаны. Осыдан «берен-темір», «батыр-темір», «семсер-темір», яғни металл тұлғалы нысандар (семсер-сауыт-батыр) арасындағы лингвоментальды байланыс бар екендігі әлсін болса да сезіледі.

Эпикалық этномәдени концептілер этнос (лингвомәдени қауымдастың) танымы тәжірибесінің белгілі бір нәтижесі мен туындысы болып келеді, өйткені этностың (адамның) танымы мен білімі сөзде, материалдық және рухани мәдениеттің туындыларында, әдет-ғұрыптарда, ритуалдарда, тілдік мәтіндерде, паремиологиялық және фразеологиялық қорда, жалқы есімдерде т.б. сақталған.

1. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол.ғыл.канд.дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2003. - 107 б.

2. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. - Алматы: Ана тілі, 1998, 3-29 бб.

3. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. –Алматы: Санат, 1997 - 224 б.

4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Ленинград: Изд. «Наука» ленинградское отделение, 1974. - 723 с.

5. Қондыбай Е. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: изд. «Нурлы Алем», 2005. - 272

с.

6. Линец Р.С. *Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе*. - М.: Издательство «Наука», 1984. - 262 с.

7. Қондыбай С. *Толық шығармалар жинағы. 1-том. Қазақ мифологиясына кіріспе*. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. -376 б.

Резюме

В этой статье рассматривается ружье как микроконцепт, который еще больше определяет образ батыра. В казахском эпосе названия оружия занимают особое место. Казахский фольклор, в том числе тексты героических эпосов богаты этнолингвистическими данными, эти данные рассматриваются как этнокультурные концепты в разделах ког-нитивной лингвистики.

Summary

In this article, Kazakh weapons such as sword, spear and bow are explained by micro concepts. In the Kazakh heroic epics weapons' names play an important role. Kazakh folklore, including heroic epics preserves the rich ethno-linguistic facts. Ethno-linguistic fact, which has ethno-cultural meaning, can be considered by of ethno-linguistics, as well as etno-cultural concepts in the field of cognitive linguistics.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В РУССКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

И.В. Межакова

Исследования, в фокусе которых находится гендер - социокультурный конструкт, связанный с приписыванием индивиду определенных качеств на основе его биологического пола, - относительно новая отрасль гуманитарного знания.

Гендер, как продукт культуры отражает представления народа о женственности и мужественности, зафиксированные в фольклоре, сказках, традициях и, разумеется, в языке. В коллективном сознании присутствуют гендерные стереотипы – упрощенные и заостренные представления о свойствах и качествах лиц того или иного пола.

В современной отечественной науке наблюдается большое разнообразие методологических установок в изучении гендера. Первоначально систематизировались концепции зарубежных ученых, обсуждались возможности применения ряда зарубежных методов и методик на материале русского языка, собирался и обобщался материал отечественных исследований, относящихся к гендерной проблематике. Категория рода в русском языке подверглась психолингвистическому анализу. Иными словами, происходило осмысление пола не только как природного, но и как конвенционального феномена. В контексте такого подхода были сформулированы общие принципы гендерных исследований, важнейший из которых - признание конвенциональности гендера, неодинаково проявляющейся в различных культурных и языко-вых сообществах на различных этапах их развития.

При моделировании гендерной концептосферы, отражаемой современным русским анекдотом, обнаружена количественная и качественная асимметрия идентифицирующих признаков гендерной-маркированных единиц: мужчина является для русской смеховой культуры прототипическим социальным деятелем, тогда как «женщина часто выступает как дополнительный по отношению к мужчине объект, не нуждающийся в добавочной идентификации» [4, 72].

Вместе с тем анализ русской фразеологии дает противоположные результаты. Как отмечает В.Н. Телия: «для русского обыденного самосознания нехарактерно восприятие женщины как слабого пола и противопоставление ее “сильному полу”: эти сочетания, вышедшие из книжно-романтического дискурса, не стали принадлежностью обиходно-бытового употребления языка» [5, 263].

Исследование немецкого и русского фразеологического фонда выявило, что в русском материале образ женщины шире, чем в немецком, не только в количественном, но и в качественном отношении, в нем отражены разнообразные социальные роли, степени родства, этапы жизни женщины, ее разнообразные задачи и умения. Эти выводы находят подтверждение не только в исследованиях на фразеологическом материале, но и в работах по изучению мифологического сознания русских, отраженного, в частности, в русских народных волшебных сказках [3].

Часть фразеологизмов не различается по полу, она отражает не номинацию лиц, а номинацию действий (попасть под руку). Значительная их часть основана на телесной метафоре (по Лакоффу) – *встать с левой ноги, попасть под руку, сложить голову* и т.п. То есть их внутренняя форма приложима ко всем лицам независимо от пола. Часть фразеологизмов относится только к мужчинам: *шут гороховый, рыцарь без страха и упрека, разбойник с большой дороги, мышинный жеребчик*.

Единицы, имеющие только женских референтов в силу внутренней формы, отсылающей к особенностям жизни женщин: *отдать руку и сердце, подруга жизни, талия в рюмочку* [6].

Группа, где есть парные соответствия: *соломенная вдова - соломенный вдовец, в костюме Адама - в костюме Евы* или *в костюме Адама и Евы*.

Группа, где внутренняя форма отсылает к женскому референту, но самовыражение применимо ко всем лицам: *базарная баба, кисейная барышня, бабушкины сказки*, но: *христова невеста* [6].

Целый ряд единиц одинаково применим как к мужчинам, так и к женщинам: *дубина стоеросовая, ишика на ровном месте, родная кровь* [6].

При разделении исследуемого материала, в немецком языке, как и в русском, однозначное проведение границ между семантическими областями не представляется возможным. Так, ряд ФЕ может быть отнесен и к области женского интеллекта, и к сфере семейной жизни.

Еще одной чертой немецкого фразеологического материала является явное преобладание отрицательной оценки в общей массе ФЕ (этот факт обнаружен также Т.Л. Сизых и Л.П. Борисовой). Наиболее четко поддается определению, какие черты женщин характеризуются отрицательно. Например: сварливость, дурной нрав: *ein bosser Mann ist ein Teufel, eine böse Frau eine Holle/ Плохой мужчина - дьявол, плохая женщина - ад*; болтливость, отрицательное отношение к женскому говорению: *Die Fische sind stumm, aber die Fischweiber nicht / Рыба - немая, но женщина не рыба; Alte Weiber und Frosche quaken viel / Пожилые женщины и лягушки квакают (говорят) много* [8].

Обнаруженная нами закономерность носит вероятностный характер, тем не менее, она просматривается весьма четко и, безусловно, значима для выяснения места женщин в картине мира, создаваемой немецкой фразеологией. И это позволяет заключить, что в случаях фиксации отрицательного обобщения выше, то есть отрицательные качества приписываются женщинам как имманентные, а положительные, скорее, как вероятностные.

Необходимо отметить, что мы предлагаем один из возможных вариантов разграничения ФЕ. Во многих случаях однозначное отнесение фразеологизма к той или иной группе затруднено “пересечением” в нем разных семантических признаков. Например: *ein blondes Gift, eine fiesche Katze, ein flotter Dampfer*.

Таким образом, обнаруживается большая значимость классификации, упорядочения. При этом подавляющее большинство номинаций производятся с мужской точки зрения, то есть “второй пол” выступает в роли объекта. Хотя лишь немногие выражения представляют собой выраженную негативную оценку, подавляющее большинство несет иронически-сниженную оценку. Особенно это касается семантической области “молодая девушка”, что создает стереотип внешне привлекательного, легкомысленного и не очень умного существа. В ряде случаев подчеркивается ненадежность, вероломность: *eine typische Eva*. Заслуживает внимания выражение *guter Kerl*, употребляемое по отношению к девушке отзывчивой, готовой помочь и даже пострадать за других. Стереотипы мужества как проявления “настоящего” человека вступают в противоречие с качествами, приписываемыми женщинам. Поскольку вполне человеком является мужчина, то приписывание женщине мужских качеств повышает ее значимость (*guter Kerl*), а употребление лексем, синтагматически сочетающихся обычно с референтом-женщиной, снижает статус мужчины: *heulen wie ein Weib/ плакать как женщина; sich wie ein altes Weib benehmen/ вести себя как баба* [7].

И немецкая, и русская фразеология представляют несвободный образ женщины, где ее ипостаси жестко разграничены по семантическим областям в зависимости от отношения к мужчинам: девушка, невеста, жена, мать, домохозяйка, старуха, вдова и т.п. Женщины, их характер и деятельность определяются как “Иной”, “Другой”, составляя один из полюсов более общей оппозиции “Свое – чужое” [2].

И в том и в другом языках женщина часто выступает как объект действия, предмет потребления. Положительные характеристики женщин относятся в основном к сферам, где они оказываются полезны для жизни мужчин.

Эти стереотипы складываются из устойчивых представлений, восходящих к заповедям мировых религий, фольклорным представлениям и национальному опыту. В дальнейшем они находят отображение, как в литературе, так и в повседневном языке, в то же время, стереотипы имеют свойство меняться с ходом времени.

1. Кирилина А.В. *Гендер: Лингвистические аспекты. Монография [Текст] / Кирилина А.В. – М., 1999. - 155 с.*

2. Коновалова, С.А. *Гендерная специфика выражения предикативных отношений в тексте русской народной волшебной сказки [Текст] / Коновалова С.А. автореф. дис. ... канд.филолог.наук: 10.02.19 - М.: Про-софт, 2005. - 23 с.*

3. Слышкин Г.Г. *Гендерная концептосфера современного русского анекдота // Гендер как интрига*

познания. *Гендерные исследования в лингвистике, литературоведении и теории коммуникации [Текст] / Слышкин Г.Г. - М.: Альманах. Пилотный выпуск, 2002. - С. 72-80.*

4. Телия В. Н. *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / Телия В.Н. - М., 1996. - 288 с.*

5. *Фразеологический словарь русского языка [Текст]: 4-е изд., стереотип / под ред. Молоткова А.И. - М.: Русский язык, 1986. - 543 с.*

6. Beyer H. *Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis Gegenwart Text. / Beyer H., Beyer A. - Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1984. - 712 S.*

7. Friederich W. *Moderne deutsche Idiomatik / Friederich W. - München Max Huebek Verlag, 1976. - 567 S.*

Түйін

Осы мақалада орыс және неміс тілдеріндегі гендердің салыстырмалы талдауы қарастырылады. Родқа ерекше мән беріледі. Орыс және неміс лексикалық бірліктерінің салыстырмасы беріледі, осы тілдер арасындағы родтық ұқсас-тықтар мен айырмашылықтар көрсетіледі.

Summary

This article studies the comparative analysis of gender in the Russian and German languages. Particular attention is given to gender. Russian and German lexical units are given through comparison; gender distinctions and similarities are shown between these languages.

ПРОБЛЕМЫ АННОТИРОВАНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ИНОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

К.Е. Молдабаева – ст. преп.

Наступление информационной эры, переход к качественно новым технологиям работы с информацией, открывая широкие перспективы для удовлетворения информационных потребностей и запросов, вместе с тем существенно повышает требования к уровню информационной культуры личности, актуализируя тем самым задачи ее формирования.

Основная задача, на которую ориентировано изучение иностранного языка в неязыковом ВУЗе, – научить студентов пользоваться иноязычной литературой по специальности в профессиональных целях и уметь высказываться на иностранном языке по вопросам, связанным с будущей профессией.

Одним из методов обучения иностранному языку является развитие у студентов навыка аналитико-синтетической обработки информации на английском языке. Под этим понимаются творческие процессы, включающие осмысление, анализ и оценку содержания оригинального текста для извлечения необходимых сведений. Достижению этих целей наилучшим образом соответствует процесс аннотирования и реферирования текста.

Владение формализованными методами аналитико-синтетической переработки информации является структурным элементом информационной культуры педагога.

Овладение методом аннотирования позволит педагогу развить знания, умения, навыки по информационному самообеспечению многогранной профессиональной деятельности педагогов; содействовать росту их учебно-методической квалификации.

Аннотирование – информационный процесс составления кратких сведений о первоисточнике, первое с ним знакомство, которое позволяет судить о целесообразности его более детального изучения в дальнейшем, даже вида его. Аннотация (от лат. *annotatio* – замечание) предельно краткое изложение того, о чем можно прочитать в данном первоисточнике. В аннотации (как вторичный текст) перечисляются главные вопросы, проблемы, изложенные в первичном тексте, а также может характеризоваться его структура.

Аннотацией в настоящее время называют краткую характеристику книги (или статьи), содержащую перечень основных разделов, тем или вопросов, рассматриваемых в работе. Аннотация на книгу может включать, кроме того, указание на особенности в изложении материала и адресат (для кого она предназначена). Говоря схематично, аннотация на книгу (прежде всего научную или учебную) отвечает на вопросы *о чем? из каких частей? как? для кого?* Это как бы ее основные, стандартные смысловые элементы. В отличие от реферата, который дает возможность читателю познакомиться с сутью излагаемого в первоисточнике содержания, аннотация не раскрывает содержание документа, в ней не приводятся конкретные данные, описание оборудования, характеристики, методики и т.д., а она дает лишь самое общее представление о его содержании. Аннотация помогает найти необходимую информацию по интересующему вопросу. Поэтому аннотация ближе к индикативному реферату.

Существуют следующие виды аннотаций:

- справочные (называемые также описательными или информационными), дающие наиболее обобщенную характеристику материала;
- рекомендательные, содержащие оценку первичного документа и рекомендации по его использованию;
- общие, рассчитанные на широкий круг пользователей и характеризующие первичный документ в целом;
- специализированные, рассчитанные на узкий круг специалистов и освещающие определенные аспекты документа;
- аналитические, описывающие только те части первичного документа, которые посвящены определенной проблеме.

Объем аннотации – 500 печатных знаков. Справочные (описательные) аннотации не должны превышать 800-1000 печатных знаков.

План аннотации может быть следующей:

- *План-макет поаспектного анализа документа при составлении справочной аннотации;*
- Сведения об авторе;
- Сведения о форме (жанре) первичного документа;
- Предмет, объект или тема первичного документа;
- Время и место исследования;
- Характеристика содержания аннотируемого документа;
- Причины переиздания и отличительные особенности данного издания;
- Характеристика справочного аппарата издания;
- Целевое и читательское назначение документа.

В аннотации не используются ключевые фрагменты оригинала, а даются формулировки автора аннотации. Лексика аннотации отличается преобладанием имен над глаголами, абстрактных существительных над конкретными, относительной замкнутостью, однородностью лексического состава.

Логичность изложения материала в тексте аннотации вызывает широкое употребление пассивных конструкций, безличных предложений с инфинитивом и предикативными наречиями на «-о», с безличными глаголами или с личными в значении безличных.

Выбор лексических средств и синтаксических конструкций должен способствовать достижению высокой степени лаконичности, обобщенности, точности и логичности подачи материала в тексте аннотации.

Поскольку аннотация пишется своими словами, а высокая степень компрессии текста требует от автора аннотации высокой степени абстракции и обобщения материала, то формулировки в тексте аннотации не лишены субъективной оценки. Аннотация в силу своей предельной краткости не допускает цитирования, в ней не используются смысловые куски оригинала как таковые, основное содержание первоисточника передается здесь «своими словами».

Можно рекомендовать следующие задания и упражнения, подводящие к аннотированию:

- найдите в абзаце предложение, высказывание, которое может служить заголовком;
- найдите и отметьте абзацы, содержащие конкретную информацию;
- определите количество фактов, излагаемых в тексте;
- обобщите 2-5 предложений (или абзац) в одно;
- найдите в каждом абзаце главную, основную информацию и дополнительную, разъяснительную;
- изложите основные положения текста в виде плана;
- опустите все вводные предложения в абзаце, вводные слова в предложении и описательные (придаточные) предложения;
- используйте объемные слова вместо описаний или придаточных предложений;
- опустите все повторы и примеры, кроме фактов (или данных), в которых заключена значимая информация;
- используйте лексическое, грамматическое перефразирование;
- выделите ключевые слова и фрагменты в каждом отмеченном по степени информативности абзаце;
- обобщите материал;
- составьте логический план текста и т.д.

Также следующие речевые стандарты можно использовать для составления аннотации:

Статья опубликована (помещена, напечатана...) в журнале

(газете...)

Статья посвящена вопросу (теме, проблеме...)

Статья представляет собой обобщение (обзор, изложение, анализ, описание...) (чего?)

Автор ставит (освещает) следующие проблемы...
останавливается на следующих проблемах...
касается следующих вопросов...
В статье рассматривается (затрагивается, обобщается...) (что?)
говорится (о чем?)
В статье дается оценка (анализ, обобщение) (чего?)
представлена точка зрения (на что?)
затронут вопрос (о чем?)
Статья адресована (предназначена) (кому?)
может быть использована (кем?)
представляет интерес (для кого?)

Особенностью аннотации является использование в ней языковых оценочных клише, которых нет в реферате (The article deals with ...;The main idea of the article is...;As the title implies the article describes ...;The paper is concerned with...;It is known that...;It should be noted about...;The fact that ... is stressed;A mention should be made about ...;It is spoken in detail about...;It is reported that ...;The text gives valuable information on...;Much attention is given to...;It is shown that...;The paper looks at recent research dealing with...;It gives a detailed analysis of...;It draws our attention to...;It is stressed that...;The article is of great help to ...;The article is of interest to ...;..... is/are noted, examined, discussed in detail, stressed, reported, considered; The following conclusions are drawn...)

Язык аннотаций и рефератов отличается употреблением определенного круга общенаучной лексики – глаголов, существительных, прилагательных, а также словосочетаний, выражающих основные понятия для передачи основного содержания. Для текста аннотаций характерны следующие словосочетания:

basic information	основные сведения
basic problems	основные вопросы
characteristic features	характерные черты
complete review	полный обзор
critical review	критический обзор
data available	имеющиеся данные
experimental data	экспериментальные данные
laboratory techniques	методики
mechanisms involved in	механизмы, связанные с
original approach	оригинальный, собственный подход к
innovative approach	инновационный подход
overall review	общее представление
principal concepts	основные концепции
recent advances	последние достижения
recent works on	последние работы по
variety of problems	ряд вопросов

В заключение хотелось бы отметить, что обучающие и контролируемые возможности учебного реферирования и аннотирования, в полном объеме или с использованием отдельных элементов при обучении работе со специальным текстом, могут использоваться на разных этапах работы с этим текстом, а творческий подход, профессиональная интуиция и возможности конкретной группы студентов помогут преподавателю найти оптимальный путь для достижения поставленной цели обучения.

1. Андронов О.Г. *Теоретико-практический курс: Информационная обработка текстов* / Андронов О.Г., Бойко Б.Л. – М., 1999.

2. Гаврилов, Л.А. *Основы реферирования и аннотирования* / Гаврилов Л.А., Латышева Л.К. – М., 1981.

3. Вейзе А.А. *Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста* / Вейзе А.А. – М., 1985.

Түйін

Мақалада ғылыми техникалық мәтіндерге түйін жасау жолдары сипатталған. Мақалада түйін жасау барысында қолданылатын тұрақты сөз тіркестері, тілдік клишелер, сонымен қоса түйін жасауды меңгеруге арналған тапсырма түрлері берілген.

Summary

The paper describes the basic information and characteristic features of annotation. The examples of words and word combinations available in the annotation are given in the article. Much attention is paid to the role of annotation in studying scientific and technical texts.

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ф.Оразақынқызы – шығыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Сөз дегеніміз тілдегі белгілі мағынаға ие, еркін қолдануға болатын ең кіші бірлік. Қытай тіліндегі сөздер грамматикалық қызметіне, морфологиялық тұлғасына және мағынасына, өте-мөте сөздердің грамматикалық қызметіне қарай негізгі сөздер және көмекші сөздер деп екіге бөлінеді.

Қытай тілін жаңадан үйреніп жүрген студенттеріміздің қытай тіліндегі сөз таптарының қиын жақтары мен ағаттық туылатын жақтарын игеруіне сай, осы мақаламда негізінен зат есімнің қытай тіліндегі грамматикалық ерекшеліктерін айтпақшымын.

Қытай тіліндегі зат есімнің ерекшелігі:

Зат есім – адам немесе заттың атын білдіреді. Қытай тілінде, зат есімдер, әдетте, жалпы есімдер (身体, 桌子, 汽车 т.б.), жалқы есімдер (北京, 中国, 日本 т.б.), жинақтық зат есімдер (人类, 书籍, 物资, т.б.), абстракт зат есімдер (成就, 气氛, 意识 т.б.) сондай-ақ, мекендік-бағыт зат есімдер (上, 下, 前, 后, т.б.), мезгілдік зат есімдер (今天, 去年, 纪世 21 т.б.) және орын – мекендік зат есімдер (图书馆, 近附, 外国, т.б.) болып бөлінеді.

Қытай тіліндегі зат есімдердің ең маңызды грамматикалық ерекшелігі:

Сан есімдер мен зат есімдердің арасына мөлшер сөз келеді, егер мөлшер сөз келмесе ол сөйлем дұрыс болмайды.

мысалы: 三书× 一学生× 四椅子×

三本书√ 一个学生√ 四把椅子√

Сонымен қатар қытай тілінде үстеулер зат есімдерді анықтап, айқындамайды.

мысалы: 不老师× 不时间×很本子× 都人喜欢旅游×

Адамды меңзейтін зат есімдердің соңынан «们» сөзі келіп зат есімнің көпше түрін білдіреді. Бірақ, сан мөлшер сөздер немесе көпше түрін білдіретін басқа сөздер кездесе, «们» сөзі қолданылмайды.

мысалы: 我们班有 10 个留学生们。× 我们班有 10 个留学生。√

参加 HSK 考试的学生们很多。× 参加 HSK 考试的学生很多。√

Бұдан сырт есімдік, сын есім, етістік, сондай-ақ түрлі сөз тіркестері зат есімдерді анықтап, айқындап келе береді.

мысалы: 他的书、老实人、学习计划、参加比赛的学生、语法书等。

Үнемі қолданылатын мекендік-бағыт зат есімдер.

Мекендік-бағыт зат есімдер бағытты және мекендік байланысқа қатысты атауларды білдіреді. Жасалу ерекшелігіне қарай жалаң мекендік-бағыт зат есімдер және қосарланған мекендік-бағыт зат есімдер болып бөлінеді.

Жалаң мекендік-бағыт зат есімдердің бәрі жалаң буынды болады да ең негізгі мекендік-бағыт зат есімдер саналады. Олар: «东, 南, 西, 北, 上, 下, 前, 后, 左, 右, 里, 外, 内, 中, 旁» т.б.

Ендігі кезекте негізінен «上, 下, 里, 中, 内, 外» қатарлы мекендік-бағыт зат есімдердің қолданылуын таныстырамыз.

上 Зат есімнің соңынан келіп, нәрсенің сыртқы бетін білдіреді.

мысалы: 脸上 墙上 床上 桌子上 地上 手上

上 Зат есімдердің соңынан келіп, белгілі нәрсенің ішкі көлемін немесе бір жағын білдіреді.

мысалы: 会上 课堂上 报纸上 市场上 组织上 事实上 行动上 实际上

基本上 表面上 思想上 生活上 理论上 事业上 客观上 主观上

国防上 原则上 在这个问题上 在中国诗歌发展史上等.

上 сөйлемнің алдынан келіп, белгілі бір орында адамның немесе заттың бар екендігін түсіндіріп келсе, әдетте, «在» сөзі қолданылмайды.

мысалы: 在他的脸上都是汗。× 他的脸上都是汗。√

在墙上挂着一张中国地图。× 墙上挂着一张中国地图。√

上 Пысықтауыш болып келгенде, әдетте «在» сөзі қолданылмайды.

мысалы: 你桌子上乱写什么?× 你在桌子上乱写什么?√

他书上写了很多汉字× 他在书上写了很多汉字。√

Біріккен мекендік – бағыт зат есімдер.

олар мыналар: 以上、以下、以内、以外、以前、以后、之上、之下、之内、之外、之前、之后、上边(面、头)、下边(面、头)、前边(面、头)、后边(面、头)、里边(面、头)、外边(面、头)、左边(面)、右边(面)

以上 белгілі бір саннан көп дегенді білдіреді.

мысалы: 30岁以上 10斤以上 20天以上 30公里以外

以下 белгілі бір саннан аз дегенді білдіреді.

мысалы: 20岁以下 5斤以下 10天以内 10公里以内

(以)前,(以)后 Белгілі бір уақыттан ілгері немесе кейін дегенді білдіреді.

мысалы: 30天(以)前 10年(以)后 上课(以)前 下课(以)后

上边,下边,前边,后边,左边,右边,里边,外边 мекен-бағытты білдіреді.

мысалы: 桌子上边 床下边 教学楼前边 宿舍楼后边 新楼左边 新楼右边 教室里边 教室外边

Бастауыш, толықтауыш, пысықтауыш болып келгенде, әдетте «的» сөзі қолданылмайды.

мысалы: 外边冷,请到屋里坐。 你们从左边走,我们从右边走。

中文报纸都在上面,外文报纸都在下面。

Анықтауыш болып келгенде, әдетте, «的» сөзі қолданылады.

Мұнан сырт, тағы да қосарланып қолданылатын мекендік – бағыт зат есімдерде бар. Енді солардың негізгі біразын таныстырамыз.

Олар: 上下 前后 左右 内外

上下 Мөлшерді білдіріп, жасты (ересектердің), биіктікті, ауырлықты, т. б.білдіруге қолданылады.

мысалы: 四十岁上下 一米七零上下 二十斤上下 全国上下 全校上下

举国上下 上下通气 上上下下 全国上下 全校上下 举国上下 上下通气

上下 Көлем, аумақты білдіреді.

мысалы: 全国上下 全校上下 举国上下 上下通气 上上下下

Осы мақалада қытай тіліндегі зат есімдерді бірнеше топқа бөліп, әрбір топтың ерекшеліктері мен ұқсастықтарына жіті көңіл бөліп, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын қарастырдым. Қытай тілін үйре-нушілерге азда болса бір көмегі тисе деген ниетпен қытай тіліндегі зат есімдердің грамматикалық ерекше-ліктеріне тоқталып өттім.

1. Қазіргі қытай тілі грамматикасы. – Пекин, 2001.

2. Қытай тілі грамматикасынан 300 сұрақ. – Пекин, 2009.

3. Иванов И.А., Поливанов Е.Д. Грамматика современного китайского языка. - М., 2001.

Резюме

В данной статье рассматриваются грамматические особенности имени существительного и их использование, а также освоение студентами отличий существительных в китайском языке.

Summary

In the given article grammatical peculiarities of nouns and its usage are considered, also differences of nouns by students in the Chinese language.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ТАРЛАН ТАРИХ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

С.Асылбекұлы – филол.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

1970-1980-жылдардағы қазақ повестерінде жан-жақты көтерілген тақырыптың бірі – тарихи тақырып болды. М.Әуезовтың әлемге әйгілі атақты «Абай жолы» эпопеясынан кейін бұл тақырыпқа арналған романдар мен повестер, поэмалар мен әңгімелер, драмалық пьесалар жазғы нөсерден соңғы саңырауқұлақтардай қаптады. Тарих қойнауларына үңілу қазақ жазушылары үшін жаппай сәнге айналды: кітапхана-лардағы, музейлердегі, архив қоймаларындағы шаң басып, сарғайып жатқан мол мұраға қаламгерлер тарапынан жаппай «шабуыл» басталды. Соның нәтижесінде іштерінде шіп-шикі дүмбілезі бар, тым шикі болмағанмен шикілі-пісілі ортақолдаулары бар талай дүниелер республикалық баспаларда том-том болып жарық көріп жатты. Бұл арадағы әңгіме ондай шығармалар туралы болмақ емес, әрине. Қашанда халтура-ның жаны сірі, ол қай заманда да болған. Алайда, бағымызға орай көне тарихқа бағышталған көп дүние-нің ортасында хас суреткерлердің қанымен, жанымен жазылған озық үлгілері де өмірге келген еді сол тұста. Олар Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер», І.Есенберлиннің «Қаһар», Х.Есенжановтың «Ақ Жайық», М.Мағауиннің «Аласапыран», Қ.Жұмаділовтың «Соңғы көш», А.Нұрмановтың «Құланның ажалы» секіл-ді романдары, өзіміз сөз еткелі отырған Ә.Кекілбаевтың «Ханшадария хикаясы», «Күй», «Бәсеке», «Шыңырау», А.Сүлейменовтың «Бесатар», Қ.Мұханбетқалиевтың «Ежелгі дұшпан» секілді талантты баяндары болатын.

Сонымен қазақ қаламгерлерінің дәл осы тақырыпқа айрықша шүйілуінің мәні не, бәсе? Ақ бас тарих-тың жықпыл-жықпыл қойнауларында бұғып жатқан ерлікке, батырлыққа толы романтикалық сюжеттерге деген таза қаламгерлік, профессионалдық қызығушылық па, әлде қатып-семген коммунистік идеология-ның қыспағынан тырп етуге шамасы келмей қалған ресми тарих ғылымының тікелей айта алмаған шындықтарын образдар мен аллегория тілімен көркем әдебиетте қайта тірілтуге деген талпыныс па, тіпті болмаса, қандастарының күнен күнге өліп бара жатқан ұлттық сезімдерін сонау бір еркін, тәуелсіз өмір сүрген ата-бабалардың байтақ, сайын даламызды қазмойын арғымақтарының болат тұяқтарымен дүбір-леткен ерлік, қаһармандық салттарын асқақтату арқылы қайта оятуға, сөйтіп колониялық тәртіпке қарсы қайта бас көтеруге шақырған үндеу ме? Біздіңше, 1970-1980-жылдарғы қазақ қаламгерлерінің осы тақырыпқа жаппай бас қоюында осы үш себептің үшеуі де шешуші рөл атқарды. Туған халқының көктем-гі қызғалдақтардай жаңа жетіліп келе жатқан жас ұрпағының ұлттық сезімдерін (иә-иә, ең алдымен нақ осы сезімді!..) оятуға, сүйтіп өздерінің мәдени, саяси-әлеуметтік түп-төркінінен, этникалық тамырынан бірте-бірте ажырап, алшақтап бара жатқан қандастарының төл тарихының елдік дәстүрлерін қайта есіне салуға советтік өмірден жөнді материал таба алмаған олар үшін бұл тақырып ең бір оңтайлы, ұрымтал тақырып еді. Қазақ қаламгерлерінің алдыңғы қатарлы, талантты өкілдерінің ақыл-ойы, суреткерлік интуициясы нақ осы бір жайды дер кезінде дәл байқады. Сүйтті де олар музейлер мен кітапханалардағы, архив қоймаларындағы елеусіз жатқан көне кітаптар мен қолжазбаларды, естеліктерді, шежірелік құжат-тар мен анықтамаларды ақтарды, зерттеді, ақыл-ой безбеніне тартып, зерделеді, сонан соң барып олардағы өздерінің сезімі мен жүрегін қозғаған осы кезге дейін көпшілік қауымға белгісіз болып келген тағылы-мы мол тарихи сюжеттер мен ұмытыла бастаған оқиғаларды образдар тілімен бүгінгі көркем әдебиетке алып келді.

Төл тарихынан ажыраңқырап қалған қазақ оқырмандары бұл шығармаларды қызу интуизммен қарсы алды: олардың озық үлгілері студенттік аудиториялар мен көпшілік бас қосқан жиындарда, оқырмандар конференцияларында қым-қиғаш айтыс-тартыстардың, интеллектуалдық ой жарыстарының басты объектілеріне айналды. Сүйтіп жазушылардың бұл әдеби туындылардан күткен басты үміті артығымен ақталды.

Ақ бас тарихтың құпия қойнауларында бұғып жатқан сол бір ескі сюжеттер мен аңыздар қалың көпші-ліктің қызығушылығын несімен оятты: қым-қиғаш, шытырман, қызықты оқиғаларымен бе, тосын экзоти-калық бояуларымен бе, әлде соларды ақ қағазға түсірген жазушылар қаламының көркемдік ізденістерін-де, шығармашылық қиялдау жүйелерінде ме еді басты мәселе. Сөз жоқ, бұл қызығушылыққа олардың үлкен әсері болды, алайда негізгі, түпкі, идеялық себеп одан тереңіректе жатқан болатын. Қазақ оқырман-дары бұл шығармалар арқылы кеше мен бүгіннің, алдағы болашақтың бірлігін ұқты, өздерінің осы қалып-тарына аспаннан салбырап түсе қалмағандарын, қазақтың бүгінгі, болашақтағы тағдырының сонау сақтар мен ғұндардың, оғыздар мен қыпшақтардың, Түрік қағанаттары мен Алтын орда, кешегі Әз Жәнібек пен Керей, Әз Тәуке мен Абылай, Исатай мен Махамбет, Кенесары мен Наурызбай дәуірлерімен сабақтасып жатқанын зерделеді. Қысқасы, өздерінің

үлкен бір бүтіннің кішкентай бөлшегі екенін таныды. Бұл – кеңестік интернационалистік идеологияның ықпалымен жаппай орыстануға бет бұрып, мәңгірттен бастаған халық үшін сол заманда зор саяси-әлеуметтік маңызы бар интеллектуалдық оқиға болатын, туған жұртымыздың тарихи, саяси санасында жүріп өткен маңызды ренессанс еді.

Осы қайта өрлеу дәуірінің белді өкілдерінің қатарына жататын Әбіш пен Асқардың, Қажығалидың ілгеріректе біз аттарын атап өткен «Күй», «Ханшадария хикаясы», «Бәсеке», «Шыңырау», «Бесатар», «Ежелгі дұшпан» атты повестері де тарихи тақырыпқа жазылған үздік әдеби туындылардың қатарынан берік орын алады. Әсіресе тарихи тематиканы игеруде Кекілбаев шығармашылығының орны ерекше болғанын айта кетуіміз керек осы арада. Көне аңыздар мен мифтер, маңызды, мәнді тарихи тұлғалар, оқиғалар күні бүгінге дейін Әбіш шығармашылық өнерінің ең басты стихиясы болып келеді. Ол ақ бас тарихтың көне шежіресінен бүгінгі күніміздің рухани мүддесіне сай келетін мазмұн таба білді. Ол сонымен бірге сол ескі күндердің тұрмысын тар ұлттық шеңбермен тұйықтап тастаған жоқ, оны адамзат-қа ортақ этикалық, эстетикалық, философиялық өрістерге шебер ұштастыра білді. Сондықтан да Кекілбаев суреттеген Шыңғыс пен Ақсақ Темір, Жөнеуіт хандардан бастап қарапайым құдықшы Еңсепке дейінгі тарихи кейіпкерлер галереясы тек қазақтарға ғана емес, басқа да талай азиялық жұрттар мен мүлде өзге саяси-әлеуметтік менталитет иелері европалықтарға да түсінікті болды. Мысалы, бұл жөнінде ГДР-дің «Фольк унд вельт» баспасында екі рет қайта басылған совет жазушыларының таңдаулы повестері туралы жазған мақаласында белгілі неміс сыншысы Герберт Кремпиен былай депті: «Адайлар мен түркімендер арасында жүздеген жылдарға созылған алауыздықтан хабардар ететін осы оқиғалар көшпенді халықтарда бұрын тарих болмады деген қауесетті жоққа шығарады, мұндай қауесет бұрын қазақтарға да таңылып келген еді... Сонымен қатар Орта Азия даласында өткен кішігірім қақтығысты суреттеу арқылы да үлкен қоғамдық мәні бар гуманистік хикая жасауға болатынын дәлелдейді. Қазақ жазушысы ертедегі ұлттық тарихқа үнілсе де, бүгінгі заманда, мысалы, Африка халықтары үшін айрықша мәні бар өте көкейкесті жайларды қозғайды» (1, 8). Бұл – германиялық неміс сыншысының пікірі, ал өзіміздің «қазақ немісі», белгілі әдебиетші, қазақ көркемөсінің білгірі Г.Бельгер бұл ойды былайша өрбітеді. «Өзге замандас жазушылары секілді Әбіш Кекілбаев та өз халқының ежелгі әдет-ғұрып, дәстүр-тағылымдарын егжей-тегжейлі, кейде қызыға суреттеуге құмбыл. Ол көшпенділер өмірінің қазір ұмытыла бастаған этнографиялық детальдарына ерекше мән береді, бірақ арзанқол экзотика жетегінде кетпейді, сол детальдардың әлеуметтік, философиялық мән-мағынасына үңіліп, халық өмірін, адам жанының ішкі иірімдерін ашуға тырысады.

Ә.Кекілбаевтың прозасы, жалпы алғанда, өмір құбылыстарына байсалды ой-парасат көзімен қарауға шақырып, өткен мен бүгіннің ажырамас диалектикалық бірлігін тереңірек түсінуге көмектеседі. Бұл проза қазақ тілінің ауызша, жазбаша озық өнегелеріне арқа сүйейді, содан да ол философиялық, интеллектуал-дық мағыналарға бай болып келеді (1, 14).

Әбіштің тарихи тақырыпқа жазылған баяндарының ең мойны озықтарының бірі – «Ханшадария хикаясы». Мұнда алып-жұлып бара жатқан қым-қиғаш сюжет те, сол себепті «мені көр, мені көр» деп тұрған аса қызғылықты оқиғалар да жоқ. Повесть фабуласының ұзын-ырғасын бес-алты ауыз сөзбен тәмәмдауға болады. Жарты әлемді аузына қаратқан ұлы әмірші Шыңғыс хан қартайған шағында таңғұт-тардың астанасының айран-ботқасын шығарып, бүткіл еркек кіндіктерінің бәрін қырып салады. Ең соңғы болып олардың ханы Шидүргінің басы алынады. Таңғұттар Отаны қан сасып, қаңырап қалады осылайша. Енді бүткіл таңғұт төменетектілері монғол әміршісінің қарауында: ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында. Оның ішінде ай десе – аузы, күн десе – көзі бар Шидүргінің әйелі Гүрбелжін ханша да бар. Кәрі Шыңғыстың есіл-дерті осы ханшада. Сұлуды қалай да өзіне қаратып, құмарынан шықпақ. Алайда жүрегін туған елі мен өзінің адал жарына деген махаббат кернеген сұлу ханшаны Шыңғыс қаһары бағын-дыра алмайды. Гүрбелжін қойнында жатқан әміршіні жарып өлтіреді, сонан соң өзі де мерт болады. Енді қаһарымен дүниенің жарымын тітіренткен қатыгез қаған да, сұлулығымен жұртты аузына қаратқан ханша да жоқ бұл тіршілікте. Арттарында тек аңыз ғана қалады сүйтіп. Жай ғана көп аңыздың бірі емес, тағлымы ғасырдан ғасырға ұласатын әфсана.

Кекілбаев зұлымдықтың, қара күштің әділет пен сұлулықтың алдында түптің түбінде бәрібір жеңілетінін жеріне жеткізе дәлелдеп береді бұл баянда. Жазушы қара күштің жеңісінің уақытша ғана екенін, оның ешқашан түбегейлі бола алмайтынын аңғартады. Түпкі жеңіс – Гүрбелжін ханша жағында. Сүйтіп бүткіл жарты әлемнің еркектерінің шамалары келмеген әміршінің сазайын тал шыбықтай бұралған бір ару береді. Өктем күшті ауыздықтауға соның ғана шамасы жетеді.

Гүрбелжін ханшаға осыншама күш дарытқан оның бойындағы өз жұрты мен жарына деген шексіз сүйіспеншілік, махаббат еді. Мұндай асқан тектілік, мол қайрат пен қайсарлық тек осындай жанның ғана қолынан келетін. «Ханшадария хикаясының» өлмес сабағы, міне, осындай. Егер Достоевский «Әлемді сұлулық құтқарады» десе, жоғарыдағы хикаяны оқып болғаннан кейін осы бір даусыз пікірді «Әлемді сұлулық және әйел жүрегіннің адал махаббаты құтқарады» деп толықтырғыңыз келіп кетеді.

Жазушыға осы бір көне аңызды қайта тірілту немене үшін қажет болды деген сауал тумай қоймайды повестің ең соңғы бетін жауып сәл-пәл ойланып қалған оқырманның көкейінде. Бәсе, неге? Сүйегі қурап қалған Шыңғысты мәнсұқтап, таңғұт ханшасын асқақтату үшін бе? Болары болып, бояуы сінген кәрі тарихта біздің неміз бар? Бұ дүниеде не болмады, адамзаттың жұмыр басынан не өтпеді. Бәрі де өтті, кетті емес пе?

Алайда, бұлдыр-бұлдыр бұлыңғыр сағымға сіңіп кеткен сол көне замандардың шындығы, сол мезгіл-дердің шешілмеген түйінді мәселелері әлі де жалғасып келеді екен. Өзіміз өркениетке жетті деп есептей-тін мына біз өмір сүріп отырған әлем әлі де сол Шыңғыс пен Гүрбелжін сұлу заманының көкейкесті сауалдарына кесімді жауаптарын бере алмай отырғанға ұқсайды. Өктемдік, зорлық әлі де тыйылар емес, момындардың көз жасы әлі де төгілуде. Байлық пен барлыққа мастанған кара күштер жер шарының бүгін мына жерінен, ертең ана жерінен бас көтеріп, азу тісін ақситып қояды. Мен баймын, мен бармын, сондықтан өктеммін, ал қыларыңды қылып көр деп сес көрсетеді. Осыған қарап мынандай қорытынды шығаруға болады – адамзаттың ақылы әлі әдемілік пен әділеттің, сүйіспеншіліктің күшіне толық иланып болмапты, тарих сабақтарының тағылымдары әлі көптің жетесіне жетіп үлгермепті. Ендеше Әбіштің көне аңызды қайта тірілтуінің мәні бар. Ендеше уақыт шаңына көміліп, ұмытылып бара жатқан Ханшадария аңызы-ның біздің рухани тәжірибемізге, адамдық санамызға қайта оралғаны жөн болған. Тарих тағылымдары-ның өлмегені жақсы.

А.Сүлейменов пен Қ.Мұханбетқалиевтың әдеби қолтаңбалары Әбішке мүлде ұқсамайды. Егер Әрбір жазушыны өзінше әлем десек, олардың шығармашылық өнерінің өздерінен дарынды тұстасына ұқсамауы, әрине, Қажығали мен Асқардың кемшілігі емес, жетістігі ретінде ұғынылуға тиіс. Қазақ көркемөзін-де лингвистикалық прозаның негізін қалаған А.Сүлейменов кейіпкерлерді мінез жағынан даралауға қатты мән береді, ол сондай-ақ сюжетті негізінен оқиғаға емес, адамдардың арасындағы психологиялық тартыс-тарға құруға көбірек бейім. Мысалы, оның әйгілі «Бесатар» баянының оқиғалар желісін бес-алты-ақ сөйлеммен айтып беруге болады: 1916-жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің Қазығұрт аймағындағы басшыла-рының бірі Төрехан мен оның Ташкентте оқып жүрген ұлы Сәруар ақ патшаның жазалаушы отрядының командирі Крейгельдің тұтқынына түседі. Ал Төреханның бостандықтағы үзеңгілес серіктері Мұқағали мен Өтеп болса, керісінше орыс офицері Иноземцевті қамауға алады. Оны кейіннен Төрехан мен Сәруар-ға айырбастау үшін. Бірақ олардың бұл ойлары жүзеге аспайды: Крейгель Қазығұрттың баурайында әкелі-балалы қос боздақты оққа жығады. Көлемді повестің сюжеттік желісінің негізгі ұзын-ырғасы осы. Алайда бастан-аяқ Крейгель-Сәруар-Төрехан ұштағанының арасындағы психологиялық тартысқа құрылған бұл көркем туынды оқырманда жалықтырмайды: жазушы кейіпкерлерінің миы мен жүйкесінде жүріп жатқан арпалыстарды шебер, білгірлікпен суреттеу арқылы оқырманды да, әдеби персонаждарын да үнемі ширықтырып, кейде тіпті ышқындырып отырып, уысынан бір босатпайды. Бодан елдің намысты ұрпақтарының бостандыққа ұмтылған ұлы арманының ащы жеңілісін аяусыз шыншылдықпен бейнелеген бұл шығарманың, міне, басты жетістігі де, қазақ прозасы үшін тосындығы да осында.

Ал Қ.Мұханбетқалиев болса, Махамбет батыр мен Баймағамбет сұлтан арасындағы қақтығыстың диалектикасын егжей-тегжейлі ашуға құрылған өзінің «Ежелгі дұшпан» аталатын баянында көпшілікке бұрыннан таныс осы оқиғаны мүлде басқаша қырынан ашады. Ақыры Баймағамбет көптен көкейінде беріш болып жүрген басты арманына жетеді – сұлтанның арамза жансыздары халық қамқоры Махамбетті абайсызда қолға түсіріп, оның кесілген басын жоғары мәртебеліге алып келеді. Өне, өзіне өмір бойы тыныштық бермеген ежелгі дұшпанының, ата жауының басы енді оның алдында домалап жатыр. Халық батырын арулап жерлейді. Баймағамбет енді біржола бақытты, жайлы өмірдің қытықшыл қызығына беріліп, алаңсыз тіршілік кешпек. Бірақ мына парадокске қараңыз: сұлтанның бұрынғыдан бетер тынышы кетеді, ол үшін мына өмір мәнсіз, маңызсыз, күйкі бірденеге айналады. Ақыры сүлесок күй кешіп жүріп, ойда жоқта өзінің бұрын басына келмеген сұмдық бір жаңалықты ашады. Апырау, оның бүткіл тіршілігі-нің мәні бұрынғы ата жауы Махамбет екеуінің арасындағы күресте жатқан екен ғой! Енді сол Махамбет бұ дүниеден өткен шақта сұлтанның да асау, қызу қанды өмірінің мәні жойылыпты. Енді ол кіммен күресек, кіммен бақ таластырмақ?! Мына өзінің аяғын жалауға бар айналасындағы жағымпаз, жалтақ, айтқан сөз бен шертілген сырдың парқын ұқпайтын, жәдіғой, надан тобырмен бе? Махамбет бұған жау, ежелгі дұшпан болса да бұл өңірдегі жалғыз теңі екен ғой, енді ол – Баймағамбет сұлтан – жалғыз!..

Белгіліден белгісізді, айдай анықтан бұрын көзге шалынбаған жаңа бір шындықтарды табу – дарынды-лықтың бір белгісі. Жоғарыда біз қысқаша болса талдап өткен Қ.Мұханбетқалиевтың «Ежелгі дұшпаны» осы ойдың бір дәлелі болса керек. Рас, оның бұл баяны Кекілбаев шығармаларындағыдай детальдарға, экзотикалық бояуларға бай емес, ол сондай-ақ Әбіш секілді авторлық эпикалық баяндауға аса ауыр сал-мақ артпайды, сонымен бірге А.Сүлейменов секілді кейіпкерлерінің психологиясының ықпыл-жықпылын аралап, жақсы мағынада айтқанда, шұқшиып отырып алмайды, оның шығармашылық кредосы мен сти-хиясы – пропорция, тепе-теңдік.

Қ.Мұханбетқалиев шығармаларындағы баяндау мен психологиялық пор-треттер де, кейіркерлердің диалогтары мен монологтары да белгілі бір шек пен шамаларға бағынады, қай нәрсенің де кемерінен шығып, асып-төгілуі оған жат. Бұл оның шығармашылық өнерінің кемшілігі де, ел-ден асқан артықшылығы да емес, - ерекшелігі. Біздіңше, әрбір ұлттық әдебиеттің байлығы, немесе кедей-лігі, ең алдымен сол көркем әдебиетте бір-біріне ұқсамайтын таланттардың аздығы, не көптігімен өлше-неді. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиеті, Құдайға шүкір, тағдырына өкпелі емес шығар деп ойлаймыз.

1. Кекілбаев Ә. Таңдамалы шығармаларының екі томдығы, 1-т. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Мұханбетқалиев Қ. Жаңғырық. – Алматы: Жалын, 1978.
3. Сүлейменов А. Бесін. – Алматы: Жазушы, 1970.

Резюме

В этой статье анализируются тематические и идейно-художественные особенности казахских исторических повестей.

ПОВЕСТВОВАНИЕ В ПОЭМАХ МИКАИЛА МУШФИГА

Н.Ф. Джахангирова – диссертант Института Литературы НАНА

Повествование, как термин, представляет собой стиль выражения художественных произведений, организацию текста согласно описывателю-повествователю или же рассказчику. А.Чудаков так характеризует повествование в «Поэтике А.П. Чехова»: «В повествование входит, во-первых, словесная организация текста и, во-вторых, предметно-пространственная его организация, то есть расположение относительно рассказчика всего того, что не является словом, - всех реалий произведения» (6, 5). Известно, что хотя для классических поэтических образцов описательность, развернутое, подробное изображение является характерным, для поэм современных, а также советского периода, эта черта не характерна. «Основу художественной структуры современной поэмы более, чем события и происшествия, составляют идейно-эстетическая концепция, нравственно-моральная и общественно-политические предпосылки, оценки, преимущество имеют не изображение, а выражение отношения к предмету описания» (4, 142). Однако, эпические и лирические поэмы, как различаются структурно, так отличаются и описываемым и воспеваемым характером стиля повествования, а также по ведению его автором или же героем. Как правило, для поэм Азербайджанского поэта М.Мушфига авторское повествование более преимущественно. Однако подобный способ повествования, не нося просто изобразительный характер, обогатившись субъективными и объективными размышлениями, межобразными диалогами, волнующими монологами, повысил художественность произведений. «Мушфиг не бежит за событиями и происшествиями в эпической поэме, старается, в первую очередь, привлечь читателя богатством своих мыслей и ощущений. Он привносит в поэзию не все события и происшествия до единого, а их сущность, умеет самыми коротким путем дойти до конечной цели» (3, 243).

В поэмах поэта ведущей бывает порой реалистичное, порой сказочное, порой же лирико-романтическое повествование. В зависимости от тематики произведения, характера поставленной проблемы, меняется и тип повествования. Например, стили повествования поэмы легендарного характера «Пастух» и поэм современного содержания («Шёлэ», «Афшан», «Дезертир») автора различны. Хотя для поэмы «Пастух» характерна преданиеподобие, рассказ о событиях в прошедшем времени, без вмешательства повествователя, рассказ в таких поэмах, как «Шёлэ», «Афшан» о нынешнем времени, периодическое вмешательство повествователя в ход событий с целью высказывания своих взглядов, демонстрация положительного или отрицательного отношения более характерно. Подобное отношение вытекает из того, какое из объективного и субъективного повествования является ведущим. В процессе повествования в зависимости от степени вмешательства в события, внутренних и внешних описаний образов, обоснования психологических мгновений и пр., в литературоведении выделяют объективный и субъективный тип повествования.

«Основным требованием объективного повествования является отсутствие вмешательства, как исторической личности совпадающей с авторской позицией открытых, оценивающих отношений, выступление повествователя в художественном диалоге текст-читатель в роли нейтрального описателя» (1, 74). Этот тип повествования наиболее характерен для поэм М.Мушфига «Афшан», «Пастух», «Среди вышек». Эти произведения начинаются соответственно прологом вступительного характера и в этом вступлении повествователь знакомит читателей с происшествием, который расскажет, однако ограничиваясь только общими сведениями. В основной части же эти происшествия излагаются подробно, образным языком. Будто повествователь спокойно наблюдает события со

стороны, не вмешиваясь, носит характер передатчика информации о происходящем. В повествовании объективного типа редко встречаются взгляды повествователя, его вмешательство, иногда освещается путь, пройденный героями, а порой даются добрые вести о будущем. В поэме «Афшан» повествователь, представляя героя, обращает взор на его горестное прошлое, заводит речь о прожитом.

*Оживают в глазах прежние времена,
Яблоневые сады, по коим ребенком гулял.
Сколь же горестными, мрачными те были дни
Утром ныло, вечером стонало (2, 122)*

В этом образце автор-повествователь удовлетворяется описанием воспоминаний героем прошлого, черных дней, прожитых им в этом прошлом, не выказывает отношения ко произошедшему.

В субъективном типе повествования вмешательство в события бывает сильным, любой эпизод произведения - даже самая малая единица категории повествование оценивается, повествователь оставляет за собой право открыто высказывать свое отношение к какому-либо факту. Этим качеством особо выделяются поэмы Мушфига «Шёлэ», «Сломанный саз», «Дезертир», «Сехер». В этих произведениях автор-повествователь по мере рассказа событий не остается равнодушным ко произошедшим, положению героев, не сторонится высказать свое отношение лирическим отступлением. После показа слов, грубого отношения отца, выступающего против желания Шёли учиться, автор делает такую сноску.

*Некоторые семьи весьма отстали,
Дело делает свое старая традиция.
Еще не утих их грохот.
Ощущения революции большой
На некоторых улицах еще не распространилось,
Некоторые семьи еще не пробудились (2, 205).*

И в других поэмах, пусть даже и короткими штрихами, встречаются субъективные размышления автора. Для субъективного повествования характерна подача события, происшествя со слов I лица. При этом повествователь, спокойно отобразив свои мысли, размышления, обладает правом высказать свое отношение к происходящему. Это свойство, будучи характерным и для поэмы поэта «Мой друг», имеет большое значение с точки зрения выражения желаний автора, порой и назиданий.

А для поэмы поэта «Эпос свободы» повествование лирического героя – речь монологового характера – более ведущая. Лирический герой поэмы, занимающей важное место в творчестве М.Мушфига, имеющей высокую и содержательную, и творческую ценность, является авторским воображением, и в этом произведении были воспиты впечатления воображения о виденных местах, чувствах и переживаниях, ощущениях. Поэт рассказывает о несправедливости, тягостной жизни мирового населения, виденных его воображением, сеет отвращение по отношению к империализму, фашизму, вынуждающим их вести подобную жизнь.

*Но, смотрите, у нас на глазах
Шар подвержен цепотке насилия.
Свободна ли Индия, этот край зеленый?
Кто в этой стране господин?*

Автор, обратившийся к такому присущему романтизму стилю, как мысленное путешествие, превращается в участника, свидетеля всех описанных им событий. Обогащение описаний лирическими отступлениями имеет значение с точки зрения выражения основной идеи произведения - мечты о свободе, независимости для всего мира.

А поэма «Сехер» написана в более отличном типе повествования, от и до в форме обращения. Поэт, обращающийся к своей романтике во вступлении и завершении поэмы, в основной части произведения поворачивается к Сехер, с обращающейся интонацией рассказывает ей свою судьбу, происшедшее с ней, свое возвышение. В поэме, посвященной воспеванию женственности, автор, рассказывая жизнь Сехер, часто делает сноски, не сторонится высказывать свое индивидуальное отношение отступлениями, в которых отражены его размышления о жизни, обществе

*Мир - это сад, человек – дерево.
Любовь ему вода, лекарство
Человек в любви нуждается всегда (2, 233)*

Во многих других поэмах М.Мушфига, как и «Сехер», повествование и воспевание отображаются воедино, хотя реальные, жизненные события рассказываются просто, без прикрас, автор чувства и ощущения, впечатления, воодушевление подавал поэтическим языком путем воспевания. А поскольку такого типа способ повествования не утомляет читателя, повышает художественную ценность произведения.

Говоря о повествовании образцов эпической поэзии поэта, вызывает интерес и используемые в этих

произведениях диалоги и монологи. Как компонент повествования диалоги и монологи становятся причиной для более интересного и содержательного представления художественного текста, герои, вступая в диалог, более точно демонстрируют себя. Диалоги играют важную роль и в полном отображении характера, взаимоотношения, целей и намерений героев. У использования в поэме диалогов есть определенные традиции в мировой литературе XIX-XX века. Известно наличие множества драматических диалогов в поэмах Д.Байрона «Манфред», М.Лермонтова «Демон», использование речи героев в поэме Н.Некрасова «Железная дорога». И М.Мушфиг использовал диалог в качестве поэтического средства во всех эпических поэмах. Но это не означает, что поэмы Мушфи́га являются драматическими. Потому как «даже самый острый диалог используется в поэме в качестве вспомогательного средства» (5, с. 74). Особенно же, поэмы «Скала», «Мой друг», «Сломанный саз» сообщают о способности поэта строить живые и естественные диалоги, оставлять развитие событий на усмотрение образов, создавать интересные конфликты и характеры. Поэт, хотя иногда и строит все произведение на основе диалога («Среди вышек», «Веселые привидения»), порой пользовался им для выказывания отношения с определенным вопросом.

В поэме «Пастух» в разговорах Марджан и Демирдаша отразилась осознание пастухом тяжелой жизни, недостатков существующего общества, выступление против этого. Демирдаш, представляя тысячи таких же как он раздавленных людей, чьи права попорчены, выказывает свое недовольство в следующей форме.

Марджан У кого научился, пастух,
Ты играть на этом гавале?
Пастух Научило меня время,
Шуметь среди гор.
Марджан Почему печальна песнь твоя,
Задора нет в твоём гавале?
Пастух Потому что народная скорбь,
В махале Сабаель! (2, 150)

Подобными диалогами автор добивается направления внимания читателя на тиранию хана, зверства, учиненные им из алчности и страсти, недовольство, горькую участь простых людей.

Другим же произведением М.Мушфи́га, построенным на основе диалога, является поэма «Среди вышек». Защищающая идею «дружбы народов» поэма, не считая коротких ремарки, пролог и эпилог, построена преимущественно на диалогах. Преподнесение в этих беседах собственными словами молодых героев отношений Гургена и Гюльяндам, взглядов на жизнь, потребностей придает произведению живость, жизненность.

Гурген Гюльяндам, сильно ли ты любишь меня?
Гюльяндам Нет, совсем мало.
Гурген Лжешь. Тогда я ведь убью себя
Гюльяндам Истинный комсомолец не позволит рукоприкладство,
Не пойдет за грезами, оставив реальность (2, 112)

Подобного типа диалоги отражали органичное мировоззрение комсомольской молодежи, которую пыталась сформировать советская власть. В поэме не встречаются диалоги и монологи, проникающие во внутренний мир героев, раскрывающие их характер. В отличие от этого, в поэмах «Сломанный саз» и «Дезертир» автор, используя диалоги и монологи, отобразил в более совершенной форме нравственные муки героев, переживание в их внутреннем мире.

В повествовании поэм одним из обращающих на себя внимание аспектов являются внутренние монологи персонажей. При этом изучается и анализируется не событие, а размышления, эмоции, драма мышления, разума, борьба личности с самим собой. Внутренний монолог часто воспринимается и как признание субъекта. С точки зрения борьбы героя с самим собой, анализа нравственно-морального мира более интересна поэма «Дезертир». Испытывающий нравственные муки из-за потери военного билета молодой учитель Шохрет новый герой Мушфи́га. Поэт, предпочитающий выражать муки, чувства, внутреннюю борьбу героя его собственным языком, сильнее воздействует на читателя, добивается его близкого ознакомления характером, раздумьями художественного образа.

*Уж 2 года потерял военный билет
Не давал в газетах я объявления
Я посрамлен в этой стране
Эта мысль во мне как острый рубанок (2, 216).*

В этом монологе более характерно рассматривание субъектом своих мыслей, чувств, анализ состояния. По ходу произведения внутренние монологи становятся воспевателем голоса совести героя, переживаемых им чувств, наглядно доносят до нас его решения, печаль, радость.

Из этих примеров становится понятно, что тип повествования играет значимую роль в определении

особенностей индивидуального стиля мастера. Но в поэмах М.Мушфига мы встречаемся не одним, а несколькими видами стиля повествования. В зависимости от тематики, идеи произведения, порой реалистичного, порой романтического, порой же монолового или же обращающегося характера, стиль повествования сообщает о самобытности, поэтической одаренности творчества Мушфига.

1. Амрахоглы А. *Художественная сила эпического слова. (на азерб. языке)* - Баку: 2000, - 211 с.
2. Мушфиг М. *Произведения. В 3-х томах. Том 2. (на азерб. языке)* - Баку: Азернешр, 1970, - 337 с.
3. Рза Х. *Сердце бьющееся жизнью. (на азерб. языке)* - Баку: Чинар-чап, 2009, - 291 с.
4. *Советский образ жизни и герой современной литературы. (на азерб. языке)* - Баку: Элм, 1986, - 188 с.
5. Киканс В.П. *Современная советская поэма.* - Рига: Зинатне, 1982. - 240 с.
6. Чудаков А.П. *Поэтика А.П.Чехова.* - М.: Наука, 1971. - 291 с.

Түйін

Өткен ғасырдың 30-жылдарында Азербайжан әдебиетінен көрнекті орын алған Микаил Мушфигтің лирикалық және эпикалық дастандары мазмұны мен формасы жағынан ғана емес, баяндау тәсілімен де ерекшеленеді.

Бұл мақалада баяндаудың объективті және субъективті түрлері туралы баяндалады. Сондай-ақ мұнда шығарма-ның драматизмін көтермелеу үшін қолданылған диалог пен монологқа арнаулы мән берілгені туралы баяндалады.

Summary

Lyric and epic poems of MikailMushfig hold a prominent place in Azerbaijani literature of 1930s. They excel in form, content and also in narration. The article presents an analysis of objective and subjective types of narration and appeal intonations. It also focuses on the monologue and dialogues which were used to increase dramatic effect of the work and have more precise expression of the temper and world outlook of the hero characters.

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ЛИТЕРАТУРА И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ЖАНРЫ

Е.Ж. Тюлепбергенова – к.филос.н., доцент

Важное место в средневековой культуре занимала литература, тесно связанная с жизнью народа, отражавшая его образ жизни и мировоззрение. Однако ее место и значение в жизни средневекового общества нельзя понять вне тех процессов, которые были присущи средневековой культуре в целом.

Как известно, средневековая западноевропейская культура сформировалась в результате сложного синтеза трех культурных элементов: наследия античной культуры (прежде всего латинской), христианских ценностей и варварской культуры. Из трех этих элементов в ее формировании особую роль сыграла христианская религия и римско-католическая церковь. Именно с победой христианства связана полная переориентация всех духовных устремлений тогдашнего культурного мира, утверждение новых мировоззренческих парадигм. Однако процесс этот был далеко не гладким. Поэтому свои наиболее характерные черты средневековая культура обретает лишь к X в.

Формирование и развитие средневековой литературы, как и культуры в целом, было обусловлено не только ее идейными источниками, но и сословным разделением общества. К IX-X вв. средневековое общество расчленилось на три главных сословия: те, «кто молятся» (духовенство), те, «кто воюют» (рыцарство) и те, «кто работают» (народ, простолнодины). Необходимо отметить, что понятие «сословие» в эту эпоху придавался особый смысл и значение, ибо за этим термином стояла мысль о богоустановленной действительности. Не случайно идея сословного разделения общества насквозь пронизывает все теологические и политические рассуждения того времени.

За каждым сословием средневековое сознание признавало не просто полезную для общества функцию, но, что значительно важнее в богоустановленном мире, и священную обязанность. Выполнение сословных обязанностей в реальных исторических условиях требовало соответствующего образа жизни и деятельности. В связи с этим христианский идеал человека трансформировался в сословные идеалы, а последние стали нравственными идеалами эпохи и нашли отражение в различных жанрах средневековой литературы.

Основные жанры средневековой литературы – это либо жития святых, либо героический эпос. Главные действующие лица в этой литературе – святой и, соответственно, благородный воин. Эти две фигуры олицетворяли господствовавшие идеалы.

Одним из излюбленных жанров средневековой словесности были **жития святых**. Их сочиняли и записывали духовные лица, но адресованы они были самым широким кругам населения, прежде всего простолюдинам, и пользовались исключительной популярностью.

Агиография (от греческого *hagios* - святой и *grapho* - пишу, жизнеописание) - жизнеописание людей, за преданность вере, муки и страдания причисленных к лику святых, получили широкое распространение на латинском и новых языках. Истоки жанра восходят к воспоминаниям о мученической гибели первых христиан.

В процессе становления агиографического жанра складываются его определяющие черты: рассказ о бурной молодости, подвигах героя переходят из одного жития в другое, постепенно становясь «общим местом», одновременно усиливается внимание к занимательности произведения. Фольклорные мотивы, пришедшие из эпоса и сказок, обогащают жанр.

Цель **жития святых** – прославление того или иного святого и назидание. Описания (большей частью весьма натуралистические) физических и духовных страданий, изображение раскаяния и вознаграждения призваны были воздействовать на умы и сердца верующих, пробудить в них милосердие, сострадание к «сырым», страх перед небесной карой за нарушение религиозных заповедей.

Одним из важнейших мотивов житийной литературы было прославление бедности, так как с точки зрения церковного учения праведна лишь бедность, то бедняк был одновременно и предметом сочувствия или сострадания, и образцом для подражания; в нем воплощался существующий нравственный идеал Средневековья. Большой популярностью на протяжении эпохи пользовалась легенда о Петре Публикане, богатом человеке, который спасся подаянием бедному.

Наряду с мотивом помощи святого бедным, вдовам и сиротам, важное место в житийной литературе занимают чудеса. Вера в святых, творящих чудеса, полностью отвечала магическим навыкам и склонно-стям простолюдинов, не разбиравшихся в христианских таинствах и богословских тонкостях. Зато они охотно верили в чудеса и жаждали их. Поэтому распространялись рассказы о чудесном исцелении, спасении и других чудесах. Наибольшей популярностью пользовались циклы «Чудеса пресвятой девы Марии» (на латинском и новых языках). Они проникнуты глубоким состраданием к униженным и страждущим. Например, дева Мария спасла жизнь приговоренного к смерти через повешение, поддержав в воздухе его тело руками. Всомогущество святого, признаваемое даже демонами, его авторитет, превосходящий авторитет любой земной власти, - все это импонировало простому люду. Церковь даже стремилась ограничить число чудес, опасаясь, как бы некоторые из них не происходили с участием нечистой силы.

Религиозная направленность жития (проповедь аскетизма, любви к ближнему, смирения) соединяется со стремлением полнее познать окружающий мир и в доступной художественной форме отразить это познание. В житийном жанре причудливо переплетаются быль и небыль, образы действительно живших людей, мученически погибших за веру, и драконы, олицетворяющие дьявола; жизнь в пустыне и мир, по которому странствуют герои; сведения о детстве и юности героя и картины загробной жизни (живые беседуют с умершими) [1; 75-102].

Наряду с житиями, пожалуй, самым популярным и увлекательным родом литературы средневековья был жанр **«видений»**. Многие поветствования о странствии души по загробным царствам переводились на народные языки, столетиями их переписывали, читали и распространяли в устных пересказах, которые вновь записывались, обретая новую форму. Жизнь этой ветви средневековой литературы протекала по законам как ученой словесности, так и фольклорной, в ней эти традиции объединились.

Воображение средневекового человека неустанно обращалось к аду и раю. Обычной формой описания загробного мира в средние века был рассказ о человеке, который чудесным образом оказался в запредельных краях, в мире ином, после чего возвратился к жизни и открывал окружающим виденное им «там». Это загробное странствование делалось возможным в состоянии смерти, рассказ же о нем – благодаря воскресению человека, который был удостоен подобного чудесного опыта; либо этот рассказ вкладывался в уста грешника, терзаемого в аду и получившего разрешение поведать о своих муках тем лицам, коим он явился с того света.

Предпосылкой развития жанра загробного видения было то, что для средневекового сознания радикальная граница, разделяющая жизнь и смерть, была частично размыта. Мотив «откровение во сне» (встреча во сне с умершими, как правило, историческими лицами, которые терпят на том свете наказание за неправедную жизнь и рассказывают о свои муках) вошел в жанр житий, в куртуазную литературу, в такие произведения, как «Видение о Петре Пахаре», «Роман о Розе». Он послужил основой для «Божественной комедии» Данте [1; 183-185].

Наряду с религиозной литературой на латыни в разных европейских странах развивалось устное народное творчество, проявлением которого был эпос. **Эпос (epos)** – слово, рассказ, песня. В варварском

обществе, которое жило, в немалой степени, войной, захватами, грабежами, вырабатывались героические идеалы поведения. Наиболее достойным свободного человека занятием, приносящим ему славу и доблесть, считалось военное дело. Отсюда и расцвет героического эпоса, особенно в раннесредневековую эпоху.

Эпос давал законченную картину мира, охватывающую все важные для людей того времени вопросы. Он объяснял происхождение мира и его дальнейшую судьбу, учил отличать добро от зла, показывал примеры достойной жизни и достойной смерти. Таким образом, народно-эпическое произведение было универсальным по своим функциям, ибо в нем сочетались реальность и фантастика, история и нравоучение, время «библейское» (от сотворения мира и до конца), время сказочное, связанное с подвигами героя - богатыря, и время историческое (упоминания об исторических событиях и лицах). Однако эпическая универсальность включала в себя не только широту изображения действительности, но и выражение самой сущности жизни.

Центром эпических произведений являлся герой, в котором были сосредоточены лучшие черты народного характера. В этом смысле эпический герой – подлинно народный герой. Создавая героический образ, народ выражал в нем свою сущность.

В развитии западноевропейского эпоса выделяют два этапа: эпос раннего Средневековья, эпохи разложения родового строя (ирландский, скандинавский, англосаксонский, древнегерманский) и эпос феодальной эпохи, эпос зрелого Средневековья (средневерхнегерманский, французский, испанский).

Для эпоса раннего Средневековья характерно соединение мифологических представлений, образов, порожденных народной фантазией еще с языческих времен, с утверждавшейся христианской идеологией. Идеалы эпических произведений определялись родоплеменными отношениями.

Крупнейшим произведением англосаксонской литературы конца VII-VIII веков, сохранившим для нас гуманистические представления данной эпохи является «Беовульф» [2; 5-151].

Анализ «Беовульфа» позволяет выявить черты его типологического сходства с эпическими произведениями других народов, созданными на данном этапе. Это синтез языческого и христианского мировоззрения, который пронизывает всю поэму, её композицию, образную систему, философско-дидактические размышления. Однако в «Беовульфе» нет ссылок на события Нового завета, нет и упоминания об Иисусе Христе; евангельская проповедь любви к ближнему, страдания, терпения, вознаграждения за муки и добродетель еще не вошло в сознание англосаксов, недавних язычников.

«Беовульф» - крупнейшее произведение англосаксонской литературы, сохранившее для нас гуманистические представления и идеалы, завоевания художественной мысли далекой эпохи. Отличаясь монументальным характером, полнотой охвата жизни и цельностью характеров героев, сочетанием реальных и фантастических элементов, народный эпос «Беовульф» обладает чертами, которые позволяют точнее (полнее) передать особенности мировосприятия людей далекой эпохи: элегическое настроение, предчувствие грядущих испытаний, параллелизм в изображении настроения человека и природы.

Эпос зрелого Средневековья отражает мировосприятие людей в эпоху сформировавшегося феодального общества. Для него характерно усиление исторических мотивов, которые постепенно вытесняют мифологические представления.

В этот период христианское мировосприятие, овладевая умами и сердцами людей, занимает важное место в эпических произведениях. Преданность роду, племени уступает место преданности вассала родине, церкви и сюзеру. Темы вассальной верности и измены, феодальных усобиц выступают в произведениях на первый план. Героический характер (Роланд, Зигфрид, Сид) по-прежнему находится в центре внимания авторов, наделяется богатырскими чертами, возвышающими его над характерами других персонажей. Вместе с тем наблюдается усложнение психологической характеристики образа: поведение героя не всегда безупречно (Роланд, Зигфрид). Но образ героя, как и эпос в целом, испытывает воздействие не только фольклорных традиций, но и влияние рыцарского романа («Песнь о Роланде», «Песнь о Нибелунгах»).

Выдающееся произведение французского героического эпоса «**Песнь о Роланде**» [2; 496-608] – рассказывает о героической гибели графа Роланда, племянника Карла Великого, во время битвы с маврами в Ронсевальском ущелье, о предательстве отчима Роланда, Ганелона, которое явилось причиной этой катастрофы, и о мести Карла Великого за гибель Роланда и двенадцати пэров.

Древнейшая редакция поэмы сложилась в XI веке на основе исторического факта и под влиянием подготовки крестовых походов.

Сказание о Роланде пользовалось огромной популярностью не только на родине, но и в других европейских странах. Переводы французских поэм о Роланде, их пересказы или подражания существовали в средние века на немецком, английском, итальянском, испанском, скандинавских, кельтских языках.

Крупнейший памятник немецкого героического эпоса - «**Песнь о Нибелунгах**» [2; 240-495], записанной около 1200 году. Сюжет поэмы основывается как на подлинно исторических событиях - вторжении гуннов под предводительством Аттилы в Европу и гибель бургундского царства, - так и на древних германских сказаниях о подвигах богатыря, о кладе Нибелунгов, о чудесной деве – воительнице Брюнхильде.

Герои «Песни о Нибелунгах» - рыцари – обязаны соответствовать рыцарскому кодексу чести, как ему следовали герои рыцарских романов. Но путь героев германского эпоса ведет их не от одного успешного приключения к другому, не менее успешному. Он ведет их к гибели, и в нравственном отношении этот путь не всегда безупречен.

Исторические события воспринимаются в произведении как столкновение властителей, в котором бургундский король Гунтер потерпел поражение, а Этцель, предводитель гуннов, одержал победу. Все участники столкновения руководствуются не стремлением защитить племя, родную землю, а причинами личного характера: личной честью, любовью, мстостью, обидой, стремлением завладеть сокровищами.

«Песнь о Нибелунгах» соединяет подлинные черты героического эпоса с формами, характерными для рыцарской литературы XII века. Зигфрид изображен как идеал рыцаря, его брак с Кримхильдой воплощает идиллию семейных отношений, описание придворной светской жизни в Вормсе – праздники, турниры, сражения – типичная картина жизни феодального общества в эпоху расцвета рыцарской культуры.

Главным развлечением рыцарского общества были песни и повести, в которых более всего отразились рыцарские понятия и мечтания. В песнях возвеличивались идеальные чувства рыцаря, особенно его любовь к даме; в стихотворных и прозаических повестях изображались в сказочной форме приключения, страдания и победы рыцарей.

Рыцарская лирика возникла в южной Франции, в Провансе и стала образцом не только для романских народов, но также для немцев и англичан. Провансальских поэтов называли **трубадурами** (на севере «труверами»). Эта поэзия содержала утверждение чисто светского идеала, пробуждение интереса к краскам и формам внешнего мира, к душевным переживаниям. Трубадуры и труверы достигли высокого поэтического мастерства и в целом вклад, внесенный средневековыми лириками в мировую поэзию весьма значителен. Воспевая благородные человеческие качества, славя доблесть, мужество и великодушные, они большое внимание уделяли миру интимных человеческих переживаний, по-новому изображали, например, чувство любви, ее психологическое богатство. Любовь мыслится трубадурами как сила, облагораживающая и возвышающая душу, она очищает, совершенствует любящего, награждая его песенным даром. Не может быть поэтом тот, кто не влюблен. Возлюбленная же превращается в недоступную «прекрасную даму», устанавливается определенный ритуал служения ей. Любовь к Прекрасной Даме в идеале имела совершенно бескорыстный платонический характер, и, самое большее, на что мог рассчитывать певец Прекрасной дамы, - ее одобряющую улыбку и поцелуй в лоб.

В средние века (как и античную эпоху) поэтам надлежало не декламировать свои произведения, а петь под аккомпанемент какого-либо инструмента, например, арфы или лютни. В таком случае поэтам приходило на помощь жонглеры. Жонглер средних веков – обычно певец, исполнитель, которому трубадур или трувер давал для исполнения свой текст. От жонглера, естественно, зависело очень многое.

Ту же роль, что и трубадуры во Франции, в Германии играли **миннезингеры**. Миннезанг начал формироваться в немецких землях несколько позднее, чем лирика трубадуров и труверов. Это объясняется тем, что строительство замков во французских землях началось ранее, нежели в немецких, а именно со средневековым замком, его бытом и культурой связаны жизнь и творчество многих представителей куртуазной поэзии.

В отличие от трубадуров и труверов, миннезингеры почти никогда не пользовались услугами наемных жонглеров. Искусство миннезингеров в немецких землях ценилось высоко, в ряде городов нередко проходили их большие состязания. (Особенно этим прославился город Вартбург). Такого рода состязание увековечено Рихардом Вагнером в его знаменитой опере «Тангейзер». Самыми известными немецкими миннезингерами были Вольфрам фон Эшенбах и Вальтер фон дер Фогельвейде [3; 102].

В XII столетии в средневековой литературе возникает новый жанр – **рыцарский, или куртуазный роман**. Первым, кто использовал это слово, был французский трувер Вас. Очень скоро оно сделалось обозначением новой литературной формы, которой суждено было в последующих веках стать самым популярным и распространенным жанром, заменившим летопись и эпос.

В рыцарском романе присутствуют те же чувства и интересы, которые составляют содержание рыцарской лирики. Это прежде всего тема любви. Обязательным элементом рыцарского романа

являются приключения, основным мотивом – становление настоящего рыцаря, для чего он должен совершить авантюрные подвиги, подвергаясь смертельной опасности, бороться с чудовищами, драконами, одноглазыми великанами и даже совершить путешествие в ад. Все эти подвиги рыцарь совершает, в отличие от героев эпоса, не ради общего, национального дела, а ради личной славы.

Первоначально такого рода произведения, несмотря на их значительные объемы, были только стихотворными; лирическое начало в них заметно преобладало. Человеческие характеры лишь намечались, но не раскрывались глубоко. Со временем картина изменилась: куртуазные романы становятся более психо-логичными, постепенно в них проступают реалистические черты, которые по мере приближения к XIV веку заметно усиливались [4; 28-37].

Рыцарский куртуазный роман с самого начала своего зарождения адресовался определенному кругу людей, и уж конечно, не крестьянского или торгового сословия. Так, он славил дружбу, братство и взаимовыручку – но лишь одних рыцарей. Он призывал к душевному благородству, но при этом подчеркивал, что обладателями этих качеств могут быть лишь обитатели замков. Однако значение ряда произведений куртуазной литературы, например, «Романа о Тристане и Изольде», нередко выходило за первоначально предназначенные им «социальные рамки». Такие романы находили благодарных слушателей (ибо грамоту тогда знали лишь немногие) среди представителей разных сословий.

В романе немало моментов, подкупающих своей реалистической достоверностью: взаимоотношения крестьян и феодалов, описание средневековых замков и их повседневного быта, изображения деталей рыцарских нравов. Вполне реалистично показаны переживания героев. Здесь налицо стремление к психо-логизму и интерес к логике развития тех или иных человеческих характеров.

Но вместе с тем для романа характерно сочетание элементов реалистических с сугубо фантастическими, сказочными. Так, Тристану доводится сражаться не только с закованными в латы противниками, но и с огнедышащим драконом. Злое, сатанинское начало, над изображением которого изошренно трудилась фантазия средневековых художников, всегда изображалось в свете чудесного и сверхъестественного. Поэтому не удивительно, что перед рыцарями и другими героями средневекового романа противники часто предстают не в человеческом облике, а виде драконов, чудовищ. Человеческое здесь сочетается с волшебным: «фактически любовь Тристана и Изольды зародилась до воздействия любовного зелья, еще когда девушка выхаживала героя, раненного в поединке с драконом. Однако этот человеческий, реальный мотив дополнен и подкреплен мотивом волшебным: плывя по морю к королю Марку – сюзеру Тристана и жениху Изольды, последние случайно выпивают любовный напиток и навеки влюбляются друг в друга. **Двойная мотивировка**, реальная и волшебная, как бы двойным светом освещает все происходящее с Тристаном и Изольдой» [5; 138-144].

Возникает конфликт, который в тех условиях не мог разрешиться. Пережив множество злоключений, герои гибнут во имя своего чувства. В подтексте романа отчетливо проступает мысль о том, что устаревшие бытовые нормы и правила, присущие феодальному обществу, уродуют и губят естественные человеческие чувства, а, следовательно, не имеют перспективы. Мысль для своего времени достаточно смелая, отсюда и большая популярность этого романа, вошедшего в золотой фонд мировой литературы.

Городская литература. В XIII в. рыцарская лирика постепенно отходит на второй план, ее место занимает новая, городская литература, отражающая мировоззрение ремесленной и торговой буржуазии. Ее поэтика характеризуется здравым смыслом и трезвой рассудительностью.

Несмотря на определенную связь городской литературы с рыцарской, основу ее составляет народное творчество. Сюжеты и образы черпаются из фольклора. Появляются произведения публицистической, сатирической, шуточной лирики, краткие стихотворные рассказы бытового содержания с элементами юмора и сатиры – фэблио во Франции, шванки в Германии и, наконец, большие сатирические и аллегорические романы, например, «Роман о Лисе». Новшеством явилось создание художественной прозы.

Важнейшим жанром городской литературы были так называемые фэблио (или фэбль) и шванки. Фэблио (название это произошло от латинского слова *fabula*, что означает стихотворное произведение типа басни с небольшим количеством действующих лиц) зародилось во Франции. В нем нередко объектом насмешки становилось католическое духовенство. Фэблио высмеивали не только представителей духовенства, но и богатых самодовольных феодалов, и тщеславных купцов, и нерадивых хозяек, и неверных жен. Бытовая сатира здесь часто соседствовала с элементами острой социальной критики, критики остроумной и целенаправленной.

Если жанр фэблио был характерен прежде всего для Франции и других романских стран, то для стран немецкого языка весьма показателен так называемый шванк (от немецкого слова *schwank* –

шутка, фарс). Этот вид городской литературы многими своими чертами близок к фаблю. Шванки, безусловно, также берут свое начало в фольклоре [3; 120-124].

Композиционным стержнем каждого такого произведения, как правило, служила комическая ситуация, являющаяся результатом или какого-либо общечеловеческого порока (жадности, корыстолюбия, глупости, лицемерия и т.д.), или же явления социального плана, когда кто-либо желает воспользоваться результатами чужого труда, не имея на это никаких моральных прав. Шванки писались сочным народным языком, авторы их нередко прибегали к простонародным речевым оборотам. Дерзкие, озорные шванки пользовались в германоязычных странах исключительной популярностью. Имена авторов многих из них остались неизвестными. Таким образом, в эпоху средневековья возникли и развивались многообразные жанры литературы, по которым мы можем восстановить мировоззрение и мироощущение людей разных сословий. Развитие этих жанров было тесно связано с идеалами, интересами, потребностями и образом жизни того или иного сословия.

1. Гуревич А.Я. *Проблемы средневековой народной культуры*. - М., 1981.
2. *Западноевропейский эпос*. - Л., 1977.
3. *Литература и искусство западноевропейского Средневековья*. / Под ред. Моцанской О.Л., Ильченко Н.И. – М., 2002.
4. Мелетинский Е.М. *Средневековый роман: происхождение и классические формы*. - М., 1983.
5. Борев Ю. *Эстетика*. В 2-х т. Т.2 – Смоленск, 1997.

Түйін

Бұл мақалада орта ғасыр әдебиетінің негізгі жанрлары және олардың орта ғасыр адамының дүниетанымына әсер етуін қарастырады. Әр жанрдың ерекшеліктері талданады.

Resume

In this article the main genres of medieval literature and its role in disclosure of outlook of the medieval person are considered. The originality of each genre is analyzed.

**СРАВНЕНИЕ ТЕКСТОВ БАЯТЫ ИЗ ЛИЧНЫХ АРХИВОВ С ПЕЧАТНЫМИ
ВАРИАНТАМИ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ФОНДА ИНСТИТУТА
РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ М.ФИЗУЛИ ПРИ НАНА)**

Л.Фараджева

В личных архивах Института Рукописей имени Мухаммеда Физули содержатся многочисленные баяты. При сравнении текстов этих баяты с современными изданиями, мы сталкиваемся со следующей картиной.

Многие баяты из архивов полностью совпадают с текстами баяты в современных изданиях. Это ясно прослеживается в следующих образцах:

<i>Эти горы – древние горы, Горы с родниковой водой. Здесь умер один странник, Небо гремит, облако плачет</i> (1, Ф.24, е.с. 98)	<i>Эти горы – древние горы, Горы с родниковой водой. Здесь умер один странник, Небо гремит, облако плачет.</i> (2, с. 207; 3, с. 203)

Первый баяты взят из архива Салмана Мумтаза, второй – из книг «Народный букет» и «Баяты», составленной Х.Гасымовым. В рукописи С.Мумтаза слово “Göy” в последней строке дано как “Öy”, что несомненно является технической ошибкой, так как “öy” не гремит, это слово относится к “Göy” («небу»). Салман Мумтаз, сравнивая этот баяты с вариантом «Здесь умер один храбрец», написанный Бахлулом Бехджатом пишет, что второй вариант – искажение, фабрикация. В книге Бахлула Бехджата «Баяты Ашуга Сары», изданной Рзой Халиловым, в данном баяты строка «Здесь умер один храбрец» отсутствует. В статье Б.Бехджата под заголовком «Биография и творчество поэта под псевдонимом Ашуг», опубликованной в «Литературной газете» 24 марта 1936-го года, данный баяты был приведён со строкой «Здесь умер один храбрец». По-видимому, после критики Салмана Мумтаза Б.Бехджат внес в свою книгу измененный вариант со строкой «Здесь умер один странник». Ислам Садыг поделился интересной мыслью об этом баяты. Он пишет: «Скорбь, горе, тяжесть строки «Небо гремит, облако плачет» не согла-суется со строкой «Здесь умер один странник» (4, с. 127). Свою мысль И.Садыг обосновывает тем, что «небо не гремит и облако не плачет» по страннику. По его мнению «даже смерть любого храбреца не могла бы заставить небо греметь, а облака плакать». Поэтому И.Садыг связал этот баяты со сценой смерти Эйваза в эпосе «Кероглу» и высказал мысль, что Кероглу внезапно прочитал этот баяты, увидев тело Эйваза. Действительно, строка «Небо гремит, облако плачет» по страннику неуместна.

Среди керкукских хойратов встречается два варианта этого баяты:

<i>Эти горы, древние горы, Горы, окружённные водой. Если я раскрою своё горе, Заплачут луна, солнце и облако</i> (5, с. 72; 6, с. 123)	<i>Плачет котёл, Горит огонь, плачет котёл. Здесь умер один странник, Плачет могильщик</i> (5, с. 73; 6, с. 124).

Второй вариант этого баяты встречается как есть или с незначительными отличиями в фольклоре Гянджабасара (7, с. 311, 315), Шеки (8, с. 321), Агдаша (9, с. 463), Дерелеяза (10, с. 147, 149, 153) и Дербента (11, с. 264). В Дерелеязе было зафиксировано несколько вариантов этого баяты. Необходимо раскрыть историю создания одного из них:

*Я ашуг, древние горы,
Горы с родниковой водой.
Население переехало с подножия,
Облако плачет над вершиной* (10, с. 153).

Этот баяты почти совпадает с одним из собранных Бахлулом Бехджатом:

*Я влюблён, древние горы,
Горы с родниковой водой.
Население переехало со склонов,
Облако плачет над головой* (12, с. 28).

При сравнении этих двух текстов с изначальными вариантами баяты можно прийти к выводу, что история его возникновения связана с насильственным изгнанием азербайджанских тюрок, столкнувшихся с армянским вандализмом, с территории нынешней Армении, с исконно азербайджанских земель в 1905, 1918 и 1948-м годах, так как в третьей строке речь идёт именно о переселении народа. Это не переезд из эйлага в кишлак, так как он не заставляет плакать облака. Облака в небе плачут по причине изгнания народа с его Родины.

Этот баяты был распространён в народе и попал в некоторые издания большей частью в следующей форме:

*Эти горы, древние горы,
Горы с родниковой водой.
Здесь умер один храбрец,
Небо гремит, облако плачет* (13, с. 136).

Один вариант этого баяты собрал и издал в честь Аг Ашуга Мурсал Хакимов:

*Так ли, древние горы,
Населённые древние горы.
Сын погиб у тебя,
Мои глаза влажны, горы* (14, с. 55).

При сравнении архивного текста этого баяты с текстами изданий, ясно видно, что все они были созданы на основе одного изначального текста, с большой вероятностью следует остановиться на варианте «Здесь умер один храбрец». По сравнению со строками «Здесь умер один странник, Небо гремит, облако плачет», строки «Здесь умер один храбрец, Могильщик плачет» хорошо дополняют друг друга, всё уместно. За неимением никого у странника, плач могильщика естественен, правдоподобен.

Как видно, на основе этого баяты было создано много новых. Поэтому ни один из этих баяты не сфабрикованный. Баяты – это фольклорное произведение, в одном месте его можно было цитировать согласно варианту Салмана Мумтаза, в другом – по другим вариантам. Приведём другой образец баяты:

*Юноша, тебя зовут Худуш,
Взошло солнце, осветило горы,
Посланные тобой кольца,
Соскользнули с моего пальца* (15, Ф.8, е. с. 48). *Юноша, тебя зовут Худуш,
Взошло солнце, осветило горы,
Посланные тобой кольца,
Соскользнули с моего пальца* (2, с. 201).

Первый баяты взят из архива Рашид бека Эфендиева, а второй – из книги «Народный букет». Ясно видна точная схожесть текстов обоих баяты. Среди баяты, собранных в Агдаше, встречаются два варианта этого текста. Героем одного из них является Муршуд, другого – Джумшуд.

*Юноша, тебя зовут Муршуд,
Солнце осветило горы.
Золотое кольцо, данное тобой,
Упало с моего пальца* (9, с. 463). *Юноша, тебя зовут Джумшуд,
Солнце осветило горы.
Золотое кольцо, данное тобой,
Упало с моего пальца* (9, с. 470).

Последний баяты как есть встречается в составе хахышты, собранной в Нахичевани (16, с. 288). Это – не единственная хахышта, созданная из баяты. Далее мы увидим, что многие хахышты возникли из баяты.

Между архивными баяты и баяты, встречающимися в отдельных изданиях, в редких случаях были выявлены отличия в одной строке, в большинстве случаев же – в отдельных словах.

*Мой господин, приди, о, господин, приди,
Не умерла я, жива, приди,
На шее у меня оковы печали,
Я заключённая на твоём пути, приди* (15, Ф.8, е. с. 480).

*Позову, мой господин, приди,
Не умерла я, жива, приди,
На шее у меня оковы печали,
Я заключённая на твоём пути, приди* (2, с. 170).

Текст слева архивный, справа – печатный вариант. Единственное отличие между ними заключается в использовании вместо выражения «Мой господин, приди» в первом, слова «Позову» во втором.

*Хорошо стреляй из ружья,
Хорошо вытирай, хорошо стреляй.
Не позволит человеку состариться,
Хорошая жена и хороший конь.* *Хорошо стреляй из ружья,
Хорошо наполняй, хорошо стреляй.
Не позволит человеку состариться,
Хорошая жена и хороший конь* (1, Ф. 24, е.с. 99)

Оба текста взяты из архива Салмана Мумтаза. Третья строка этого баяты была искажена. Во-первых, строка состоит из девяти слогов. Во-вторых, в существующем и поныне народном варианте данная строка звучит как «Мужчину хорошо держит» или «Храбреца хорошо держит». В книге «Джинасы» был опубликован следующий вариант этого баяты:

*Хорошо стреляй из ружья,
Хорошо наполняй, хорошо стреляй,
Возвысит голову храбреца,
Благородная жена, хороший конь* (17, с. 17).

У некоторых баяты из личных архивов имеются по три-четыре варианта в различных изданиях:

*Я подкова черного коня,
Шёлковый ковёр-накидка,
Не приставай ко мне,
Я принадлежу другому (15, Ф.8, с.с. 48)*

Во второй строке этого текста восемь слогов вместо семи, что неприемлемо для текстов баяты. В отдельных изданиях встречается несколько вариантов этого текста и во всех их количество слогов соблюдено. Этот баяты был впервые приведен среди хахышт в книге «Женские причитания», опубликованной в 1914-м году в Баку под редакцией Мирзы Аббаса Аббасзаде (18, с. 40). В 1926-м году был внесён в книгу «Баяты и мани», изданную Ханафи Зейналлы (19, 68). Данный баяты встречается также в «Шекинском фольклоре» (8, с. 309) и «Муганском фольклоре» (20, с. 239) из серии «Антология азербайджанского фольклора». В фольклоре «Иреванского края» из той же серии данный баяты дан в составе хахышты:

*Я подкова черного коня, хахышта.
Шелковый ковер-накидка, хахышта.
Не говори мне больше «джан», хахышта
Я принадлежу другим, хахышта (21, с. 395).*

В книге «Народный букет» опубликован один, а в составленной К.Гасымовым книге «Баяты» три варианта данного баяты:

*Я подкова черного коня,
Шёлковый ковёр попоны,
Не трожь, соседский сын,
Я принадлежу другому (3, с. 200).*

*Я подкова чёрного коня,
Ковёр красивой девушки,
Меня любит один юноша,
Давно я осведомлена об этом (2, с. 92).*

*Я подкова чёрного коня,
Родинка на чёрной брови,
Не страдай по мне, братец,
Я принадлежу другому.*

*Я подкова чёрного коня,
Родинка на белом лице,
Пусть не разойдутся слухи,
Я принадлежу жениху (2, с. 92).*

В настоящее время у нас на руках 11 вариантов этого баяты. Суть всех их в том, что «девушка принадлежит другому». Сравнение текстов показывает, что все 11 вариантов возникли на основе одного изначального варианта. Сейчас трудно определить изначальный текст, но одно точно, что, ни один из них не был создан самостоятельно, независимо от других.

Сравнение с существующими изданиями показывают, что среди образцов баяты из личных архивов очень много искажений. Например:

*Я влюблён, что купить,
Куплю алаф беном.
Любимая обижена на меня,
Чем расположить её к себе (22, Ф.15, с.с. 365).*

Этот баяты взят из архива Х.Г. Сарабского. Смысл многих его строк непонятен. Тождественность слогов не соблюдена. С поэтической точки зрения слабый. Наряду с тем, что строка «Куплю алаф беном» состоит из восьми слогов, смысл её также непонятен. При сравнении её с печатным вариантом, становится ясно, что строка изначальна была такой: «Куплю алиф бэ» - и красивой, и понятной. Возможно, автор баяты во второй строке закодировал имя своей возлюбленной буквами «алиф» и «бэ» арабского алфавита. Печатные варианты баяты таковы:

*Дорогая, чем купить,
Куплю алиф бэ.
Обидев, проводил,
Чем расположить её к себе (2, с. 92)* *Я влюблён, чем купить,
Куплю алиф бэ.
Обидев, проводил,
Чем расположить её к себе (16, с. 284).*

В обоих печатных вариантах баяты все требования соблюдены, содержание, смысл и поэтическая содержательность прекрасны. В книге «Баяты» под редакцией В.Велиева и С.Пашаева первые две строки этого баяты оставлены как есть, последние же две строки переданы как: «Играй, ашуг, да перейдут ко мне твои горести, Чем отдалить твоё горе».

И в сокровищнице азербайджанских баяты, в целом, и среди баяты из личных архивов часто встречаются многовариантные варианты такого типа, что должно приниматься естественно. Вышеприведённые многовариантные образцы показывают, что текст баяты подвижный, может легко меняться. Иногда из текста одного баяты создаётся 5-10 новых баяты. По-видимому, каждый соотносит услышанный баяты со своим настроением, обновляет его, придавая ему новое дыхание и дух. В большинстве случаев, первые две строки баяты сохраняются, меняются последние строки, носящие основную мысль, содержание. Такие варианты баяты наиболее часто встречающиеся. В другом случае первые строки меняются, последние же сохраняются. В некоторых же случаях

меняется одна строка или одно-два слова.

Среди вышеприведённых текстов баяты были даны образцы на каждый из этих вариантов.

Таким образом, в результате сравнения текстов баяты из личных архивов с современными изданиями были получены следующие результаты:

1. Часть архивных баяты имеется в современных изданиях;
2. Часть архивных баяты отсутствует в современных изданиях;
3. Тексты архивных баяты схожи с текстами современных изданий;
4. Тексты архивных баяты отличаются от текстов современных изданий;
5. Архивные баяты встречаются в большинстве регионов Азербайджана (Иреване, Зангезуре, Гёйче, Дербенте, Борчалы, Дерелеязе, Агбабе, Карабахе, Гянджабасаре, Шеки, Ширване, Мугани, Нахичевани, Закатале).
6. Некоторые баяты из личных архивов искажены.

1. *Salman Mümtaz. ƏYİ. F.24, s.v.98, 99.*
2. *Bayatılar (Toplayanı və tərtib edəni Həsən Qasımov). İkinci nəşri. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1960. - 256 s.*
3. *El çələngi (Toplayıb tərtib edənləri: Təhmasib Fərzəliyev, İsmayil Abbasov). - Bakı: "Gənclik". 1983. - 388 səh.*
4. *İslam Sadiq. Koroğlu nəfəslı bayatılarımız // Filoloji araşdırmalar. - Bakı: XVIII kitab. 2003. - s. 122-136.*
5. *Kərkük folkloru antologiyası (Toplayanı, tərtib edəni, işləyəni və ön sözün müəllifi Qəzənfər Paşayev). - Bakı: "Azərnəşr". 1987. - 367 səh.*
6. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. II kitab. İraq-Türkmən cildi (Tərtibçilər: Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəroğlu). - Bakı. 1999. - 468 səh.*
7. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. IX kitab. Gəncəbasar folkloru (Tərtib edənlər: İsmayilov H., Quliyeva R.). - Bakı. 2004. - 522 səh.*
8. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVIII kitab. Şəki folkloru (Toplayanı, tərtib edəni Hikmət Əbdülhəlیمov). - Bakı. 2009. - 532 səh.*
9. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVI kitab. Ağdaş folkloru (Toplayıb tərtib edəni İlkin Rüstəmzadə). - Bakı. 2006. - 496 səh.*
10. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XV kitab. Dərələyəz folkloru (Toplayıb tərtib edənlər: Mirzəyev Həsən, İsmayilov Hüseyin, Ələkbərli Əziz). - Bakı: 2006. - 484 səh.*
11. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XIV kitab. Dərbənd folkloru (Topla yıcılar: Hüseyin İsmayilov, Samilə Xurdamiyeva; tərtib edənlər: Hüseyin İsmayilov, Tahir Orucov). - Bakı. 2006. - 430 səh.*
12. *Bəhlul Behcət. Sarı Aşığın bayatıları (Transliterasiya, ön sözün müəllif Rza Xəlilov). - Bakı. 2006. - 96 səh.*
13. *Əziznəm, Qarabağ (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İncilab Quliyev). - Bakı: "Gənclik". 1993. - 192 səh.*
14. *Həkimov Mürsəl. Xalqımızın deyimləri və duyumları. - Bakı: "Maarif". 1986. - 392 səh.*
15. *Əfəndizadə Rəşid bəy. ƏYİ. F. 8, s.v.48.*
16. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru (Tərtib edənlər: Təhmçəsib Fərzəliyev, Məhərrəm Qasımlı). - Bakı. 1994. - 388 səh.*
17. *Cinələr (tərtib edənlər: Məmməd Aslan, Elxan Məmmədov). - Bakı: "Yazıcı". 1985. - 151 səh.*
18. *Arvad ağısı (Tərtib edəni: Mirzə Abbas Abbaszadə; transliterasiya, ön söz və sözlüyün müəllifləri Rza Xəlilov, Afaq Xürrəmçizı). - Bakı. 2004. - 58 səh.*
19. *Bayatılar və manilər (Toplayıb tərtib edəni Hənəfi Zeynallı; transliterasiya və ön sözün müəllifləri Rza Xəlilov, Afaq Xürrəmçizı). - Bakı. 2005.*
20. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVII kitab. Muğan folkloru (Toplayanı Bilal Hüseyinov, tərtib edəni, redaktoru və ön sözün müəllifi Hüseyin İsmayilov). - Bakı. 2008. - 448 səh.*
21. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru (Toplayıb tərtib edənlər, ön söz, qeyd və izahların müəllifləri İsmayilov Hüseyin, Ələkbərli Əziz). - Bakı. 2004. - 472 səh.*
22. *Sarabski Hüseyinqulu. ƏYİ. F.15, s.v.365.*
23. *Bayatılar (Toplayanlar: Vaqif Vəliyev, Sədnik Paşayev; tərtib edəni və ön sözün müəllifi Vaqif Vəliyev). - Bakı. "Yazıcı". 1985. - 199 səh.*

Түйін

Бұл мақала Салман Мумтаз, Рашид бек Эфендиев, Х.Г. Сарабстың жеке мұрағатындағы текст бәйіттерін «Баят», «Ашуг Сары баяты», «Джинас» сияқты кітаптардың қазіргі кездегі басылымдарымен салыстыруға арналған. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде мұрағат қорындағы кейбір бәйіттердің қазіргі кезеңдегі кітаптарда жоқ екені, олардың ұқсастығы мен айырмашылығы, кейбір

жолдардың өзгертілгені белгілі болды.

Summary

The given article deals with the comparison of bayati texts from personal archives of Salman Mumtaz, Rashid bek Efendiyev, H.G. Sarabsky with modern editions on the example of the books “Bayati”, “Bayati of Ashug Sari”, “Jinases”, “Bayati and mani”. In the result of the carried out investigation the existence and absence of the part of archival bayati in the modern editions, their similarity and difference, distortion of some bayati from personal archives and their spreading zone in the territory of Azerbaijan have been revealed.

СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ ГРАНЕЙ МАСТЕРСТВА ПИСАТЕЛЯ

А.Д. Ибраева – к.филол.н., старший преподаватель КазНПУ им. Абая

Известно, что рождение каждого художественного произведения – это результат большого труда и длительного поиска писателя. Очевидно, что художественное произведение пишется на основе таких ступеней, как определение темы, в соответствии с ней – сбор материалов из разных источников, затем этот материал подчиняется определенной идее и художественно осваивается.

Закономерно, что в результате таких творческих трудов у каждого писателя формируется собственное направление, опыт, по-своему неповторимый почерк мастерства. Необходимо подробнее остановиться на таких вопросах: какие проблемы можно отнести к граням мастерства писателя, какие способы существуют, чтобы освоить особенности этого мастерства. Следует понимать, что понятие «мастерство» не должно ограничиваться природным даром писателя, мировоззрением, секретами системы мысли и слова, а должно охватывать такие проблемы, как художественное обобщение, специфика повествования. Общая область творчества писателей, поиск сюжета произведения, приемы построения композиции, образцы превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа – все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк.

Психологическое настроение, манера написания, владение писательским ремеслом, уровень требования писателя к себе в процессе написания – всё это можно рассматривать как модель мастерства. Если говорить, как использовать в учебном процессе разносторонние интересные сведения, которые дают возможность глубже погрузиться в секреты художественности и мира прекрасного, то выясняются некоторые проблемы.

В высших учебных заведениях для того, чтобы освоить эту тему, можно посвятить ей занятия спецкурсов и спецсеминаров. Также можно остановиться на проблемах мастерства, когда в ходе изучения курса истории литературы встречаются темы, связанные с определенной эпохой и творчеством отдельных поэтов и писателей. Каждая такая тема создает для студентов не только условия для знакомства с содержанием произведения, но и возможность в совершенстве познать закономерности искусства.

При освоении граней мастерства писателя, естественно, роль спецкурсов и спецсеминаров особенная, т.к. ограниченное время, данное для изучения истории литературы, не дает возможности охватывать все сведения. Однако, чтобы вызвать интерес студентов при обучении истории литературы, связанной с определенной эпохой, можно давать сведения о творческой лаборатории писателя. А тему спецкурса и спецсеминара целиком можно посвятить творческой лаборатории или творческому опыту определенного писателя. Когда определяются эти темы, перед преподавателем возникают различные задачи. Это связано с такими проблемами, как необходимость практически освоить материал в ходе спецсеминара, определить, в чем его отличие от целей, поставленных в спецкурсе. В ходе решения таких проблем, мы должны принять во внимание требования высшей школы. В частности, спецкурс строится в виде лекций и основан на монологической речи преподавателя, а спецсеминар основывается на самостоятельной подготовке студентов. Но главная из поставленных проблем в том, как систематизировать сведения, связанные с темой учебного курса, чтобы повысить интерес студентов, какими воспользоваться методами и приемами, чтобы довести материал до сведения обучающихся наиболее эффективно и доступно.

В спецкурсе лекции преподавателя начинаются с выяснения своеобразия понятия творческой лаборатории. Если тема спецкурса связана с творчеством отдельных писателей, можно анализировать, сопоставляя с произведениями другого писателя. К примеру, на 3 курсе по дисциплине «Казахская литература» запланированы спецкурс и спецсеминар. На основе решения кафедры в 2010-2011 учебном году эти спецдисциплины посвятили творческой лаборатории Г.Мусрепова. Была поставлена цель – в ходе лекций по изучению особенностей мастерства Г.Мусрепова показать его творчество в сравнении и взаимосвязи со своеобразием позиций и творческого опыта таких писателей, как

М.Ауезов, С.Муканов и Г.Мустафин. Чтобы добиться такого результата, мы опирались на труды С.Макпырулы, К.Ергобекова, З.Ахметова, Т.Журтбаева, которые исследовали творчество этих писателей. В ходе обучения привлекались понятия творческой лаборатории, биографические материалы о жизни писателя, планы написания произведений, пути превращения жизненных фактов в художественную правду. Всё это передано через сравнительный анализ. Это, во-первых, способствует усвоению понятия творчества, во-вторых, приводит к ясному пониманию отдельного писательского опыта. Также студенты через полное освоение процесса – от биографических фактов до написания художественного произведения – расширили свои познания в области литературно-теоретических понятий.

В работе спецсеминара освоение этой темы начинается с индивидуального задания студенту. Большая часть этих заданий, прежде всего, связана с полным знакомством с текстом художественного произведения по будущей теме. Если студенты не владеют сюжетом произведения, то им трудно систематизировать композиционную структуру и сведения о прототипах персонажей художественного произведения. Кроме того, прежде, чем говорить об истории написания художественного произведения, студентам поручается заранее ознакомиться со сведениями о жизненном пути писателя, о его приходе в литературу. Важно выявить взаимосвязанность анализируемого произведения с другими произведениями, историю написания других произведений сходной тематики. В результате выполнения специальных заданий в этом направлении студенты наряду с гармонией творчества писателя стараются глубоко освоить и его творческую связь с писателями-современниками. С точки зрения самостоятельного поиска особенность таких работ помогает в формировании личного мнения будущего молодого специалиста. При изучении своеобразного опыта каждого писателя студентам можно давать индивидуальные задания. Например, один из студентов читает доклад об особенностях выбора темы произведения у С.Муканова, другие могут остановиться на опыте сбора материалов в процессе написания романа «Путь Абая» М.Ауезова. А остальные студенты изучают художественное мастерство Г.Мусрепова и анализируют, в чем отличие его стиля от вышеназванных писателей.

В последние годы на факультете проводится специальная дисциплина для магистратуры на тему «Природа творчества», связанная с проблемами творческой лаборатории. Главная её задача в том, чтобы, расширяя понятия, связанные с данной темой, повысить их научную значимость. По сравнению со студентом бакалавриата магистрант подготовлен более профессионально: он может систематизировать источники, связанные с творчеством писателя, способен участвовать в научном обсуждении данной проблематики, заняться изучением ранее не исследованных аспектов темы. Магистрант вполне может продолжить тему дипломной работы в этом направлении.

В целом процесс обучения понятию творческой лаборатории писателя в высших учебных заведениях наряду с изучением граней мастерства писателя ведет к умению обучающихся основательно рассуждать о закономерностях искусства.

Түйін

Мақалада жазушы шеберлігін танытудың жолдары қарастырылған.

Summary

There are considered methods of study of verges of mastery of writer in the article

ГУСЕЙНГУЛУ САРАБСКИ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ БАКИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

М.Сафарова – Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана

Есть такие деятели культуры, которые внесли большой вклад в процветание и развитие национального театра и их деятельность отражает в себе творческую силу народа, процесс развития национального сознания и культуры. Жизнь и деятельность таких деятелей искусства непосредственно связаны с общественно-культурным развитием.

Они попросту созидали, затрагивали вопросы, являющиеся причиной беспокойства общества, выступая из общественно-политических проблем их времени, создавали борясь, и боролись создавая.

В жизни и творчестве таких мастеров как Гусейн Араблински, Джалил Мамедгулузаде, Абдуррагимбей Хагвердиев, Узеир Гаджибеков, Азим Азимзаде, Джафар Джаббарлы, Аббас Мирза Шарифзаде, Сидги Рухулла, Мирзага Алиев оставили глубокий след главные влечения времени, современные идеи, борьба народа во имя справедливой жизни, стремление, к созданию новой жизни освобождаясь от гнета и несправедливости. Одним из таких деятелей культуры является выдающийся представитель Азербайджанского театра, один из родоначальников национального оперного искусства Гусейнгулу Сарабски, внесший огромный вклад в развитие национального театра.

Имя этого выдающегося мастера, который любил сцену всей своей сущностью и посветил более сорока лет своей жизни на развитие национального театра, всегда вспоминается нашим народом с чувством гордости.

Как и Гусейн Араблински, который также является корифеем нашей сцены, бурная сценическая деятельность Г.Сарабски связана с периодом между двумя революциями, со средой, характеризующейся противоречиями, общественными конфликтами и борьбой.

Г.Сарабски в театр пригласил Н.Нариманов. В начале своей деятельности он дружил с Джахангиром Зейналовым, Гусейном Араблински и Мирзага Алиевым. Он впервые в 1902 году сыграл роль Расула в комедии Н.Нариманова «Беды от языка», который являлся помощью бедных студентов.

Резкая атмосфера между двумя революциями, трудности и литературно-художественная борьба времени вырастили артиста, а в творчестве артиста были отображены современные стремления и глубокие следы этой атмосферы, времени и среды.

В этот период, Г.Сарабски осуществлял совместную деятельность с Г.Араблински, Г.А. Аббасовым, С.Рухулла и прочими выдающимися деятелями искусств, развивался как драматический, так и оперный актер, приобретая опыт от реалистических традиций нашего театра и ведущих мастеров.

Г.Сарабски выбрал эту профессию, видя тяжелую жизнь артистов, прискорбное состояние сцены, зная, что услышит упреки и насмешки от невежественных современников, что столкнется с высмеиванием и издевательствами. Потому, что он был самоотверженным, не уставая и последовательно боролся за свое дело. В его лице на нашу сцену пришел необычный, талантливый, самоотверженный артист. Великий писатель Джалил Мамедгулузаде не просто так сказал о нем: «Украшение нашей сцены».

Великий артист никогда не занижал оценку, которой было оценено его творчество, напротив, он работал над собой не покладая рук, неоднократно доказывал то, что он достоин этой оценки, навсегда оставил в сердцах след своими неповторимыми ролями.

Г.Сарабски был самобытным, талантливым актером. Его поклонники никогда не звали его по имени, когда они видели его в городе или на улице, то говорили: «Смотрите, Меджнун идет, наш Меджнун идет» - потому, что он в глазах ценителей был Меджнуном музыкальной сцены. Он и сам говорил, что: «После этой роли зрители и коллеги называли меня Меджнуном. Это имя дорого мне до такой степени, что каждый раз, когда я слышал его, испытывал чувство радости. Угрожающие мне на улице люди, теперь относились ко мне с уважением и любовью» (50).

Образ Меджнуна, созданный Г.Сарабски с энтузиазмом и вдохновением, был любящим, одолевающим трудности, лирическим, чутким, поэтическим образом. Самой большой победой актера являлось то, что он показал свое мастерство как с вокальной стороны, так и с точки зрения исполнения психологической глубины, раскрывающей духовный мир образа.

Г.Сарабски сыграл эту роль, он в прямом смысле этого слова превращался на сцене в настоящего Меджнуна, жил с волнениями и тревогой Меджнуна. Зрители, начиная с первых эпизодов оперы, видели на сцене не просто загримированного актера, а любящего Лейли частой и беспорочной любовью, чувствительного Гейса-Меджнуна. Мощный голос артиста изливался разнообразными колоритами, тонкими течениями нюансов и необычными проявлениями. На сцене развиваются события, создаются драматические ситуации, и характер героя формируется под воздействием указанных факторов. Вот, Гейс в безнадежной ситуации, он страдает от того, что их насильно разлучили с его возлюбленной. Г. Сарабски с высокой чувствительностью раскрывает волнение

человека и таким образом превращается в потерявшего от любви голову Меджнуна. И все зрители разделяли волнения героя и плакали вместе с ним. Слезы Меджнуна на могиле Лейли сопровождалась продолжительными аплодисментами зрителей. В конце опускается занавес, однако, аплодисменты не смолкают, сцена усыпается букетами цветов. А выходящий на поклон артист все еще находится в образе, он все еще испытывает все волнения своего героя. Интересно то, что Г.Сарабски сохранил этот стиль, начиная с первого выхода на сцену в 1908 году до последнего выхода на сцену в этой роли в 1941 году, не смотря на то, что прошло много времени, его игра приводило в умиление зрителей, с изменившимися вкусами, с более объемными чувствами.

Г.Сарабски был талантом, погружающимся во внутренний мир образа, постоянно изменяющийся на сцене. Г.Сарабски, который был актером от Бога, с каждым выходом на сцену совершенствовал свой талант. В одной из статей, написанной в связи с первым спектаклем оперы «Лейли и Меджнун» было сказано: «Сарабски влюблен в свою профессию. Он всегда добивается успеха, потому, что очень привязан к своему делу...» (94).

Таким образом, Г.Сарабски из юноши, обучающегося у приходного муллы, из работающего каменотесом, матросом на грузовом судне, продавцом воды в киоске, превратился в профессионального актера (91).

Г.Сарабски в молодости стремился к знаниям, как он писал в своих «Мемуарах» он хотел стать «интеллигентом» (50). Днем он трудился непосильным трудом, а вечером учился на курсах для взрослых. Он поставил перед собой цель изучить русский язык, для того, чтобы смотреть русские спектакли, ознакомиться с произведениями русских классиков. Он контактировал с современными, ведущими, образованными людьми, работающими не покладая рук во имя просвещения и культуры народа, и поэтому сформировался в качестве интеллигента. В результате их доброжелательных советов, созидательные и организаторские навыки Г.Сарабски были развиты. Узеир Гаджибеков высоко оценивал его талант и гордился своим другом: «Опера в определенном смысле обязана удаче, а особенно исполняющему партию Меджнуна Г.Сарабски. Я хочу отметить роль Сарабски в постановке первой азербайджанской оперы».

Г.Сарабски также сыграл незабываемые роли в некоторых операх и опереттах композитора, создал различные образы. Среди них можно указать роль Аскера в «Аршин мал алан», Керема в «Асли и Керем». Также он создал незабываемые образы в Ашуга Гариба в произведении Зульфугара Гаджибекова «Ашуг Гариб», Шаха Исмаила в произведении Муслима Магомаева «Шах Исмаил».

Исполнитель с неповторимым голосом, талантливый актер и режиссер, великолепный организатор, которым являлся Г.Сарабски, сыграл огромную роль в развитии национальной культуры. Они вместе с У.Гаджибековым стояли у истоков национального оперного искусства, трудились для его развития. Его богатое и многостороннее творчество было полностью посвящено развитию искусству музыкального театра Азербайджана.

В 1906 году молодой, однако, прославившийся Г.Сарабски стал автором трех пьес – «Кто ищет, тот найдет», «Невежество» и «Что посеешь то и пожнешь» (109). В то время репертуар театра был достаточно скудным, и эти пьесы часто ставились в театре. Невежество, несправедливость и моральное разложение богачей, и другие отрицательные черты общества являлись объектом критики этих произведений.

Несмотря на все трудности, современные интеллигенты не покладая рук трудились в направлении развития национального театрального искусства, развития и совершенствования народа. Именно с этой целью в 1906 году в Баку было создано «Объединение мусульманских драматических актеров». Г.Сарабски был инициатором и организатором создания этой труппы. Именно в этот период в Баку был организован рабочий клуб – «Балаханский драмкружок» и драматическая труппа «Намият» при большевистской газете «Текамуль». Г.Сарабски принимал непосредственное участие в деятельности этого кружка и труппы, в организации спектаклей, в привлечении в театр молодых актеров (40).

В 1905-1907 годах существовал ряд благотворительных и культурно-просветительских объединений. Одним из них было просветительное общество «Ниджат». Современные члены состава правления общества «Ниджат» понимали, что деятельность объединения «Мусульманских драматических актеров» является первым шагом в направлении создания профессионального театра в Азербайджане. По этой причине, они старались создать сильную актерскую труппу. Г.Сарабски одним из первых был приглашен в театральное отделение общества «Ниджат». Г.Сарабски приступил к интенсивной деятельности, сыграл несколько интересных ролей. Он работал плечом к плечу с Г.Араблински.

Как было упомянуто выше, после первого спектакля оперы «Лейли и Меджнун» популярность Г.Сарабски возросла.

После успеха, достигнутого после роли Меджнуна, в деятельности актера наступил период зрелости, интенсивного и многостороннего творчества. Г.Сарабски как правило исполнял главные

роли во всех последующих спектаклях азербайджанского музыкального театра. Он, мастерски исполнил две противоречивые друг другу роли – в 1909 году роль Шейха Санана в одноименной опере У.Гаджибекова и в 1910 году роль Марджана в оперетте «Муж и жена». Сыграл роль Сохраба в опере У.Гаджибекова «Рустам и Сохраб». После этого, Г.Сарабски вновь создал такие интересные образы как Сарвар в оперетте У.Гаджибекова «Не та, так эта», Шах Аббас в опере «Шах Аббас и Хуршид Бану».

Постановка оперетты У.Гаджибекова «Аршин мал алан» со стороны Г.Сарабски и Г.Араблински в 1913 году превратилась в значимое событие в истории азербайджанского музыкального театра. Постановка комедии «Аршин мал алан» в дореволюционном Азербайджане являлась победой прогрессистов. Г.Сарабски в этом спектакле сыграл роль купца Аскера, выступающего против феодальных традиций, с современными взглядами в семейно-бытовых вопросах. Арии, ариозо, речитативы Г.Сарабски в роли Аскера являлись неповторимыми образцами искусства.

Наряду с активной деятельностью Г.Сарабски на сцене азербайджанского музыкального театра, он также без устали трудился в драматическом театре. Он был также режиссером. Этот замечательный актер сыграл более 40 ролей на сцене Азербайджанского Драматического Театра, являлся постановщиком ряда пьес.

Педагогическая деятельность актера, была основным направлением его деятельности. Он воспитал таких мастеров оперы как Г.Гаджибабабеков, М.Багиров, А.Садыгов, Г.Рзаева.

Не каждый актер может стоять на вершине искусства, трудится в направлении культурного развития народа, и оставить этим след в сердцах поклонников. Выдающийся представитель оперного искусства Гусейнгулу Сарабски является актером, удостоившимся этой славы (65).

Сценическая деятельность Г.Сарабски была многосторонней. О нем можно говорить как, об актере, режиссере, педагоге, организаторе театральной работы, а также как об общественном деятеле. Он также, пробовал себя в качестве писателя, публициста, создавал интересные документальные произведения. Его произведения «Старый Баку», «Воспоминания», «Автобиография Г.Араблински» являются энциклопедией, отображающей общественно-политическую обстановку, образ жизни, традиции, фольклор, обряды Баку конца XIX начала XX века.

Г.Сарабски родился и вырос, жил и творил в Баку. Может быть, знакомство с образом жизни, жизненными действительностями, социальным положением Баку связано с этим. С детства Г.Сарабски находился в этой среде и был свидетелем традиций, ритуалов, обрядов, семейно-бытовых проблем, национально-культурных традиций, игр и развлечений, различных поверий, народных примет, религиозных взглядов и мировоззрения, свойственных характерных сторон, типических особенностей бакинцев, этнографии, одним словом, всех особенностей Баку, усваивал и применял их. Особенно произведения, собранные в книге «Старый Баку» являлись выражением души мастера, ставшего свидетелем всех жизненных сторон и мужественно противостоящего трудностям.

Большую часть публицистики Г.Сарабски составляет его характеры, особенно обширная информация о Бакинском фольклоре. Если в актерской деятельности он известен как драматический и трагический актер, в публицистской и творческой деятельности он проявляется во всей красе сатирического стиля. Создавая свои произведения, он хотел очистить жизнь, общества от уродливых и дефективных проявлений. Например, когда он писал о Бакинском фольклоре, особенно о свадебных обрядах, которые являются неотъемлемой частью фольклора, он показывал свою привязанность к древним традициям своего народа, и критиковал проявления, пользующиеся ими в корыстных целях и превращающих их в источник доходов. Судьбу незнакомых молодых людей решали свахи, сводницы и знакомые, встречающиеся в женских банях. Критику и иронию Г.Сарабски использовал как жало, будто бы стрелок метко пользуется своим оружием. Смело можно сказать, что читая эти публицистские произведения, все могут взять от них то, что им нужно, и соответственно получить свое наказание. Паразитные элементы, которые не оценивают сцену и искусство, используют фольклор в своих целях, искажающих древние обычаи и обряды, целыми днями занимающихся петушиными и собачьими боями, приговорены к моральной смерти и «расстреливаются» огнем высмеивания со стороны Г.Сарабски.

Эти чувства и общественный уклон являются характеризующими чертами публицистики Г.Сарабски. Можно отметить еще две стороны, излагающие и характеризующие его записи о Бакинском фольклоре. Наблюдательность, знания в области жизни, характеров и умение подняться на вершину творчества и художественного исполнения.

1. Сарабский Г. // Музыкальная энциклопедия / гл. ред. Келдыш Ю.В. Т 4. Окунев-Симович. – М.: Советская энциклопедия, - 745 с.

2. Гусейнгули Сарабский // <http://dic.academic.ru/dic.nsf>

3. Гусейнгули Сарабский // <http://wapedia.mobi/ru>

Түйін

Ұлттық театрдың гүлденуі мен дамуына үлкен үлес қосқан айтулы мәдениет қайраткерлері болады. Ондай адам-дардың өмірі мен шығармашылығы ұлттық сана мен мәдениеттің даму үдерісінде ерекше көрініс табады. Бұл мақала сондай ұлы тұлғалардың бірі Гусейноғлы Сарабскидің фольклор зерттеушісі ретіндегі шығармашылығына арналған.

Summary

There are such cultural figures who made a big contribution to prosperity and development of national theater and their activity reflects in itself creative force of the people, development of national consciousness and culture. Life and activity of such art workers are directly connected with public and cultural development. In article the relation Sarabsky to the

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЖЕНСКИЙ ХАРАКТЕР В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОГО РОМАНИЧЕСКОГО СЮЖЕТА

С.С. Агибаева – к. филол. н., доцент

В начале XX века в творчестве М. Дулатова, С. Кубеева, Т. Жомартбаева, С. Торайгырова, Ш. Кудайбердиева, Ж. Аймауытова, М. Кашимова, М. Жумабаева обнаруживаются образцы казахского рассказа и романа. Интересно, что объединяет произведения этих авторов некая общая *сюжетная схема*, с одной стороны, унаследованная от эпоса, а с другой – отразившая болевые точки казахского общества.

В истории литературоведения соотношение понятий «мотив» и «сюжет» было рассмотрено Александром Николаевичем Веселовским. По утверждению ученого, сюжеты – это «комплексы мотивов» и «сложные схемы» с единым содержанием. В их образности «обобщились известные акты человеческой жизни и психики в чередующихся формах бытовой действительности». Эти схемы или, другими словами, «типические сюжеты» «повторяются от мифа к эпосу, сказке, местной саге и роману», так что можно говорить даже «о словаре типических схем и положений». Сюжетные схемы разнообразны, они обладают жанровой, исторической и национальной спецификой [1, 302].

Сюжетная схема первых казахских романов выглядит так: на руку добродетельной и прекрасной героини претендуют два соперника. Один – благородный и заслуживающий её любовь, и другой – недостойный, но более богатый, часто пользующийся поддержкой её отца. Пытаясь избавиться от соперника, злодей прибегает к шантажу, обману и даже преступлению. Герой и героиня на время разлучаются, но затем, благодаря своей отваге, верности и помощи друзей встречаются и вступают в брак. Имеется и другая версия, когда злодею удаётся жениться на героине, и тогда герой (или оба) погибают в разлуке. Для этой сюжетной схемы типичен трагический финал. И уже в романе М. Дулатова «Несчастливая Жамал» на первый план выдвигается не любовно-приключенческий, но социально детерминированный сюжет.

Вот фабула первого казахского романа «Несчастливая Жамал»: детство и юность Жамал, любимой дочери немолодых состоятельных супругов, прошло счастливо. Балованная дочь получила достаточное по тем временам образование, по всем признакам её ожидает счастливое будущее. Но обстоятельства складываются так, что отец вынужден сватать её за невежественного байского сына Жумана. Девушка влюбляется в молодого учителя по имени Гали. Далее следует побег, короткое счастье молодой пары в доме родственника. Но внезапно от болезни умирает Гали. Убитая горем Жамал по решению старейшин переходит к прежнему жениху. Жамал не может смириться с жестоким обращением с ней озлобившегося Жумана. После очередных побоев, женщина уходит из дома в зимнюю бурную ночь. Её замерзшее тело наутро находят случайные путники.

По определению А. Ж. Жаксылыкова, социально-психологический роман М. Дулатова «Несчастливая Жамал» (1910) – «это фактически первый казахский роман, отвечающий критериям европейской жанровой типологии. Он кладет начало романной жанровой традиции в казахской литературе, определив своеобразие «проблематики, сюжеттики, образного изобразительного ряда казахской прозы на много лет вперед» [2, 356]. Произведению М. Дулатова предшествует стихотворное «Начало»:

О положении Жамал написал я в этой книге,

Она, оказавшись, была несчастна в это время... [подстрочный перевод по: 3, 137]

Поэтическая экспозиция вводит в проблематику романа, посвященного трагической судьбе главной героини. Во вступительном стихотворении к роману автор типизирует судьбу Жамал, призывая читателя тем самым к серьезному размышлению о «женской доле» в условиях старых обрядов и обычаев.

Тема социально угнетённого положения женщины и соответствующая сюжетная схема варьируется

в произведениях Шакарима Кудайбердиева (социально-философский роман «Адиль-Мария»), Спандияра Кубеева (воспитательный роман «Калым»), Султанмахмута Торайгырова («Красавица Камар»), Таира Жомартбаева («Смотрины невесты»), Мухамеда Кашимова («Печальная Мариям»), Жусупбека Аймауытова («Акбилек»).

Из романа в роман героини сталкиваются с социальной несправедливостью, ведут безнадежную борьбу с устаревшими обычаями калыма, аменгерства, с бесправием. Так, героиня романа М.Дулатова, Жамал, оплакивает свою участь в стихах:

Бедная девушка - словно соловей, пойманный в силки,
...взаперти пройдет ее жизнь ... [4, 150]

Гайша в романе С.Кубеева «Калым» говорит в отчаянии:

*Отец, не отдавай меня за старика!
Гайше он не пара, он хуже врага,
Ты за богатство меня продаёшь,
Ты позавидовал добру чужака.
А я, несчастная, словно в огне,
Хочу умереть – и нет смерти мне [4, 300].*

Плач Камар в романе С.Торайгырова «Камар-сулу»:

*Издевательства, горе познала Камар.
Поневоле со всем примирилась Камар.
И умолкнул уста её скоро навек ...
Так погибли мечты и надежды Камар!*

*Если Бог хоть сейчас мою душу возьмёт, –
Буду рада уйти в мир, где правда живёт... [4, 322]*

Гибнет Камар, жестокою расправу учиняют земляки над героиней М.Жумабаева, Шолпан (рассказ «Грех Шолпан»). По совету муллы на раздетую избитую женщину выливают сорок вёдер ледяной воды. В романе Ш.Кудайбердиева влюблённых Адила и Марию разлучают, оклеветав Адила. Сын волостного, Еркимбек, в озлоблении тащит Марию из дома, как вещь. Финал романа трагичен, Мария погибает.

В романе Ж.Аймауытова «Акбилек» мы наблюдаем динамику женского образа и, соответственно, эволюцию устоявшейся сюжетной схемы. Роман был частично опубликован в 1927-1928 гг. в журнале «Равенство женщин». Суть даже не в движении сюжета, а во внутреннем духовном возвышении Акбилек. Героиня в начале романа и в его финале – качественно разные люди. Если в начале романа мы видим юную девушку, «стеснённую и перепуганную, как джейранчик», то в финале перед нами «дочь Маркаколя, мать сына, женщина» [5, 122].

«Волки сомкнулись вокруг нее. Акбилек, обезумев, машет и машет палкой. «Взлетай, мой огонь взлетай! Разгорайся, мазда, разгорайся, дай огня, дай! Трусливые звери, немое вражье! Вот огонь, вот ружье! Прочь, не приближайтесь ко мне! Вам гореть в огне! Обожгу, опалю!» - скакала и выкрикивала в полубезумии да самого рассвета Акбилек и спаслась», – так описывается ночная битва пятнадцатилетней девочки со стаей волков [5, 78]. Ж.Аймауытов восхищается своей героиней и горячо сочувствует ей. Действительно, девочка – ребёнок проявила поразительную стойкость и жажду жизни. Если в романе М.Ю. Лермонтова «дикарка» Бэла оказывается безвольной жертвой Печорина, то не такова Акбилек. Она побеждает в психологическом противостоянии с офицером – «Черноусом».

В новых исторических условиях отчаянно борется Акбилек за свою жизнь, преодолевая суровые испытания одно за другим. В финале романа отважную женщину ждёт награда: «Здесь, у самых вершин Алтая, Акбилек как никогда до этого часа осознала, что и убийство мамы, и насилие над ней самой, и травля мачехи, и часы во мгле на краю могилы ... остались там – далеко внизу – и больше никогда ее не беспокоят. Она вынесла свое сердце за семь небес и в космосе обмыла его в золотой чаше, вновь родилась – чистая, иная» [5, 119].

«Акбилек» – это новое для казахской прозы произведение. В романе Ж.Аймауытова использованы разные типы повествования. Как отметил переводчик произведения на русский язык, писатель Шахимарден Кусаинов, роман открывается рифмованной прозой и соответствует ритмической структуре текста: «Усть-Камня край. На правом бреге Бухтармы явил себя на целый белый свет Алтай. Там, где срывается с южных алтайских высот, струясь в парении, Иртыш, загалил пленивший осень округ Куршим, перво-зданная тишь. Алтайский Куршим – гнездовье найманов, с времен незапамтных свито, сидят они в нем густо, родовито. Зима на Куршима цепкая, с неба – не снежинка, а пушистый ком, а лето проносится быстрым горным ветерком» [5, 2]. Напевное начало как бы задаёт ноту дальнейшему повествованию, напоминая, что роман посвящён женщине, описанию её тонкого, эмоционального внутреннего мира.

Хронотоп романа охватывает события нескольких лет, в отличие от предыдущих образцов жанра, где речь шла в лучшем случае о нескольких месяцах. Повествователь часто отдаёт право говорить тому или иному персонажу; и повествователь, и герои говорят внутренне-диалогизированным языком. В романе используются форма исповеди (исповедь Акбилек и Камили), дневника (дневник Акбалы), письма (письма Бекболата) и другие жанры, определяющие конструкцию романного целого. Интересна композиция романа: кольцевая, спиралевидная. Открывает произведение пейзажное описание-гимн Алтаю, родине Акбилек: «Маркаколь – не тронь! – с медовым вкусом», и завершается роман поэтическим «Вода Маркаколя сладка, как мед» [5, 122]. Ж.Аймауытов развил художественную структуру романа, показал возможности этого жанра на национальной почве.

И всё же, в каком-то смысле прозу Ж.Аймауытова можно считать лишь ступенью к монументальным произведениям М.Ауэзова, С.Муканова, Г.Мусрепова. На первый взгляд, в романе Г.Мусрепова «Улпан её имя» (1976) мы видим знакомую сюжетную ситуацию: юная красавица, девушка из бедной семьи, вынуждена выйти за богача намного старше её, почти старика. Но читательское ожидание обмануто: на самом деле богач, влиятельный бий Есенея – мудрый, доблестный батыр, сумевший оценить богатство души Улпан.

Г.Мусрепов даёт портретное описание Есенея в традициях богатырского эпоса, причём герой больше походит на великана-антагониста: у него «чёрная голова величиной с добрый казан», руки «толщиной с ногу обычного человека», «лицо – чёрное-чёрное и к тому же истыканное злой оспой» [6, 20]. Но не таким видит Есенея Улпан: «А-а!.. Я знаю, кто ты! Ты – чёрный бура, вот кто. Но я тебя не боюсь. Ты добрый бура, да?» [6, 21] И если Есенея – чёрный бура, то Улпан – Акнар: «А скажи, что у казахов священнее, чем – акнар? – спрашивает Есенея. – Сильнее?.. Дороже? Прекраснее?» [6, 84]. Цветосимволика текста актуализирует извечное сочетание чёрного и белого, дня и ночи, женского и мужского начал. Мифологическими образами овеваны, окружены герои Г.Мусрепова, что даёт нам основание полагать: в них, по воле автора, воплотились лучшие черты национального характера.

Не случайно роману предпослан эпиграф: «Пока женщина не встает, мужчина не просыпается». Удивительно поэтична любовь Есенея и Улпан: едва ли не впервые в казахской литературе появляется образ гармоничных отношений, где каждая сторона отдаёт лучшую часть своей души и лучшее получает в ответ. Супруги духовно обогащают друг друга. Разочарованный, усталый Есенея обретает новые силы, интерес к жизни; а Улпан – уверенность, надёжную поддержку и мудрый совет в перипетиях судьбы.

Улпан – не жертва жизненных обстоятельств и не только хранительница домашнего очага. Раз и навсегда в романе определены её взгляды: «А кто из вас назовет женщину, которая нашла счастье в юрте у братьев своего мужа? – обращается героиня к биям и волостным управителям. – Молчите?.. Потому что не можете назвать! А я по именам назвала бы вам других – они рабынями стали, одно знают: в дом входят с топливом, а выходят с золой. Таких сколько угодно и в ауле самого Есенея, и аменгерство не принесло добра никому» [6, 89].

Новаторство Г.Мусрепова – в признании права женщины-казашки на человеческую значительность, способность выйти далеко за рамки той социальной роли, какую предписывает ей скованное традициями общество. С Есенеем молодая Улпан оказывается на равных, она называет мужа и других мужчин по имени; берёт на себя ответственность за быт сибанов и керей-уаков, несёт положительные перемены в степь. Об Улпан русский чиновник Саврасов рассказывает: «Земли сибанов – принадлежали Есенею... Улпан разделила их – и не просто так, сплошная чересполосица, клочок здесь, клочок там! У каждого аула есть пахотные, пастбищные, сенокосные угодья, постоянные места зимовок... Как будто она... всю жизнь занималась землеустроительными делами! Она заставила здешних казахов сеять хлеб и запастись на зиму сеном. Заставила построить зимние жилища» [6, 90].

Но инертная сила невежества, байской неприязни к любым нововведениям из страха утратить власть над степью, противостоит героине Г.Мусрепова: «При живых биях и других уважаемых людях подарки были вручены какой-то бабе, порезали бы ее ножи этих проклятых сенокосилок! ... Смилоствится ли над ними Аллах, отдаст ли Он когда-нибудь эту бабу в их руки? Может быть, такой день недалек... Почтенные мужи могли сколько угодно грызться между собой. В чем они были единодушны – в своем отношении к Улпан» [6, 109].

Трагедия Улпан, как сказано в финале романа, в том, что «она родилась раньше своего времени и покинула этот мир с тяжестью неисполненных желаний и неосуществившихся надежд». Но герои – Есенея, Улпан, их дочь Бижекен – страдают и гибнут в первую очередь из-за предательства, человеческой зависти, злобы. Белый надгробный камень пропадает с могилы Улпан: его продают «по сходной цене» уже во время Г.Мусрепова. То есть, конфликт романа нравственно-философский, вечный. Образ Улпан-Акнар, «общей матери Улпан», соотносится с мифологическим образом Белой Матери Умай-шеше. Не случайно в романе звучит молитва: «Счастье пусть не обойдет ваши отау-юрты... Да приумножится ваша радость ... думала Улпан» [6, 120].

Прочтение романа «Улпан её имя» в контексте традиций национальной литературы позволяет дополнить наше понимание произведения Г.Мусрепова. Писатель обратился к уже известному в казахской романистике сюжету, наполнив его принципиально новым содержанием. Качественно изменился и женский образ в авторской трактовке, при этом следует учесть, что Г.Мусрепов избежал вульгарной идеологизации и политизации образа Улпан. Общечеловеческое, нравственно-философское в нём выступает на первый план и развивает наше представление о национальном женском характере.

1. Веселовский А.Н. *Историческая поэтика*. – М., 1989.
2. Жаксылыков А.Ж. *Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис*. - Алматы, 1999.
3. Бисенгали Зинов-Габден. *Казахская проза начала XX века*. - Алматы, 2000.
4. Литвиненко В.В., Назарова О.В. *Хрестоматия по казахской литературе. Т.1*. – Челябинск, 2001.
5. Аймаутов Ж. *Ақбилек: роман. Пер. с каз. Кусаинова Ш.* – Алматы: Раритет, 2007.
6. Мусрепов Г. *Улпан её имя: Роман*. – Алма-Ата: «Жазушы», 1982.

Түйін

Мақалада қазақ романдарындағы әйел бейнесінің суреттелуі қарастырылады.

Summary

The article is devoted to the analysis of a female images in the Kazakh novels.

ПОВЕСТВОВАНИЕ САБАХАДДИНА АЛИ

Н.М. Гасымлы – *Бакинский Государственный Университет (Азербайджан)*

Первый сборник рассказов Сабахаддина Али был написан в 1927-1934 годах. В основном это романтические рассказы с богатыми элементами сказки и с индивидуальной тематикой. Главной особенностью, отличающую этот сборник от следующих произведений автора, является то, что тут длинные описания укорочены, повествования лаконичны, большинство рассказов короткие, а некоторые из них состоят всего из нескольких страниц в виде миниатюрных рассказов. Доверяя историческим сведениям, одними из первых 16 рассказов, входящих в сборник, были произведения созданные в 1972 году: «Причина одного преступления» и «Из-за одной черной майки». Остальные 14 рассказов были написаны в 1929 -1934 годы. Вторая книга Сабахаддина Али «Арба» состоит из 13 рассказов, одиннадцать из которых были написаны в 1935 году, а остальные два в 1936 году. Написанный в 1935-1936 годах третий сборник «Голос» состоял из 5 рассказов. Четвертый сборник «Новый мир», включающий в себя 13 рассказов, был написан в 1936-1942 годах и печатался во многих газетах и журналах. И, наконец, в последнем сборнике рассказов под названием «Стекланный дворец», созданный в последние годы жизни писателя в 1945-1946 годах, были собраны 13 рассказов и 4 сказки.

Сабахаддин Али в своих произведениях выводит на первый план не знание столичной интеллигенцией сёл и людей, живущих в этих местностях. Проживающие в больших городах люди, из богатых и просвещенных слоёв общества, несмотря на то, что живут на единой земле под названием Родина, не имеют никакой информации о селах, сельских жителях, об их проблемах и горестях. К примеру, в рассказе «Пёс» грамотная, молодая девушка из богатой семьи, принадлежащая верхним слоям общества, признает-ся, что никогда в жизни не видела сельского жителя и знает о них исключительно из книг.

В рассказе под названием «Сулфата» повествуется о том, что один бедняк из села, у которого жена заболела лихорадкой, придя в поселковую больницу за помощью, был унижен и прогнан местным врачом. Вполне ясны намерения писателя, который с высоким мастерством в художественно-эстетической форме, представляет объективную действительность, адресованную читателю. В каждой стране, независимо от классовой принадлежности, граждане этого государства – сельские, городские жители, жители районов, рабочие, интеллигенция, в делах использования государственных услуг должны быть равноправными. Но почему-то в Анатоли дела обстоят иначе. Эта важная социальная проблема и одним из её решений является то, что в первую очередь интеллигенция должна достаточно близко познакомиться с сёлами и с их жителями. А затем уже найти пути выхода из их проблем.

Эта тема также используется в другом рассказе писателя, под названием «Одна лекция». В одно село, с целью открыть школу, приезжают государственные чиновники и с целью просвещения, на тему кооперации решают прочитать сельским жителям лекцию. В конце заседания становится ясно, что вынужденные слушать оратора сельчане, из его лекции нечего не поняли. Сабахаддин Али мастерски

раскрывает эту причину в своём рассказе. Причина в том, что оратор из интеллигенции, он не имеет представление о селах и деревенских жителях, не говорит на их языке, далек от их дел, не знает о традициях, о жизненном укладе, о верованиях населения Анатолу. Такой подход представителей интеллигенции к деревенским жителям является неправильным: «Гости в течение пяти, десяти минут бродили по селу и его окрестностям. Они пытались общаться с некоторыми местными жителями, встретившимися им на пути. Среди них был один, который для обучения уехал в Парагугу и годами там оставался. Он, чуть смягчив голос, спрашивал разные вещи и получал ничего не значившие ответы. Несмотря на все попытки, разговор не шёл дальше нескольких вопросов и коротких ответов. Потом они разошлись и каждый думал о своём. Один думал, почему тот ни о чём не имеет понятия, а другой – почему ему задавали какие-то непонятные вопросы».

Логический результат извлеченный из этих рассказов состоит в том, что по мнению автора идеальный интеллигент это научно-грамотный, мыслящий человек, который думает о путях решения проблем народа.

Очень жаль, что в 30-е годы отдалившаяся от своего народа турецкая интеллигенция думала только о том, как бы насытить свой желудок. Мишенью критики писателя стали те массы, которые неискренно относятся к простым представителям народа, общаются с ними пренебрежительно, не знают об их проблемах и даже не желают их узнать. Также не менее важно отметить то, что Сабахаддин Али в своих рассказах освещает эту социальную проблему с разных ракурсов и по существу он делает интеллигенцию мишенью для критики, обвиняя её. В своих произведениях он изображает деревенских жителей наивными, чистосердечными, невежественными, но искренними и правдолюбивыми людьми. Без сомнения, в тандеме сельский – интеллигент такое «сотрудничество», исходя от марксистского мировоззрения писателя, не может быть приемлемым.

Во вторую группу, где затрагивается тема отношений между сельскими жителями и правоохранительными органами, входят такие рассказы как «Жандарм Бакир», «Гуси», «Одно бегство», «Забавный-город», «Арба», «Горячая вода» и т.д. В этих рассказах проблема деревень и деревенских жителей изображается на фоне отношений персонажей произведения с органами юстиции, с судами, жандармами и полицейскими. В этих произведениях одной из особенностей является то, что деревенский житель не доверяет правоохранительным органам и в правовых делах старается воздерживаться от обращения в суд. Писатель, исследуя корень проблемы, при помощи образов и подходящих типичных ситуаций, пытается с литературной точки зрения осмыслить эту проблему.

В рассказе «Горячая вода» жандармы ищут одного преступника, но вместо того, чтобы искать его, они проявляют агрессию к его супруге. Писатель полагает, что жандарм должен хорошо и с уважением относиться к сельскому жителю. Только так они могут заслужить доверие деревенских людей. При помощи давления и угроз получить их уважение и расположение невозможно. Не доверяя государственным правоохранительным организациям и судам, народ пытается защитить свои права неофициальными путями и относится к ним как к врагам. Это ярко прослеживается в рассказе под названием «Жандарм Бакир», где один персонаж убивает жандарма, который его пытал.

Произведения, где Сабахаддин Али выводит на первый план материально-экономические задачи и проблему бедности деревенских, составляют третью группу рассказов. В таких рассказах как «Грузовая машина» («Камьён»), «Свидетельство о рождении» («Кафа кагызы»), «Айран», «Чтоб согреть» писатель показывает бедность деревенских и делает художественный анализ тяжелых последствий, вытекающих из этой социальной трагедии.

Состоящий всего из пяти страниц рассказ «Айран» (этот рассказ был переведен в Баку под названием «Маленький Хасан», а также была издана одноименная книжка рассказов автора) с точки зрения полного раскрытия этой темы является одним из ярких рассказов. Потерявший отца Хасан вместе с мамой и двумя младшими братьями жил в земляной лачуге. Его мама ходила в другие деревни в поисках работы поденщицы, а домой возвращалась только через два-три дня. Хасан каждый день отправлялся на железнодорожную станцию, находящуюся в двух часах езды от деревни, чтоб продавать айран. Мелочи, полученной от продажи пассажирам айрана, едва хватало на хлеб. Снова в один из зимних дней он отправляется на станцию. Пробыв там целый день, ему так и не удаётся продать свой товар. Маленький «мужик», разочарованный, уставший, испуганный ночным мраком, в пугу выйдя в путь с желанием возвратиться назад, так и не смог дойти до своего дома: «Маленький Хасан почувствовал, что ноги его уже не держат. Страх окутывал его. Звуки вдавливании его босых ножек в грязевую жижу капля за каплей, все больше вселяли в него страх. Что-то острое вонзалось в горло. Потрескавшимися руками, протирая глаза, он хотел посмотреть вперед, но ноги в этот момент не выдержали, и он упал на колени». Рассказ «Айран» эта драма бедных, безземельных, одиноких, безнадежных и несчастных деревенских жителей. Маленький герой Сабахаддина Али в борьбе за выживание сталкивается не только с проблемами общества. Природа тоже, словно взбунтовавшись,

проявляет свою жесткость и в этой неравной борьбе ребенок погибает. Этот маленький рассказ наравне с чувством жалости и сочувствия, прививает чувство ненависти к эконо-мико-политическому режиму, создавший условия в котором оказались деревенские жители. Но самое главное то, что эта история заставляет думать читателя о причинах этой трагедии.

В рассказе же «Грузовая машина» молодой человек за неимением денег, чтобы заплатить за проезд, решает выпрыгнуть из машины на ходу и погибает.

Главным персонажем в рассказе «Здание» является городской мальчишка. События в этом произведении происходят на строительной площадке. В рассказе «Чтоб согреть» место строительного рабочего занимает прачка. Женщина ходит по домам стирать белье, но на полученные деньги с трудом может прокормить себя и лежащую больную восьмилетнюю дочку. В один из холодных, зимних дней дрова в доме закончились, и чтобы как-то согреть дочь, мать уложила её к себе на кровать и обняла. Мать - кожа да кости и слабый, истощенный ребенок... Трагический финал неминуем, ребенок умирает от холода: «Подошла к ней и обняла, моя малышка была вся холодная. Чем сильнее я её обнимала, тем чаще она говорила: «Мама обними меня еще сильнее, мне холодно!» - молила она. Не было ни одного живого места, остались только кости. Не знаю сколько прошло дней, три или четыре. Я все время пыталась согреть. Как только она открывала глаза я её сильнее прижимала к своей груди, скрещивала её ноги с моими. Сегодня в течение дня она один раз открыла глаза и как-то странно посмотрела на меня... Больше она их не закрывала».

В каждом рассказе родители – в одной отец, а в другой мать очень любят своих детей и готовы отдать за них свою жизнь, но несмотря на это, им не удаётся изменить ситуацию и вырваться из того положения, в котором они оказались. Так как общество бесчувственное, оно безразлично к горю другого человека, а экономико-политическая система разваливается. Бедность - это не только личная проблема этих двух семей, а общая беда всего народа. Безработица и бедность социальная проблема общества. Идейное содержание этих двух рассказов художественно-эстетическое проявление этой социальной проблемы.

С точки зрения социального сюжета в творчестве Сабахаддина Али самым содержательным произведением, где взята под основу тема аги и деревенского человека, является роман «Гуноджаглы Юсиф». Также, эту же тему писатель использует в таких рассказах как «Свидетельство о рождении», «Арба» и «Асфальтная дорога». Эти рассказы можно также оценивать как отдельную группу.

В рассказе «Асфальтная дорога» говорится о дорожной проблеме сельского жителя и безразличное отношение к этому государственных чиновников. Иногда в рассказах из этой группы писатель создает образ положительного персонажа, пытающегося помочь сельским жителям в их проблемах. Конечно, эти люди, будучи художественными образами, приближены к идеалу, автор им придает характер о котором он мечтает и в течение всего рассказа именно они встречаются множество препятствий на своём пути к хорошим делам.

В рассказах Сабахаддина Али образы женщин представлены как любящие и нуждающиеся в любви, видевшие в жизни многое, любящие свою семью, которая не польститесь на чужое счастье. Сильно влюбившись в мужчину, но узнав о том, что у него есть семья, они не желают построить своё счастье на несчастье другого. Это такие рассказы как «Женщина граммофон», «Певчий ангел», «Арабка Хейри», «Ласточки». Эти женщины, в какой-то мере будучи несчастными, очень гордые и не хотят, чтобы кто-то испытывал жалость к их судьбе, наоборот, с сочувствием и великодушием они относятся к своему любимому мужчине. На самом деле, именно из-за их такого сильного характера мужчины любят их. Положительные женские персонажи были внедрены автором в произведения не для вождения и страсти, эти женские образы в рассказах и романах писателя являются отрицательно характеризующимися типами, художественными образами, наделенными эпизодической миссией, расставленными вокруг главного героя для раскрытия его характера. Автор во многих своих рассказах изображает драму женщины связанную с ошибочным представлением общества о слабой половине человечества. В этих новеллах мужчины воспринимают женщину как сексуальный объект («Забавный город»), выступают против их просвещения («Джилли»), в плане создание семьи за них решают родные и очень часто девушки выходят замуж и живут с нелюбимыми людьми («Две женщины»). В его рассказах в основном мужчины обманывают женщин. Женщины - верные и страдающие, мужчины же - эгоистичные и неверные, трусливые, слабые и не такие смелые для того, чтобы ответить на любовь преданных женщин.

А в рассказе «Джилли» описывается драма бедной девушки, которую с 15 лет выдали замуж. Сюжет разворачивается так, что муж застаёт ее во время разговора со своим одноклассником. Одноклассник, ставший виновником расставания ее с мужем, тоже отворачивается от нее. Не решаясь возвратиться в отчий дом, она попадает в ночной бар. На заработанные деньги она вынуждена содержать себя и ребенка, родившегося вне брака.

В рассказе «Спасаящий жизнь» («Скорая помощь») также затронута тема измены мужчины. Герой

произведения Ибрагим вынужденно приводит жену в больницу для операции «кесарево сечения», но из-за неимения достаточной суммы денег, его жену оставляют в больнице в виде залога. Вместо того, чтобы найти выход из сложившейся ситуации, Ибрагим, говоря что у него нет жены оставляет ее в больнице и возвращается в деревню. Узнав об этом, его жена, несмотря на незажившую еще рану, убегает из больницы, желая вернуться в село. Но из-за потери крови по дороге умирает.

В рассказе «Женщина граммофон» речь идет о постоянной обитательнице мира развлечений, о женщине Граммофоне из-за которой один влюбленный, по имени Мурад, убивает человека и попадает в тюрьму. Она же, не желая, чтобы он материально нуждался в тюрьме, продает себя и ухаживает за ним.

В заключение хотелось бы отметить, что Сабахаддин Али в своих рассказах рассматривает социальные проблемы страны 30-40 годов под призмой своих социалистических убеждений и марксистских мировоззрений. Писатель при помощи своих персонажей, главных героев озвучивал, представлял, иногда с помощью диалогов доносил до читателя существующие социальные проблемы. Его как просветителя это очень волновало.

1. *Qasımlı S. Yeni türk hekayəçiliyinin formalaşması (50-60-cı illər). Şərq filologiyası məsələləri (4-cü buraxılış)*, - Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, 2009, - s. 577-595.

2. *Səbahəddin Ali. Balaca Həsən. Ön söz: Georgi Qulia.* - Bakı: Uşaqgənclər, 1958, - 106 s.

3. *Səbahəddin Əli. Şüəli qəsr. Tərcümə edən: İ.Mehdizadə.* - Bakı: "Xəzər", 1/2007.

4. **Alangu Tahir. Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman. Antoloji. 3 ciltte. c.1, 1919-1930. - İstanbul: İstanbul matbaası, 1959, - 317 s.**

5. *Aydoğan Bedri. Sabahattin Ali'nin Masalları. Adana: Çukurova Üniversitesi, çukurova.edu.tr/ilt.asp; turkforum.gen.tr.*

6. *Karaca Alaattin. Sabahattin Alinin Öykülerinde Toplumsal Konular. İnternet saytı: cafrande.org. Cafrande Kültür, Sanat ve Hayat, 1988.*

Түйін

Қалада отырып, ауыл өмірі туралы жазатын жазушылардан ерекшелігі Сабахаддин Али осы осы проблемалардың дәл ортасында болып, өз басынан кешкендігімен ерекшеленеді. Осы мәселелердің бәрін ол ортасында жүріп сол адамдар тағдырымен араласа жүріп бақылады.

Summary

Unlike prose-writers who live in the city and write a work about villager and country life S.Ali was in the centre of the problems, lived them personally. The writer observed these problems from inside, inside of village and settlement, where he lived, in the destiny of people that he personally knew, lived together. He approached to the problems from Marxist standpoint.

МАНАСТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ОРНЫ

Г.Тоқшылықова – қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасының аға оқытушысы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Манастанудағы зерттеушілердің көбі дендеп бара бермеген мәселелерді шешуге ұмтылуының өзі Марғұлан зерттеуінің құндылығын көрсетеді. Марғұлан зерттеуінде жырдың жазылу тарихы, жырдың зерттелу деңгейі манастанушылардың қосқан үлесі, жыр мазмұны, сюжет құрылысы, жырдың шыққан дәуірі, ондағы ерлік бейнелер, тарихи тұлға, жер, ел аттары, олардың тарихи негізі секілді мәселелер жан-жақты талданады. Ғалым осы мәселелерді талдау арқылы номадтар мәдениеті қалдырған «Манас» жыры бойынша өзін толғандырған ғылыми маңызды сұрақтарға жауап іздейді. Және энциклопедист ғалымның ұшан-теңіз білімі, ойының тереңдігі, қажырлылығы жырдағы маңызды мәселелерді анықтауда, ғылыми жаңалықтар ашуда, манастануға өзіндік үлесін қосуға зор мүмкіндік берді. Бұл салада ғалым Манастану-дағы ірі ғалымдар мойындаған, мойындап қана қоймай, негізгі тірек ететін ғылыми пайымдауларын жасады. Оның Шоқан жазып алған «Көкетай ханның асын» тауып, оның факсимилесін жариялауының өзі – ғылымдағы үлкен табыс деп білуге болады. Кезінде жас ғалым Шоқанның «Манас» жырын жазып алып, бүкіл әлемге танытуы қандай үлкен қуаныш, жаңалық болса, Шоқанның жоғалып кеткен сол асыл мұрасын ғасырға жуық уақыттан кейін Ә.Марғұланның тауып, ғылыми айналымға енгізуінің өзі – үлкен қуаныш, ұлы жаңалық.

Марғұлан дүниесінің маңыздылығының тағы бір дәлелі – қырғыз ғылымында манастанушы ғалымдардың өз зерттеулеріне негізгі тірек, өзек, бағыт етіп алуында. Сөзіміз дәлелді болу үшін қырғыздың ірі манастанушы ғалымдарының бірі И.Б. Молдобаевтың жырдың қазақ, өзбек, башқұрт, тува, алтай т.б. түркі тілдес халықтармен этникалық байланысын қарастырған еңбегінде Марғұлан зерттеулеріне: «эти отрывки стали достоянием широкого круга читателей только в советское время благодаря усилиям казахского ученого академика А.Х. Маргулана, который обнаружил утраченные записи Ч.Валиханова и представил свое исследование об этом варианте эпоса «Манас» на казахском языке, с приложением са-мого текста данного отрывка» деп берген бағасын келтіруге болады [1,8]. Сонымен бірге, Р.Қыдырбаева да: «особо среди исследований по эпосу «Манас» стоит книга известного казахского историка академика Казахской академии наук А.Х. Маргулана «Шоқан және «Манас». Как бы подхватив и продолжив добрую традицию своих великих предшественников – Чокана Валиханова и Мухтара Ауезова, он впер-вые опубликовал считавшийся утраченным киргизский текст эпоса «Манас» записанный Ч.Валихановым. Свою публикацию Маргулан сопроводил обширным предисловием, богато оснащенным материалами исторического, этнографического характера. Здесь следует подчеркнуть, что обнаружение и публикация неизвестного текста уже сами по себе является определенным вкладом в изучение проблем гносеологиче-ской и исторической специфики киргизского эпоса, не говоря уже об аналитическом исследовании этого текста» [2, 14] деп Марғұлан зерттеуінің тарихилығын, маңыздылығын ерекше атайды. Ұлттық ғылымы-мыздың шеңберінен шығандап асып, қырғыздың ұлы эпосы жөнінде бүгінгі белді фольклортанушы ғалымдардың өзі мойындап, зерттеу жұмыстарында басшылыққа алып отырғандығының өзі Марғұлан-ның «Шоқан және «Манас» атты монографиясының бергенінен берері, айтқанынан айтары көп ғылыми зерттеу екендігін танытады. Атап айтқанда, Марғұлан Шоқанның жырды қай жыршыдан жазып алғанды-ғын, жырдың шыққан дәуірін, ондағы кейіпкерлердің тарихи тұлға екендігін анықтауға және жыр ислам дәуірінің туындысы емес, көне эпос екендігін дәлелдеуге көп еңбек сіңірді.

Жырға қатысты айтылған біржақты көзқарасқа ғалым барынша қарсы шықты. Әсіресе жырды ислам дәуірінің туындысы деп танудың мүлде қисынсыз екендігін дәлелдеуге тырысты. Мысалы, жырдың Тоғолоқ Молдоның нұсқасында Манастың достары ағылшындармен айкасса («англичанменен атышып, ангемеге батышып»), Сағымбай Орозбақовтың нұсқасында олар тіпті Парижге кіріп, Наполеон әскерімен шайқасады. Сағымбай Орозбақов нұсқасында сонымен бірге В.И. Ленин өлгенде оны жоқтау жыры да бар. Бірақ мұнан жыр Наполеон немесе Ленин өмір сүрген дәуірде туған деп қорытынды жасай алмай-мыз. Мұның бәрі жырға кейіннен қосылған қаттаулар. Сондықтан, жырда айтылатын ислам элементтері-не қарап, жыр ислам дәуірінде туды деген жансақ қорытынды жасауға тағы болмайды. Осы тұрғыдан келгенде Марғұланның жырдың түпнұсқасын кейінгі қаттаулар мен қоспалардан ажыратып алмақ болған азаматтық әрекетін, ғылыми бағытын дұрыс бағыт деп танымыз.

Ғалым жырдың ислам дәуірінен анағұрлым бұрын туған дүние екендігін дұрыс аңғара білген. Манас-тану ғылымындағы көптеген жетекші ғалымдар да осындай ортақ пікірге келіп отыр. Қырғыз ғалымдары «Манасқа» діни элементтердің ене бастауының 2 кезеңін көрсетеді. Біріншісі, мұсылман миссионерлері-нің қырғыз халқының арасына ислам идеясын тарата бастаған уақыты, яғни, XIX ғасырдың басы мен ортасы деп көрсетеді.

Қырғыз тарихшысы проф. Б.Джамгерчинов: «религиозные верования киргизов к середине XIX в.

далеко не ограничились официальной религией того периода – исламом. Ислам у киргизов был сравнительно поздним явлением» [3] деп, ислам дінінің қырғыздың арасына тарала бастаған уақыты – қалмақ-тардың қудалауымен оңтүстікке қарай ығысқан қырғыздар Ферғана даласы, Бұхар, Қашғардың мұсылман халықтарымен экономикалық және саяси байланыстар жасай бастаған уақыты, яғни, XVII ғ. екінші жартысы мен XVIII ғ. арасы дейді. Ислам дінінің ену процесі әсіресе қырғыздардың Қоқан хандығының құрамына енген кезінде күшейгендігін, қоқандықтардың өз билігін күшейту мақсатында дінді пайдаланғандығын көрсетеді.

Екіншісі – Кеңес үкіметінің құрылған кезеңінде, марксизм-ленинизм идеясының орнығуына қарсы топтардың күшеюі кезіндегі әрекет. «Манастың» мұсылмандануы осы дәуірде ерекше дамыды. Ол XIX ғ. мен XX ғ. басындағы «Заман» поэзиясымен байланысты болды. «Заман поэзиясының» мағынасын қай кезде де қырғыздың халық мұрасына біржақты баға беретін А.К. Боровков «жалоб на современность» деп атаған. Бұл біздің қазақ әдебиетіндегі «зар заман» ағымымен идеялас, ұқсас, сарындас дүние. Шортанбай Қанайұлы өзінің «Зар заман» өлеңінде, елді бейшаралар басқарып отыр, ұл әкеге, қыз шешеге қарап қарсы сөйлейтін заман болды. Байлардың үнін өшірді, жаңа үкіметті орыстар өз қолына алды» деп жырласа, қырғыз «заманшылары» да орыс үкіметіне қарсы шығып, өздерінің патриархалдық-феодалдық құрылысын сақтап қалуға тырысты. Осыған байланысты осы кезеңде қырғыз әдебиетінде екі ағым қалыптасты: бірінші ағымды халықты прогреске шақырған, Ресеймен қосылуға үндеген демократ ақындар шығармашылығы құраса, екіншісі – қырғыз бен орыс халықтарын бір-біріне қарсы қойып, патриархалдық тұрмысты көксеген реакционер ақындар шығармашылығы құрайды. Мұны «киргизские националисты в качестве идеологического орудия воспользовались реакционным наследием Арстанбека, Калыгула, Кылыча, прилагали все меры к тому, чтобы шире внедрить в сознание масс антирусскую направленность их творчества. И эпос «Манас» оны подвергли усиленному искажению с целью приспособить его в качестве опоры своего пошатнувшегося положения» [3, 32-33] деген мәліметтер де растайды.

Мәскеуде 1946 жылы жарық көрген «Манас» жыр жөніндегі кітапта қырғыздың бұрмаланған «Ұлы жорығын» Марғұлан туған жердің, елдің тәуелсіздігімен байланыста алып қарайды. Ғалымның пайымдауынша, «ұлы жорық» дін үшін, дінді насихаттау үшін болған күрес емес, керісінше, көптеген тайпалардың отаршылдарға, соның ішінде қытайға қарсы күш біріктірген ерлік жорығы. Марғұлан ұлы жорықтың дінмен еш байланысы жоқ, бергі заманның шындығы екенін дәлелдейтін екі түрлі жорықты келтіреді: біріншісі, 1756 жылы Манжур әскерінің Шығыс Түркістанға басып кіруіне байланысты бірінші ғазат көтерілген. Бүкіл Орта Азия халықтарынан қытайға қарсы көмек сұрап бұл ғазатты көтерген ағайынды Бұрхан-ед-Дин мен Қожа-Жахан. Бүкіл Орта Азия халықтары, соның ішінде, қазақ хандарын біріктірген бұл жорық – Ұлы Ғазат түрінде жүрген; ал екіншісі 1822-1825 жылдардағы ұйғыр мен қырғыз халқының қытайға қарсы көтерілісі [4, 48].

«Чоң ғазаттың» исламмен ешқандай байланысы жоқ, халықтың сыртқы жауынан қорғану, өзінің тәуелсіздігін сақтау жолындағы соғысы екендігін қырғыз ғалымы М.Убукеев те дәлелдеуге тырысқан. Оның: «влияние Ислама на эпос настолько ничтожно и поверхностно, что не оставило сколь-нибудь заметного следа на нем. Вся семантика и содержание эпоса несет в себе печать центрально-азиатской кочевой культуры, с ее мрачным пантеоном языческих богов и идолов, с ее древними руническими письменами, с ее седыми мифами и преданиями» [5, 86] деген тұжырымдары Марғұлан пайымдауларын толықтыра түседі.

М.Убукеев «Ұлы жорықтың» шығу іздерін Л.Гумилев еңбегіне сүйене отырып, IX ғасырдағы Месопатамия мен Иран елдерінен шығып, Шығыс Азияға бет түзеген, көшпелі халықтар жерін жаулап алуды мақсат еткен, манихей религиясын қабылдаған тоғыз-оғыздар немесе ежелгі ұйғырлар мен оларға қарсы шыққан ежелгі қырғыздардың 840 және 847 жылдардағы қанды шайқасына апарып тірейді. Ғалым ежелгі қырғыздар мен манихейліктердің арасында 20 жыл бойына өткен соғыстың салдары өте ауыр да азапты болғандығын, ол халықтың санасында көп уақытқа шейін өшпей, сақталып қалғандығын, соның нәтижесінде халықтың ауызбіршілігі артып, өздерін құтқарушы көсемінің, қырғыздардың саяси күшін арттырып, елді Орталық Азия аренасына алып шыққан батырының, құтқарушы көсемінің төңірегіне топтасады дейді. Марғұлан мен Убукеевтің келтіріп отырған деректері әртүрлі болғанымен, идеясы бір, екеуі де жырдың исламмен байланыстылығын жоққа шығарып, жыр оқиғасын ежелгі ерлік дәуірге апарып тірейді. Тіпті осы «ғазатты» Марғұлан жырдың шығуына негіз болған шежіре болуы да мүмкін деген жорамал жасайды. Немістің фольклортанушы ғалымы Андреас Хойслердің: «оплодотворяющим семенем будущего эпоса может стать значительный и драматичекий эпизод из истории народа, а само эпическое сказание по обыкновению, вырастает из отдельной эпической песни, которая разрастаясь, превращается в последующем – в эпос» деген пікірін алға тарта отырып, жырдың о баста шығуына негіз болған, түп аялығысы – «Ұлы жорық» атты драмалық эпизод болуы да мүмкін деген болжамды М.Убукеев те жасайды. Яғни эпикалық қаһарман – Манас пен «Ұлы жорық» абстрактылы ой, фантазия емес, халық қиялынан туған дүние. Олардың

шындығы мыңжылдық тарих қатпарынан аршылып алынуға тиіс деген ой айтады. Бұл шын мәнінде толық шешімін таппаған, әлі де зерттей түсуді қажет ететін дүние.

Зерттеуші Ә.Марғұланның «Манас» эпосы жөнінде айтқан, жасаған ғылыми дәлелдері мен келтірген, жүгінген деректерінің тереңдігі, ғылымилығы, нақтылығы ұлттық ғылымымыздың шеңберінен асып, бүгінгі манастанушы ғалымдардың өзі мойындап, зерттеу жұмыстарында басшылыққа алып отырғанды-ғының өзі ғалымның манастану тарихында өзіндік орны бар екендігін айқын аңғартады.

1. Молдобаев И.Б. *Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас»*. - Фрунзе, 1985.
2. Кыдырбаева Р.З. *Генезис эпоса «Манас»*. - Фрунзе, 1980.
3. Шерстобитов В.П., Орозалиев К.К., Винник Д.Ф. *Очерк истории исторической науки в современном Киргизстане (1918-1960 гг.)*. - Фрунзе, 1961.
4. Марғұлан Ә. *Шоқан және «Манас»*. - Алматы, 1971.
5. Убукеев М. *Манас. Этическая культура кыргызов*. - Бишкек, 1998.

Резюме

В данной статье более обширно выявляется своеобразие и новизна исследовательских трудов в манасоведении казахского ученого А.Х. Марғұлана.

Summary

In this article the scientist A.Margulan broke «Manas» epos into centuries.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ (2003-2010)

З.И. Мамедов – Ленкоранский Государственный Университет, Азербайджан

История культурных связей Азербайджанской и Турецкой республик свидетельствует о том, что сотрудничество двух государств в области науки, образования и культуры постоянно сопровождается динамическим развитием политических факторов.

В этом смысле изучение азербайджано-турецких культурных связей в политическом и идеологическом аспектах приобретает большее значение с позиции возникновения нового этапа более теплых политико-дипломатических отношений. Необходимость изучения культурных связей проистекает из потребности духовного взаимообогащения двух народов. Исторический опыт показывает, что свобода и независимость Азербайджана осуществляется в контексте культурно-исторического единства тюркских народов. Идея единства в научно-исторической мысли особенно усилилась и нашла наиболее интенсивное отражение в публицистике, литературе, на страницах различных журналов и в культуре в целом с начала XX века. Выступая на IX съезде писателей Азербайджана в марте 1991-го года писатель Анар справедливо заметил: «...тесные культурные связи с Турцией должны помочь нашей модернизации, усвоению общемировых ценностей, признанию нас передовыми нациями мира как демократическое, просвещенное, современное общество. Если в прошлом у нас было только одно окно в мир – через русскую печать, то сегодня открылось новое, турецкое окно, которое может играть значительную роль в познании мира и представлении себя ему» (1, 1992).

Особую роль в развитии азербайджано-турецких литературных связей играют совместные мероприятия. Результатом высокого уровня развития отношений между двумя государствами стало мероприятие по случаю 60-летнего юбилея писателя Эльчина в Стамбульском Университете Фатих 11 июня 2003 г. (4). Выступившие на церемонии председатель правления университета профессор Али Байрам, ректор, профессор Тургут Балакаш, профессор Али Явуз Акпинар, доктор филологических наук Юсиф Гедикли, драматург Тунджал Джуджароглу, поэт Айдын Хатибоглу, представитель Министерства Образования Азербайджана в Турции Насиба Насибова говорили о жизни и творчестве народного писателя Эльчина, художественно-эстетическом и общественно-политическом значении его произведений. Поведали о том, писатель, критик и драматург Эльчин, также активно участвует в общественно-политической жизни своей страны, пожелала ему новых творческих успехов. Был продемонстрирован документальный фильм о народном писателе. Профессор Тургут Балкаш вручил юбиляру почетную награду – памятный значок университета.

Юбиляр, напомнив ставшие крылатыми в Турции слова общенационального лидера, Президента Гейдара Алиева – «одна нация – два государства», сказал, что награда, полученная в Турции, Стамбуле для него особенно ценна. Представленный студентами Университета Фатих отрывок из произведения писателя «Махмуд и Марьям» был встречен с интересом.

Большое значение в развитии азербайджано-турецких литературных связей играют также сведения творчестве выдающихся писателей в средствах массовой информации. В этом смысле Азербайджан широко представлен в турецкой прессе. Примером могут служить статьи в турецких изданиях, посвященные народному писателю Анару. Так, с 15 по 20-е марта 2003-го года в Стамбуле прошли мероприятия, приуроченные к 65-летию народного писателя Анара. Турецкая печать публиковала подробную информацию о них. Опубликованная 15 марта сего года в газете «Тюркия» опубликована статья «Неделя с Анаром». В ней указывалось, что на мероприятиях под общим названием «Звезды тюркского мира», организованных Управлением по делам культуры муниципалитета Стамбула, турецким любителям искусства были представлены известные в своей области деятели искусства и культуры тюркских стран и показаны образцы их творчества. Далее говорилось, что в данном месяце гостем упомянутых мероприятий является один из ведущих азербайджанских писателей Анар. Далее после сведений о биографии и творчестве Анара отмечалось, что «мероприятия начнутся сегодня в 18.00 с выставки «Жизнь Анара в фотографиях и кадрах из фильмов» в культурном центре Тарика Зефера Туная, где будет показан документальный фильм «Лицом к лицу с Анаром», посвященный жизни писателя и его произведениям, а также будут выступления». В тот же день, 15 марта, была опубликована статья «Об Ашуге Вейсале и Анаре», в которой указывалось, на двух различных мероприятиях, проводимых Стамбульским муниципалитетом, речь пойдет о великом народном певце последнего столетия ашиге Вейсале и об одном из ведущих писателей и деятелей культуры Азербайджана Анаре. Даются сведения о мероприятиях и дополнительно указывается: «В центре Тарика Зефера Туная и библиотеке Ататюрка с 16-го по 20-е марта будут демонстрироваться следующие фильмы Анара: «Деде Коркут», «День прошел», «Комната в отеле», «Окно печали», «Связь», «Гахмина», «Жизнь Узеира». В газете «Гурултай» от 19 марта в статье под заголовком «Мастер пера в Стамбуле» даны сведения о биографии и творчестве Анара и опубликованы отрывки из авторского предисловия к его книге «Юбилей Данте». Тут же указывается, что в воскресенье 16-го марта по окончании спектакля «Шестой этаж пятиэтажного дома», представленного театром «Беледийе» на сцене Мусахибзаде в Ускударе, Анар в фойе встретится с читателями. Также отмечается, что он ставил автографы на своих книгах, изданных в Турции (3).

4 апреля 2004-го года народный писатель Азербайджана Анар, выступая на «Празднике книги и культуры», организованном Международным Объединением «Евразийский Диалог», председателем которого он является, говорил о проблемах современной культуры, вопросах литературы, пытался привлечь внимание участников к ряду актуальных политических и общественных проблем. Бросив взгляд на литературно-культурную обстановку в Азербайджане, он особо подчеркнул, что указом Президента Ильхама Алиева выделены средства на переиздание произведений классиков азербайджанской и мировой литературы латинской графикой.

Вечером того же дня в Культурном Центре им. Джамала Рашида Рея в Стамбуле был проведен 75-летний юбилей выдающегося киргизского писателя Чингиза Айтматова. В мероприятии, организованном Международным Объединением «Евразийский Диалог» участвовали представители более чем двадцати стран, в том числе, заместитель премьер-министра Азербайджана Эльчин Эфендиев, председатель Союза Писателей Анар, депутат Милли Меджлиса Рабийят Асланова, заслуженный деятель искусств, режиссер Тофик Исмаилов. Участвовавшие на данном мероприятии наши писатели были удостоены премий журнала «Диалог Аврсия» и Стамбульского муниципалитета. Азербайджанский ученый Усамеддин Мамедов совместно с турецким коллегой получил особую премию за книгу «Азербайджан».

Знаком большой заботы, проявляемой в Турции к азербайджанской литературе, стал выпуск марок, посвященных народным писателям Анару и Эльчину. Это событие можно оценить как наглядный пример внимания и уважения к нашим известным писателям в Турции.

В Азербайджане также всегда внимательно относились к культурному наследию Турции. В качестве примера перечислим несколько мероприятий, проведенных в исследуемый период. 1-го ноября 2005-го года в клубе «Натаван» Союза Писателей Азербайджана прошла дискуссия на тему «Современные литературно-культурные связи тюркского мира». Открывая заседание, секретарь Союза, публицист и издатель Рашад Меджид указал, что нынешняя дискуссия, организованная по инициативе известного литератора братской Турции, поэта-публициста, друга и пропагандиста азербайджанской литературы и культуры, участника международного научного филологического конгресса на тему «Сравнительное литературоведение» Ирфана Джифтчи, посвящена проблемам волнующим весь тюркский мир. Р. Меджид, напомнив, что помимо И. Джифтчи, являвшегося в девяностых гг. прошлого века членом редколлегии литературного альманаха «Хазар», а ныне избранного членом редакционного совета журнала «Улдуз», в собрании принимают участие другой турецкий поэт-публицист – Ибрагим Киразин, а также советник по культуре посольства братской страны Фати Гедикли, призвал присутствующих писателей и поэтов активнее включиться в

обсуждение (5).

Секретарь Союза Писателей, отметив, что Ирфан Джифтчи, еще работая в управлении культуры Стамбульского муниципалитета, вел большую деятельность по пропаганде культуры, искусства и литературы, как Азербайджана, так и других тюркских стран, добавил, что гость также активно содействует укреплению и расширению литературно-культурных связей народов и государств тюркского мира, участвует в мероприятиях, проводимых в нашей республике.

Выступивший на мероприятии Ирфан Джифтчи, совершив экскурс в историю культуры и литературы тюркских стран, подробно изложил соображения по поводу нынешнего состояния литературно-культурных связей и вытекающих из этого проблем. Выразив сожаление, что значительная часть тюркского мира, восстановившая государственную независимость – Азербайджан и республики Средней Азии за последние тринадцать лет недостаточно развивали литературно-культурные связи с Турецкой Республикой, не воссоздали эффективных отношений, в которых господствует неорганизованность, турецкий гость подчеркнул, что в последние годы в этом направлении сделаны серьезные шаги. Оратор, напомнив, более значительную роль в этом деле играют писатели, мастера пера, предложил расширить литературно-культурные связи, проводить совместные культурные мероприятия, издание произведений национальных мастеров слова в разных странах, при сохранении художественности и эстетических норм.

Турецкий поэт, высоко оценивший деятельность Союза Писателей Азербайджана, посчитав объединение усилий организаций писателей, литераторов, проведение академических и свободных искусствоведческих мероприятий важным условием для эффективного развития взаимных литературных связей, сказал: «Я считаю это нужным. В Турции существует шесть-семь писательских организаций, в отличие от того, что имеется здесь. Ни один серьезный турецкий писатель не является их членом».

И. Джифтчи, указав на необходимость создания в Азербайджане турецкого культурного центра, выразил заинтересованность в развитии элитарного искусства и серьезных печатных СМИ тюркских стран в период разгула массовой культуры и желтой прессы. Высказав мысль о более значительной роли писателей в создании единого алфавита, литературного языка и литературы тюркского мира, гость напомнил о необходимости проведения широкого обсуждения этих проблем.

26 ноября 2004 г. в Союзе Писателей Азербайджана прошла встреча с председателем телеканала ТРТ Шенолом Дамирозом. Председатель Союза Писателей Анар напомнив о больших заслугах Шенола Дамироза перед Азербайджанской литературой, сообщил, что он избран почетным членом Союза и вручил ему членский билет. Шенол Дамироз отметил, что Азербайджан занимает особое место в сердцах граждан Турции, и он будет с гордостью носить звание члена Союза Писателей Азербайджана. На встрече состоялся обмен мнениями о взаимных литературно-культурных связях тюркских государств, их пропаганде на телевидении и по другим вопросам. Шенол Дамироз сообщил, что ТРТ готовит цикл программ «Звезды тюркского мира», передачи которого будут посвящены Узеиру Гаджибекову, Кара Караеву, Фикрету Амирову, Бахтияру Вагабзаде, Анару, другим известным азербайджанским деятелям искусств, а также иным видным представителям тюркоязычных народов, получивших мировую славу (6).

31 октября 2009-го года в Русском Драматическом Театре им. С.Вургуня открылось VIII Международное Поэтическое Собрание Тюркского Языка, посвященное памяти народного поэта Бахтияра Вагабзаде. Во вступительном слове на мероприятии, проводимом совместно Союзом Писателей Турции и Азербайджана и Университетом «Кавказ», председатель Союза Писателей Турции Ибрагим Ульви Явуз выразил уверенность в непреходящем характере азербайджано-турецкой дружбы. Он отметил, что данное мероприятие в Баку организовано с целью представить богатую тюркоязычную поэтическую сокровищницу и собрать вместе видных поэтов тюркского мира (2).

Председатель Союза Писателей Азербайджана Анар подчеркнул нерушимость азербайджано-турецких связей и назвал Турцию «коронарной артерией своего сердца». Народный поэт рассказал о доблести славной турецкой армии, избавившей наших соотечественников, подвергшихся в начале прошлого века геноциду со стороны армян-дашнаков, от гнета. Постоянный председатель президиума поэтического праздника Мехмет Доган, опираясь в своем выступлении, в основном, на произведения азербайджанских и турецких поэтов, говорил о литературных ценностях тюркского мира и, обратившись к председателю Союза Писателей Азербайджана Анару, попросил подарить ему знамя Азербайджана и добавил: «Я подниму его к турецкому небу и никто не сможет его оттуда опустить».

По окончании вступительного заседания профессор Явуз Акпынар выступил с докладом на тему «Азербайджано-турецкие литературные связи». Он бросил взгляд на историю этих связей и коснулся перспектив сотрудничества и подчеркнул, что высокий уровень взаимоотношений между двумя странами сохраниться и в дальнейшем.

Особую роль в развитии азербайджано-турецких литературных связей играет организация

«Тюркской». Ее создание и деятельность в сфере охраны общетюркской культуры еще раз подтверждает, что достигнуты прекрасные результаты в области всестороннего литературно-культурного сотрудничества наших народов и стран, прежде всего на пути восстановления и защиты общей культуры, обычаев и традиций, истории, национальных духовных ценностей, выявлены допущенные ошибки, открыты широкие перспективы для дальнейшего развития. С этой точки зрения создание «Тюрксося», с целью изучения и координации национально-культурного наследия тюркских народов, оказалось очень удачной идеей.

Сотрудничество в рамках «Тюрксося» заложило основу еще одной благородной традиции. Речь идет о совместном праздновании юбилеев корифеев национальной культуры, гениев, подаренных тюркскими народами мировой культуре, жемчужин человеческой культуры – национальных эпосов, а также важных исторических дат в жизни наших народов. Ярким примером этого может служить празднование в тюркском мире 1300-летия «Деде Коркута», 1000-летия «Манаса», 600-летие Амира Теймура (Тамерлана), 500-летия Физули.

Велика роль «Тюрксося» как важного органа литературно-культурного и гуманитарного сотрудничества братских стран, процессе взаимовыгодного обогащения наших народов во всех сферах деятельности. Как известно, политическое и культурное единство тюрков всегда наводило страх на окружающих. Борьба за единство необходима. Ясно, что если возникнут соответствующие исторические условия, которые вызовут необходимость подобного единения, никакая сила его не остановит. Время покажет. Но надо также отметить, что следует усилить борьбу за объединение на основе языковой, религиозной, исторической, генетической памяти. В связи с этим насущной необходимостью становится широкое движение тюркского просвещения, объединяющее деятелей науки и культуры, интеллигенцию тюрко-язычных стран.

Наступило такое время, когда нужно снять с литературных, культурных, исторических проблем тюркских народов оковы запретов и ввести их в естественное русло. Для этого нужны не указания, а конкретная работа. Мы считаем, что достичь позитивного результата в тюркологических исследованиях можно на обоснованной тюркской позиции, даже если это вызовет здоровую научную полемику об объективных принципах изучения.

1. *Архив отдела зарубежных связей Союза Писателей Азербайджанской Республики. Рабочие папки по литературным связям с тюркоязычными странами и народами. 1991-2010 гг.*

2. *В Баку состоялось VIII Международное Поэтическое Собрание Тюркского Языка, посвященное памяти народного поэта Бахтияра Вагабаде. Газета «525», 31 октября 2009 г.*

3. *«Эдебийет газети», 28 марта 2003 г., №12*

4. *«Эдебийет газети», 13 июня 2003 г., №23*

5. *«Эдебийет газети», 5 ноября 2004 г., №43*

6. *«Эдебийет газети», 3 декабря 2004 г., №46*

7. *<http://www.azertag.gov.az=2004-04-05>*

Түйін

Азербайжан және түрік жазушылары мен акындары әлемдік әдеби ортада өз мүмкіндіктерін көрсету үшін бірге жұмыс жасау керек. Бұл тарихи өзін-өзі тану емес, қазіргі кезеңдегі қоғамдық-саяси өзгерістердің талабы. Азербайжан әдебиетінің көрнекті өкілдері осы жауапкершілікті сезініп, бұл бағыттағы алғашқы қадамдарын жасады. Бұл тұрғы-дан азербайжан-түрік әдеби байланыстарын кешенді зерттеу өзекті болып отыр

Резюме

Азербайджанские и турецкие писатели и поэты должны держать руку на пульсе и действовать совместно, чтобы продемонстрировать свой потенциал в мировой литературной среде. Это не только проявление исторического самосознания, но и требование происходящих в наше время общественно-политических изменений. Ряд видных представителей азербайджанской литературы, осознав существующую реальность, сделали первые шаги в этом направлении.

Б.МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПОРТРЕТТІК БЕЙНЕЛЕУ

Ж.А. Омарова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты

Жалпы көркем шығармалардың мазмұн мен формасындағы көркемдік-эстетикалық әсерлілікті артты-ратын тәсілдер авторлардың көркемдік шеберліктері арқылы іске асады. Атап айтқанда, поэзиялық, прозалық, драматургиялық туындылардағы кейіпкерлердің даралана бейнеленуі мен олардың романтика-лық және реалистік сипаттары саналуан көркемдік тәсілдердің қатысуымен жасалады. Басты және жанама кейіпкерлердің бітім-болмысы мен олардың қимыл-қозғалыстары, іс-әрекеттері, мінез-құлық ерекшеліктері көркемдік жинақтау поэтикасы заңдылықтарымен өрнектеледі. Әлем әдебиетіндегі класси-калық шығармалардағы басты және жанама кейіпкерлердің көркем шындықпен сомдалған үлгілерінде адамдардың кескін-келбеттерін (портреттерін) бейнелеуде түптулғалық (прототиптік) негізге алынатын адамдарға ортақ сипаттардың да көмекші ықпал жасайтындығы байқалады. Академик З.Қабдоловтың пікірі бойынша, әдебиеттегі адам образын жасаудың жолдары мен тәсілдері көп және әр алуан. Жалғыз-ақ, жазушы шын мәніндегі шебер, зергер болуы шарт, сонда ол қолданған әрбір амал адам образын ашуға қызмет етеді. Әдебиеттегі адамның ішкі бітімімен қатар **сырткелбетін (портретін)** де осы тұрғыдан түсінген жөн. Оқырман өзі оқыған белгілі бір көркем шығармадағы геройлардың мінезін біліп, сөзін ести тұра сырт пішінін, кескін-кейпін де көргісі келеді. Портрет тәсілі осыдан туған.

Жалпы портрет дегенде біздің көз алдымызға бейнелеу өнеріндегі (живописьтегі) портрет елестейді. Алайда, бұл портреттің ерекшелігі – өзгермейтіні, қозғалмайтыны, қашан көрсек те тек сол қалыпта ғана тұратыны. Бұл суретшінің туындысы. Ал сөз өнеріндегі портрет бұлай емес, «ол – бір қалыпта қатып тұрып қалмайтын, өзгеретін, қозғалатын жанды келбет, тірі кескін» [1, 119 б.]. Бейнелеу (живопись) суреттеріндегі, сымбат (скульптор) мүсіндеріндегі кескін-келбет, пішіндеме үлгілері әрқайсының дербес өзгешеліктерімен ерекшеленсе, көркемөнердің сөз, бейнелеу, сымбат өңді түрлеріндегі адамдар тұлғала-рының кескін-келбеттерінің жасалуындағы ортақ және өзгешелік ерекшеліктерінің саралануы – поэтика-лық заңдылыққа сүйенеді.

Шығармалардың оқырмандар ықыласына ие болуы үшін ықпалды орын алатын құбылыстың бірі ол басты және жанама кейіпкерлердің портреттері және сол туындылардағы пейзаждық суреттеулер. Сондықтан, қазақ және әлем халықтары әдебиеттеріндегі тұрақты орын алып келе жатқан, негізгі көркемдік ықпалды орын алатын кейіпкерлер портреттері мен шығармалар композициясындағы пейзаждық суреттеулер поэтикасын жеке қаламгерлер шығармалары негізінде саралап талдаудың өзектілігі анық. Себебі, әрбір кемелденген әдебиеті бар халықтың көрнекті қаламгерлері шығармашылығындағы автор-лық даралық мәнерін ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс аясында қарастыру арқылы көркемдік шеберлік-тің дара суреткерлік болмысы айқындалады. Сол арқылы жеке суреткер туындыларының көркемдік сипа-ты негізінде сол автордың туған халқына тән көркемдік-эстетикалық дүниетаным тағылымы танылады.

XX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет дамуы үдерісінде көрнекті жазушы Бауыржан Момышұлының прозалық туындылары қазақ және әлем халықтары сөз өнері шығармалары жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктерімен даралана танылды. Ол – қазақ әдебиетіндегі әскери тақырыптағы тарихи прозалық туындылардың (әңгіме, повесть, роман) қалыптасуына мол үлес қосқан қаламгер. Мәселен жазушының «Офицердің күнделігі» (1952), «Москва үшін шайқас» (1959, орыс тілінде), «Жауынгердің тұлғасы» (1958), «Майдан» (1961), «Майдандағы кездесулер» (1962, орыс тілінде), «Генерал Панфилов» (1963, қазақ тілінде – 1966), «Төлеген Тоқтаров» (1965) т.б. кітаптары әскери тақырыпқа арналған шығармалар қатарынан орын алады. Кезінде суреткер жазушы Ғабит Мүсірепов: «Александр Бектің біздің әскери жазушымыз Бауыржан Момышұлымен тізелес отырып жазған «Волоколам тас жолы» атты кітабын мен қазақ прозасының зор табысы дер едім. Бұл тамаша повестің жалғасын «Сыртымызда Москва» деп ат қойып, Бауыржанның өзі жазып аяқтағанын еске алсақ, тап осылай бағалауымыз әбден заңды ғой деймін. Генерал Панфилов атындағы қазақстандық жауынгер дивизиясының көрнекті ерлерін бейнелеп, ақиқатты айтып, шындықты дәлелдейтін шығармаға біз бейтарап қарай алмаймыз» [2, 194-б.], – деп көрнекті жазу-шы Бауыржан Момышұлының көркем әдебиетке әкелген әскери туындыларын өте жоғары бағалаған еді.

Бауыржан Момышұлының әскери тақырыптағы прозалық шығармаларының басты және жанама кейіпкерлері – автордың өзімен бірге дидарласып, қызметтес майдандас болған адамдар. Сондықтан, деректілігі анық өмір шындығы ортасындағы адамдарды көркем шындық поэтикасы аясында бейнелеуде жазушының эстетикалық таным тұрғысындағы жинақтауларды қиял мен нақтылық тұтастығымен өрнек-теуге тырысқанын байқаймыз және жазушының әңгімелеріндегі портрет пен пейзаж поэтикасын игеруде-гі өзіндік қаламгерлік өрнектері де ерекше екендігі байқалады.

Жазушының әңгімелеріндегі портреттік бейнелеулерді профессор Б.Майтанов: «Портрет өнерінің

эволюциясы тек идеялық-мазмұндық аспектілерден ғана емес, пішіндеменің өзге бөліктері арасындағы орналасымы немесе кейбір эпизодтарда олармен етене тұтастықта берілуі, яғни рет-тәртіп ауыспалылығы, сондай-ақ, бет-келбет ерекшеліктерін толық сипаттаудан өткізінші әсерлерді ғана қамтымақ жүрдек-тікке ойысу сияқты көп тәсілдер арқылы жүзеге асатын, жанр, стиль талаптарымен тамырлас сюжеттік-компо-зициялық жүйеден мол аңғарылады», - деп бағалайды [3, 142 б.].

Мәселен Б.Момышұлының «Жол үстінде» әңгімесіндегі негізгі кейіпкер – эпикалық баяндаушы автор-дың өзі. Авторлық баяндаулар бойынша 1936 жылы Қиыр Шығыстағы әскери қызметінде жүргенде өзіне жәрдемші болған лейтенант Әзімқанның жеке кескін-келбеті мен біліктілігін, сауаттылығын портрет-характер сипатты даралау тәсілін қолданған:

«Үш-төрт ай қызметтес болып бірге жүріп, сыр алысқаннан кейін, екеуіміз жақсы тату жолдас болдық. Аты Әзімқан еді. Сұңғақ бойлы, сымбатты, қалың қара шашты, мөлдіреген, айбатты қара көзді, қыр мұрынды, ашаң жүзді, келбетті, ауыр мінезді, салтанатты, еркек сұлуы дерлік жігіт еді» [4, 331 б.]. Жазушы кейіпкердің бет-әлпеттегі физиономиялық мүшелері мен (бойы, көзі, шашы, мұрыны, беті) мінез психологиясындағы үйлесім тұтастығын оқырманның көз алдына реалистік тәсілмен жеткізген. Автор кейіпкер портреті мен мінез-құлық ерекшеліктерін психологиялық-физиологиялық тұтастығымен бере отырып, сол кейіпкердің шығарманың сюжеттік-композициялық желісінде өрілетін іс-әрекеттерімен әңгімелеріндегі қосымша портреттік бейнелеулерді туындататын тәсілді де қолданатынын байқаймыз. Аталған әңгімедегі басты кейіпкер Әзімқанның авторлық баяндау бойынша сыртқы келбетіне-портретіне сай ұнамды қасиеттерінің де мінездемелік баяндаумен оның біліктілігін («Әзімқан сауатты лейтенанттың бірі еді. Топографияны жақсы білетін»), әншілігін («Шырқатып тайғаны жаңғыртып қаз-қоңыр даусымен Әзімхан мына өленді айтты») портрет-характер поэтикасы ақылы толықтыра түскен.

Әңгіме композициясында басты кейіпкердің портрет-характерін күшейте түскендей әсерлендіретін тәсілдер қатарында кейіпкердің осы сәтке дейінгі өмір кезеңдеріндегі өзінің бастан кешкен оқиғаларын баяндауы желісіндегі портреттік бейнелеулердің қолданылатыны байқалады. Мәселен, Әзімқанның авторға баяндап отырған әңгімесінің желісінде өзінің 1928 жылы Ташкенттегі әскери мектептің бірінші бөлімінде оқып жүргендегі жастық желік көңілмен ауылына әскери формамен киініп баруға аттанғанын да портреттік бейнелеумен береді: «Белімде енді сықырлаған сары қайыс белдік, оң мықынымда әлгі наған, сол мықынымда планшетка, өкшемде жылтыраған қоңырау дауысты сыңғырлақ шпора... Ойлаға-нымның бәрі болып, төбем көкке жеткендей қуанып, ықыластанып поезбен ауылға тарттым» [4, 333 б.]. Бұл – шығарма кейіпкерінің әңгімелері арқылы өткен өмір кезеңіндегі өзгешеленіп көзге көрінуге құмар жастыққа тән көңіл-күй психологиясына сәйкес портреттік-характерлік бейнелеу. Сонымен бірге жастық шақтағы сұлу ажарына қызығатын көңіл-күйіне орай кейіпкердің сол өзі құмартқан аруды бейнелеуі де сюжеттік дамудың әсерлілігін толықтыра түскендей болады: «1927 жылы демалысқа келгенімде етікші Қыбырбайдың орта бойлы, қолаң қара шашты, мөлдіреген бота көз, қиылған қара қасты, қыр мұрынды, қызыл бет, аузында қолмен тізгендей ақ меруерт кірсіз тіс, ақ тамақты, тік иықты, тал шыбықтай бұраң бел... Сөздің қысқасы, қор қызындай Бегімше сұлу маған толығынан ұнап, ішімді қазандай қайнатып, жүрегіме өрт салған еді» [4, 333-334 бб.].

Сонымен қатар, жазушы шығарманың сюжеттік-композициялық желісіндегі кезеңдік оқиғалар ортасындағы адамдардың әралуан мінез-құлық ерекшеліктерін портреттік кескіндеулермен егіздей, ұштастыра бейнелеу тәсілін тұрақты қолданған.

Профессор Б.Майтанов: «Қаһарманның ішкі сезім қақтығыстарын шынайы аңғарта, образ болмысы мен әрекет динамикасына сай портреттік мінездемелер...» туралы айта келе кейіпкердің кескін-келбеті мен іс-әрекеттері жүйесінің күрделі сабақтасатын эволюциясын саралайды: «Кейіпкер түр-тұлғасындағы ерекше белгілер оның характер ыңғайындағы басты қасиеттерімен тамырлас сарапталып, көп ретте стати-калық детальдар динамикалық сапаларға көшіп отырады. Жазушы адам әлпетін бірден түйе сипаттап, немесе кең түрдегі кескін суретін әуелден толық бере салмайды, қайта нобайы жалпы сыр тастайтын жеке штрихтар қайталана даму үстінде жан-жақты толығу процесінен өтетін сенімді портреттік эволюция соқпақтарын танытады» [4, 71 б.]. Зерттеушінің осы ғылыми байыптаулары аясында жазушы Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы кейіпкерлердің портреттік-мінездемелік (характерология) бейнелену ерекшеліктерін бағалауға болады. Мысалы, сөз арқауындағы «Жол үстінде» әңгімесіндегі кейіпкер-әскери қызметкер Әзімқанның автор-кейіпкерге айтқан сөзінің туған ауылындағы билік иесі адамның типтік келбетін эпикалық баяндау мен портреттік бейнелеуді тұтастыра алып, қорытындысында портрет-мінездеменің көркем үлгісін жасағанын байқаймыз. Ауданнан келген уәкілге арақ ішкізіп, 500 сом пара беріп ауылнай боп сайланған Әлібектің сол әрекеті туралы аудандық орындауға арыз-хат жазған Әзімқан-ды әрине билік иесі жек көреді. Кейіпкердің баяндауымен мәлім сол адамның бітім-болмысы, өзіне тән қабілеті т.б. өмір шындығы дерегімен берілген: «Ауылнай Әлібек ауылдың кәдімгі қу десе қу, сұм десе сұм, паракор, өзінен

жоғарыларға қошеметшіл, төменгілерге өктем адам еді. ... Әлібек залым да болса реңді, орта бойлы, аққұба, қара қасты, өткір күлімсіреген қара көзді, жылтыраған қара мұртты, қырыққа жетпеген жігіт еді, сондықтан ба, естуімше әйелдерге өте жағымды дейтін. «Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек» дегендейін Әлібек ешуақытта жаман киім киген емес. Келбетті кісіге, өзіне лайықты тіккен қазақ киімі өте қонып, жарасып-ақ тұрады ғой. Әсіресе, біздің елде, Арканың қазағындай олбыр-солбыр киінбейді. Әлібек атты таңдап, жабдықты ер-тұрмандап мінетін. Жазда құс салып, қыста тазы жүгірткен, көкпар десе өліп, қалған шабандоз, жүйрікті салып бәйгіге қосқан атақты сыншы саяпкерлер-дің бірі болатын. Ауылда ат, құс, ит қадірін одан асып ешкім білген емес. Жасөспірім жігіт кезінде тойда өлең айтып, ешбір қыздан жеңіліп көрген емес. Өмірінде аты арып, иті қаңғырып, құсы қашпаған. Ауылдың кейбір бозбаласы Әлібекке еліктеп әсем киім киіп, ат жаратып мініп, оның толық ықпалында болатын. Әлібекті саяпкерлер, шабандоздар, құсбегілер сияқты сауықшылардың серкесі – деп айтса да болады» [4, 336 б.].

Бұл – халық ішінде осындай ұнасымды қасиеттері мен пысықтығы, алаяқтығы тұтасқан, тіршілік қозғалысында өзінің қарақан қу басының амандығын, пайдалы болуын қамтамасыз ететін құбылмалы мінез-құлық иелерінің көркем шындық жинақталған типтік портреттік-мінездемелік бейнесі.

Ал жазушының әскери тақырыптағы прозалық әңгімелерінде автордың соғыс кезеңдеріндегі оқиғала-ры алынған. Танкке қарсы ататын батареяның командирі болып тағайындалғаннан кейінгі өзінің басшы-лық қызметін атқаруда автор-кейіпкердің қарауындағы жауынгерлерге болжалды топтық портреттік-мінездемелік сипаттама бергенін көреміз. Мәселен: «Менің жаным осыдан артық па еді деп майданда кім қалады бірге тұрып» деген кісілерді сынап, сырын біліп, жолдастық, бауырмалдық, адамгершілік, ерлік, жомарттық, мінез-құлқында тәрбиелеу керек, – ол – командирдің борышты міндеті де. ... Ол жігіттерді майданда бірін-бірі туысқан бауырдай қорғап, бір ниет, бір ынтамен Ұлы Отанға берілген патриот адал туған ұлдың құлқымен бір қасық қаны қалғанша шепті жаудан қорғап, тайынбайтын, оянбайтын айбатты, жүгінбейтін жүректі, жігерлі, халыққа берілген азамат етіп тәрбиелеу – командирдің бас міндеті. Сол міндетінді орындап, командир атыңды ақтау үшін күнделікті қызмет қарамағындағылардың әрқайсысына айрықша көзбен қарап тәрбиелеуді керек етеді. Аттың сырын бір мінгенде алуға болады, бір көргеннен адам сырын білуге болмайды. Солай болғандықтан ол ерінбей, жалықпай сонынан түсіп қызмет етуді тілейді» [4, 344-345-бб.]. Бұл – әскери қызметтегі командир мен оның қарауындағы кіші командирлерді, жауынгерлерді тұтастай қамтып танытатын топтық пішіндемелік-мінездемелік байыптау. Жазушы Бауыржан Момышұлының әңгімелерінде негізі қаланған осындай топтық-жинақтаушылық мінездемелік-портреттік бағалаулар, бейнелеулер көп кездеседі.

Жазушының әңгімелеріндегі жеке жауынгерлердің көпшіліктен жағымсыз бағалау алған мінездемелік сипатты кейіпкерлерін автордың командирлік тәлім-тәрбиелік ықпалымен жағымды сипатты жауынгерге айналдырған іс-әрекеттерді де оқимыз. Мысалы, автордың статикалық портреттік бейнелеуіндегі кейіп-кер: «Орта бойлы, дембелше, тығыз бұлшық етті, күшті, жалпақ үйрек мұрын, ернінің қалыңдығы екі елі, сойдақ тісті, гүрілдеген жуан дауысты, майда секпіл бетті, денесін инемен шаншып салған парнография-лық сурет қаптаған жирен жігіт жолықса оны, Макаров Алексей Терентьевич десеңіз қателеспейсіз» [4, 345 б.], – деген көркемдеу тіркестерімен сыртқы кескін-келбеті авторлық бейнелей баяндаумен даралана көрінген кейіпкердің бұрынғы командирі берген мінездемесі керісінше, сұрықсыз: «Бұрын қылмысты болған, өте тәртіпсіз, ешкімге бағынбайды. Алты рет сөгіс алып, бес рет нарядқа тұрып, төрт рет гаупт-вахтаға қамалған сенімсіз субъект...» [4, 345 б.]. Ал, осы Макаровтың өз пікірінше «Мен төрт жыл түрме-де болдым, оның үстіне әскерге алынып, енді тағы екі жыл жамалып отыр: ... Мені бұл жерде адам орны-на санамайды» [4, 345-346 бб.], – деп қоршаған әлеуметтік ортаның өзін бағалауынан әбден үмітсізденген жауынгердің сүлесок, селкос, көңіл-күйінің әсерінен өзін-өзі бағаламайтын салдыр-салақ жағдайдағы аянышты, бәлкім жиіркенішті кескінімен көрінуін де жазушы логикалық сабақтастықпен бейнелейді:

«Бір кеште командирлердің барлығын шақырып алып:

– Ертең жорыққа шығамыз, взводтарыңызды даярлаңыздар, сақал, мұрты өскен, кір бір қызыл әскер болмасын, – деп бұйрық бердім.

Ертеңіне аттанардың алдында барлық батареяны қатар тұрғызып қарасам, Макаровтың бет-аузы шаң басқан, жирен түк, жағасы бес батпан кір, мелшііп қабағын шыға қарап түнеріп тұр» [4, 346 б.].

Шығармада әскери басшы командирдің тәлімгерлік тәрбиешілік қызметінің жоғары деңгейдегі ықпалымен туынды кейіпкерін үлгілі адам қалпына айналдырудың психологиялық әсер ету іс-әрекеттері баяндалады. Автор өзінің командирлік бұйрықты ықпалын сақтай отырып, салдыр-салақ жүретін, күтін-бейгін, маңындағы адамдардан өзіне деген ешқандай жақсы ықылас-пейіл күтуден әбден үмітін үзген Макаровқа тәлім-тәрбиелік ықпал етудің әрекеттер (жолдастарының ықпалымен жуынып, қырынып, таза киініп жүруін қалыптастыруы; мінген аттарын айқастыра байлап тұрғызуды командирдің өзі істеп беруі, қызметтен кейін ресторанға еріп барып, бірге тамақтанып, аппетит үшін

стакан қағыстырып бірге арақ ішкені) нәтижесінде ақыры Макаровтың сыртқы кескін-келбеті де, іс-әрекет дағдылары да – бәрі де үлгілі жауынгер тұлғасына айналғанын портреттік-мінездемелік бейнелеу мен баяндау тұтастығымен өрнектеген: «Ертеңіне Макаров тойға баратындай таза киініп, жып-жылмағай болып қырынып, әсемденіп айнаның алдында тұрғанын көрдім. Сол күннен бастап ол тәртіпті, таза болып жүретін болды. Қызметке беріле істеп, қолымыздағы техниканы, атқа мініп жүруді аз уақытта, тез үйреніп, жолдастарының арасын-да абыройы тез өсіп, сыпайы, ұқыпты, жүректі аттылардың қатарына кешікпей-ақ қосылды. Сауаты шамалы болса да, саяси сабақтан да артта қалған жоқ. Қызыләскер кітапханасынан кітаптар алып оқып, газет қарауды әдет етіп, қоғам қызметіне белсене қатысып, қабырға газетінің белсенді тілшісі болды. «Жығылған үстіне жұдырық» кері келмей, адам қатарына қосылғанына мен қуандым. Макаров менің, өзінің ат тұрманына кір жуытпай бағып, қағып, салтанатты түрде ілесіп жүретін болды» [4, 347 б.].

Бұл – жазушының әскери тақырыптағы шығармаларындағы қатаң тәртіп аясында адамгершілік тәлім-тәрбиесі нәтижелеріне қол жеткізуге болатынын дәлелдейтін көрсеткіш. Әскердегі жауынгерлердің сыртқы кескін-келбеттерінің, киімдерінің тазалығы, тап-тұйнақтай болуы мен мінез-құлдық психология-сындағы толық үйлесімнің жүзеге асуы арқылы адамгершілік-эстетикалық тәлім-тәрбие мұраттарының жүзеге асырылатыны дәлелденген.

Қорыта айтқанда, жазушы Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы портреттік бейнелеу поэтика-сын құрайтын көркемдік ерекшеліктері сөз өнерінің эстетикалық тәлім-тәрбиелік қызметін даралай танытады. Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық заңдылықтарын дамытқан жазушы шығармалары қазіргі дәуірдегі әдеби үдеріске де көркемдік негіз болып отыр.

1. Қаратаев М. Шеберлік шыңына. – Алматы: ҚазМемБаспа, 1963, - 419 б.

2. Иманалиев Ж. Бауыржан Момышұлының шығармашылығы мен әдеби-көркем бейнесі. Филология ғылымдары-ның кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2006.

3. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.

4. Момышұлы Б. Момышұлының жазбалары // ҚР ОММ Қор 1432, тізім 1, іс 5-18.

Резюме

В статье всесторонне рассматриваются вопросы портретного изображения в произведениях Б.Момышұлы с научной и теоретическо-практической позиций. Также художественные особенности, составляющие поэтику портретного изображения в произведениях Б.Момышұлы, представляются в качестве эстетической воспитательной функции искусства слова.

Resume

In article questions of the portrait image in B.Momyshula's works from scientific and theoretical and practical positions are comprehensively considered. Also art features making poetics of the portrait image in works of B.Momyshula, are represented as esthetic educational function of art of a word.

ОБРАЗ КИТАЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Г.В. АДАМОВИЧА И Г.В. ИВАНОВА

А.Ю. Леонтьева – к.филол.н., доцент

*Только в Китае мы якорь бросим,
Хоть на пути и встретим смерть!*
Н.С. Гумилёв

Акмеизм – это динамично-целокупная модернистская художественная система, утверждающая целостность мира, ориентированная на сохранение культурной памяти. Поликультурная природа акмеизма обуславливает обращение не только к западной, но и к восточной семиосфере. У Г.В. Адамовича лексема «восток» обозначает сторону света, актуальную для цикла суточного вращения Земли: «Стоит туман. Стоит звезда на востоке» [1, с. 171]. Разнообразна ориенталистика Г.В. Иванова. Его географический Восток – это экзотическая антитеза родному пространству: «Малиновка моя, не улетай, / Зачем тебе Алжир, зачем Китай?» («Глядит печаль огромными глазами...») [2, с. 37].

У Г.В. Адамовича Китай – это далёкое экзотичное пространство. В стихотворении «Вот так всегда – скучаю и смотрю...» (книга «Облака», 1916) пространство Китая возникает в творческом воображении: «Мне утешений нет. И я не болен, - / Я вижу облако и ветер в поле. // Но облако, что парус, уплывет / И ветер, улетаю, позовет: // «Вон там Китай, пустыни и бананы, / Высоким солнцем выжженные страны» [1, с. 127]. Конкретных реалий и координат поэт не воссоздаёт, а экзотический мир предстаёт условным и недостижимым. Он противостоит скучной действительности: «И это жизнь! И эти кружева / Мне заменяют бледные слова, // Что слушал я когда-то, вечерами, / Там, над закатами, над облаками!» [1, с. 127].

На первый взгляд, поэт задаёт типичное романтическое двоемирие – конфликт идеального и обыденного миров. Однако романтический конфликт разрушается мотивом беспомощности: «Но не могу я вспомнить тишины, / Той боли, и полета, и весны» [1, с. 127]. Память – сакральная категория акмеизма, противостоящая смерти. О.Э. Мандельштам в статье «Пушкин и Скрябин» («Скрябин и христианство») утверждает: «...торжествует память – пусть ценою смерти: умереть значит вспомнить, вспомнить значит умереть...» [3, с. 160]. Отказ от памяти в акмеистической эстетике – это отказ от культуры и бытия. Китай Г.В. Адамовича, получается, существует лишь в творческом воображении младоакмеиста.

Г.В. Иванов, наоборот, использует образы китайской культуры для сохранения памяти. Литературные портреты, созданные в эмиграции, публикуются под условным названием «Китайские тени» (1924-1930). В.П. Крейд так определяет символику названия: «Откуда пришло это название – «Китайские тени»? Что означает оно? В 1922 году Алексей Толстой издал сборник рассказов «Китайские тени»... Но рассказы... совсем на другую тему – не о литературном Петербурге, а о вымирающих заволжских родовых усадьбах. Общее у двух писателей только то, что на экране памяти, словно тени от проекционного фонаря, мелькают былые дни, старый быт и его носители» [4]. Сам мемуарист предпосылает первому очерку объяснение: «Тема моих очерков – быт литературного Петербурга последних десяти-двенадцати лет. Год наибольшего расцвета и напряжения этой жизни, «последняя зима перед войной», был годом моего вступления в литературу. С нее я и поведу свой рассказ. Поневоле я вынужден его начать с круга узко поэтического, постепенно расширяя границы впечатлений и встреч. Еще мне часто придется говорить как будто о мелочах и пустяках: но я думаю, эти мелочи достойны внимания я, если именно они были тем воздухом, которым дышало целое поколение деятелей русского искусства. Как был живителен этот воздух и как нам теперь его недостает, знает каждый поэт или художник, когда-то им дышавший» [5, с. 25].

В ранней лирике Г.В. Иванова появится декоративный Китай: «Она глядит с причудливых панно, / С прозрачных чашек, с вееров мишурных, / Страна, где всё прелестно и смешно, / Где столько радостей миниатюрных» [6]. Поэт пристально вглядывается в детали экзотической культуры: «Вот светло-золотистый горизонт, / Вот лотос розовый колеблет глубь немая, / Вот китайночка, раскрыв свой пестрый зонтик, / Сидит, забавно ножки поджимая» [6]. Г.В. Иванов выбирает живопись в качестве родового поэтического искусства, поэтому образы китайской культуры в его стихотворении столь декоративны: «Косые глазки ввысь устремлены, / Следят за ласточкой над озером красивым. / А небеса – сиренево бледны, / И лишь на западе заря скользит по ивам...» [6].

Пристальный взгляд поэта мотивирует художественную минимализацию восприятия, при которой Китай воспринимается игрушечным: «И чудится: «Забудься, помечтай...» - / Щебечет ласточка, и вяз шуршит верхушкой. / И в сумерках сияющий Китай / Мне кажется волшебною игрушкой» [6].

Игрушечный Китай ранней лирики Г.В. Иванова – эстетически амбивалентный топос, объединяющий

противоположные нравственные оценки. Он может быть декоративным пространством экзотической куль-туры, а может стать пространством заключения. Несвободе лирической героини стихотворения «Ты томишься в стенах голубого Китая...» противопоставлена свободная природа – полёт журавлей, шелест рас-тений: «Ты томишься в стенах голубого Китая, / В разукрашенной хижине – скучно одной. / В небесах проз-вентит журавлиная стая, / Пролепечет бамбук, осиянный луной» [2, с. 149]. Употребление формы 2-го лица в единственном числе при создании образа героини позволяет отметить в стихотворении аллюзию диалога, только «репликами» в нём становятся разные виды искусства – музыка у героини, поэзия у лирического героя: «...Тихо лютно возьмёшь и простая, / Как признание, мольба поплывёт с тишиной...» [2, с. 149].

Музыка возрождает веру героя в онтологические и этические ценности, лишь музыка даёт надежду на сближение героев: «...Неискусный напев донесется ль на север / В розоватом сиянии майской луны!» [2, с. 149]. Традиционная аллюзия любви северянина и представительницы экзотического мира не будет самоценной - детали китайской культуры нужны для размышлений о природе художественной иллюзии, фантазии: «Как же я, недоверчивый, - сердцу поверил, / Что опущены взоры и щеки бледны, / Что в прозрачной руке перламутровый веер / Навевает с прохладой пестрые сны» [2, с. 150].

Стихотворение Г.В. Иванова «Ты томишься в стенах голубого Китая...» вступает в диалогические отношения с философским шедевром Н.С. Гумилёва «Я верил, я думал...» Диалогичность стихотворений подтверждается временем создания – это 1912 год. Кроме того, объединяющими факторами являются тема предназначения поэта и аллюзия любви, также связанные с пространством «игрушечного» Китая. 1912 год – это год зарождения акмеизма как художественной системы, ищущей свой пути выхода из эпохального кризиса сознания.

Начинается образец философской лирики Н.С. Гумилёва темой религиозного кризиса: «Я верил, я думал, и свет мне блеснул наконец; / Создав, навсегда уступил меня року создатель; / Я продан! Я больше не божий! Ушёл продавец, / И с явной насмешкой глядит на меня покупатель» [7, с. 169]. Кризис миро-воззренческий усиливается сомнениями в художественной правоте и перерастает в кризис творческий: «Летящей горою за мною несётся Вчера, / А Завтра меня впереди ожидает, как бездна, / Иду... Но когда-нибудь в Бездну сорвётся Гора. / Я знаю, я знаю, дорога моя бесполезна» [7, с. 169]. Гора и Бездна – традиционная бинарная оппозиция верха и низа. Бездна - падение и Ад, Гора – высшее посвящение, совершенствование духа, сакральная власть, жертвоприношение, высота, одиночество и свобода [8, с. 116-117].

Творческий кризис объясняет ожидание неизбежной расплаты за поэтический дар - избранничество и обречённость: «И если я волей себе покоряю людей, / И если слетает ко мне по ночам вдохновенье, / И если я ведаю тайны – поэт, чародей, / Властитель вселенной, - тем будет страшнее паденье» [7, с. 169]. Китай предстаёт как пространство покоя, «сна во сне»: «И вот мне приснилось, что сердце моё не болит, / Оно – колокольчик фарфоровый в жёлтом Китае / На пагоде пёстрой... Висит и приветно звенит, / В эмалевом небе дразня журавлиные стаи» [7, с. 169]. Кажется, покой в декоративном пространстве - спасение и выход из кризиса. Но эмалевое небо, превращение живого сердца в фарфоровый колокольчик – искусственный предмет, игрушку, - указывает на смертельную природу творческого сна. Неподвижно замершей в безжизненном покое представляется героиня «без мыслей и снов», тоже похожая на куклу: «А тихая девушка в платье из красных шелков, / Где золотом вышиты осы, цветы и драконы, / С поджатыми ножками смотрит без мыслей и снов, / Внимательно слушая лёгкие, лёгкие звоны» [7, с. 169].

Яркие краски и экзотические вышивка составляют контраст с неподвижностью девушки. Герои замирают в точке сна, погружённые в процесс невербальной коммуникации. Образ женщины, внимающей звонам сердца героя, вводит в подтекст аллюзию «любви издалека». Г.В. Иванов в книге «Сады» (1921) тоже устанавливает ассоциативную связь между культурой Китая и поэтическим воображением: «Когда скучна развернутая книга / И, обездоленные, мы мечтаем, / Кружки кармина, кубики индиго / Становятся затейливым Китаем» [2, с. 49]. Китайский рисунок на фарфоре сопрягается с буколическим искусством и Авророй - образами европейской культуры.

Г.В. Иванов использует интертекстуальные связи с поэзией А.А. Блока – со знаменитой «Незнакомкой» («Дыша духами и туманами...») и вариантом «Там дамы щеголяют модами» («Шелками чёрными шумна...») [9, с. 262, 263]. У Г.В. Иванова вместо бытового ресторана, как у А.А. Блока, появляется искусственное фарфоровое изделие: «На глянцевиной плоскости фарфора, / Дыша духами и шурша шелками, / Встает пятиугольная Аврора / Над буколическими островками» [2, с. 50].

Синтез культур имманентен акмеизму, а полемическое цитирование свойственно эпохе катаклизмов. Поэт сопрягает восточную духовную культуру (китайская лирика) с материальной европейской цивилизацией (фабрика): «И журавли, на север улета, / Кричат над плоскогорьем цвета дыни, / Что знали о поэзии Китая / Лишь в Мейссене, в эпоху Марколини» [2, с. 50]. «Мейсен – город в Германии,

прославленный своим фарфором. Марколини К. – управляющий Мейсенской мануфактурой в 1774-1814 гг.» [2, с. 50, 529].

В стихотворении «Про меня «мошенник» вкратце / Говорят...» книги 1916 г. «Вереск» Китай - это «чужое» искусственное пространство бродячего циркача с игрушечной собакой: «Я плясун, плясун канатный / Бибабо, бибабо. / Я кричу: мой верный, ватный / Пес тубо, пес тубо. / Прибтели мы из Китая / С ним вдвоем, с ним вдвоем. / По трапециям летая, / Все поем, все поем» [6].

В стихотворении Г.В. Иванова «Глядит печаль огромными глазами...» Китай - знак разлуки и непреодолимо далёкого расстояния: «И встреча с Вами дальше, чем Китай, / О, грусть, влюбленная, не улетай!» [2, с. 38].

В «Лампаде» (1922) Г.В. Иванов включает враждебные образы Китая в пространство Петербурга: «Китайские драконы над Невой / Раскрыли пасти в ярости безвредной. / Вы, слышавшие грохот пушек медный / И поражаемых боксеров вой» [6]. Поэт контаминирует западную и восточную семиотику драко-на – это «...символ разрушительных сил на Западе и созидательных учений на Востоке» [8, с. 144]. Вводятся приёмы балладного хронотопа – в полночь статуи действуют как силы зла: «Но говорят, что полночью, зимой, / Вы просыпаетесь в миг заповедный. / То чудо узревший - отпрянет, бледный, / И падает с разбитой головой» [6].

Финал можно интерпретировать как разрушение православных ценностей в пореволюционную эпоху: «Лишь кровь на каменных зубах горит, / Да в хищной лапе с яростью бесцельной / Один из вас сжимает крест нательный» [6]. В подтексте присутствует скрытая полемика с Н.С. Гумилёвым. У него враждебный дракон появится только в 1916 г. («Змей»). Он актуализирует положительную семантику: «Китайские драконы также олицетворяли жизнь и свет. Небесный дракон покровительствует Китаю» [8, с. 145]. Дракон становится одним из экзотических собеседников поэта в стихотворении «Я и Вы» (1918): «Не по залам и по салонам / Тёмным фракам и пиджакам - / Я читаю стихи драконам, / Водопадам и облакам» [7, с. 257].

Итак, китайский текст имманентен раннему (отечественному) творчеству младоакмеистов. Если «старшие акмеисты» Н.С. Гумилёв и О.Э. Мандельштам осваивают Китай в религиозных буддийских традициях, то в творчестве Г.В. Адамовича и Г.В. Иванова он выступает в качестве экзотического «киного» пространства. Младоакмеисты воссоздают не топос Китая, а образ китайской культуры, эстетичной, далёкой, декоративной, игрушечной и враждебной. В эмиграции Г.В. Иванов использует образ китайского театра теней в названии книги воспоминаний для сохранения культурной памяти. Обращение к китайскому дискурсу мотивировано поликультурной природой акмеизма, когда «в священном иступлении поэты говорят на языке всех времён, всех культур» [3, с. 171].

1. Адамович Г.В. *Собрание сочинений. Стихи, проза, переводы.* – СПб: Издательство «Алетейя», 1990. – 560 с.

2. Иванов Г.В. *Стихотворения. Третий Рим. Петербургские зимы. Китайские тени.* (Из литературного наследия). – М.: Книга, 1989. – 574 с.

3. Мандельштам О.Э. *Сочинения в двух томах / Т. 2. Проза. Переводы.* – М.: Художественная литература, 1990. – 464 с.

4. Крейд В.П. *Георгий Иванов.* – М.: Молодая гвардия, 2007. – 430 с. – Электронный ресурс: <http://lib.rus.ec/b/200186/read> - (Жизнь замечательных людей).

5. Иванов Г.В. *Мемуары и рассказы.* – М.: Прогресс-Литера, 1992. – 352 с.

6. Иванов Г.В. *Стихотворения.* – СПб., 2005. – Электронный ресурс: <http://lib.ru/RUSSLIT/TWANOWG/stihi.txt>.

7. Гумилёв Н.С. *Стихотворения и поэмы.* (Библиотека поэта. Большая серия). – Л.: Советский писатель, 1988. – 632 с.

8. *Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия.* под общ. ред. Телицына В.Л. – М.: Локид-Пресс, 2003. – 495 с.

9. Блок А.А. *Стихотворения. Поэмы. Театр.* – М.: Художественная литература, 1968. – 840 с. – (Библиотека всемирной литературы).

Түйін

Мақалада младоакмеистер поэзиясындағы қытай дискурсы қарастырылған.

Summary

The article analyzes the Chinese discourse in the works of mladoakmeists is considered.

ТЕМІРХАН МЕДЕТБЕК ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАНА КӨРІНІСІ

Қ.Келімбетов – қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі қазақ поэзиясының шоқтығы биік, өзіндік мәнері, дара қолтаңбасымен оқшауланып тұратын талантты ақындар тобырының көшін бастап тұрған ақындардың бірі – Темірхан Медетбек десек еш қателеспейміз. Оқырманына жадағай сөз бен, құр даңғыра қағып емес, мәуелі сөздің сүбелісін, сөз мәйегі-нің сөлін шығарып, дәмдісін, мағыналы мәндісін ұсынатын ақынның қаламынан туған жырлары «Көк түріктер сарыны», «Тынышыңды алам, дүние», «Сегіз қырлы, сексен сырлы әлем бұл» т.б. жинақтарында топтастырылған.

Темірхан Медетбек өлеңдерінің әрбір жолын халықтың мақсаты мен арманынан, мұңы мен сырынан ешқашан бөліп қарай алмаймыз. Тақырыбы тың, образы оқшау, айла-тәсілі тым бөлек өлеңдер жазып, өзінің қатарлас қаламдастарынан дараланып тұратын ақынның кез келген туындысы қазіргі заман мен қоғамның айнасы іспеттес боп, сыр беріп тұрады. Заман мен қоғам өзгеріске ұшырап, халқымыз рухани дағдарыстарды басынан кешіріп, ескі мен жаңаның арпалысы қатар жүріп, адамзат санасы мен дүниета-нымында да өзгерістер болып жатқан кезде қоғам мен уақыт шындығын қаймықпай өз өлеңдеріне арқау етіп, ақын қоғамымыздағы қиыншылықтар мен небір қайшылықтарды көріп отырып, былай дейді:

*Сөніп жырдың шырағы
Аласұрам,
Сабылам,-
Үрей қарап трады
Қаламының сабынан, -*

деп ақынның өзі айтқандай, жалпы поэзияда өмір шындығы қашанда ақын тұлғасымен біртұтас ұғым болып қалыптасып кеткен. Өзі өмір сүретін қоғамнан, ондағы алуан түрлі қақтығыстар мен тартыстардан тыс, жеке басының ғана сезімімен өмір сүру ешбір ақынға бұйырмаған бақыт болар. Уақытпен, замана-мен, қоғаммен жырлары арқылы тілдесу, шырылдаған шындықтың бетін ашып, ашына жырлауақынның азаматтығын танытатын іс екені белгілі.

Ақынның өлең мазмұнының терең, мағынаның айқын болуына күш салатындығын өлең жолдарында-ғы нақтылықтан, аз сөзбен көп мағынаны жинақтап беретін ықшамдылығынан аңғарамыз және де бұл арқылы азаматтық ойдың тереңдігі мен тіліндегі қазақы бояу бедерінің айқындығы құбыла түседі.

*...Мыж-мыж сенің бас киімің секілді
Жатыр, әне, тозып, семген Аралым!
...Күйзелдім де, күңірендім де, опындым.
Күлін шаштым біткен, сөнген отымның.
Алдыма алып тозған, семген Аралды
Дүниеден қайыр сұрап отырмын.*

Бұл өлеңдегі қоғам өмірінің көлеңкелі тұстарының боямасыз шынайы бейнесін астарлаған мазасыздық пен үрей, ақын жанының өз Отаны үшін қауіптеніп, уайым-қайғы кешкен рухани көңіл-Күйін бейнелеп тұр. Сонымен қатар, ақынның «Үрей», «Тағдырым», «Суық дүние», «Ұры заман», «Ауру дүние», «Күдік», «Әрі-сәрі шак», «Өлі тілдер», «Жаралы өмір», «Ашылмаған қылмыстар», «Құлқын» т.б. сияқты өлеңдері халықтың өліара шақтағы рухани дағдарыс пен қиыншылық қыспағындағы бейнесін тұспалдап ашып жинақтап береді. Заман өзгерген, қоғам өзгерген кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігі мен көрген қиындығы, ішкі толқулары ақынның назарынан тыс қалмаған.

Ақылға, ұлттық сана мен дәстүрге, тәрбиеге жат көріністердің болмысынан Т.Медетбек соны түйіндер, жаңаша пайымдаулар жасаған. Ол бұл тақырыптағы туындыларының өн бойына азаматтық биік парасат, патриоттық пафос пен жаңа ырғақ, екпін дарыта білген ақын. Ақынның өзі бір сөзінде былай дейді: «...Мен өзімнің көңіл-күйім мен сезім-түйсігімнен гөрі уақыт пен заманның портреті мен келбетін көбірек кескіндеуге ұмтылдым. Әрине, ол процестердің бәрі жаным мен жүрегім арқылы өтті» [1, 4 б.].

Образды рйлау жүйесі арқылы туған өлеңінің ғана эмоционалды-экспрессивті бояуы жүрекке жетер-дей қанық болары анық. Олай болса, Т.Медетбектің де образ жасаудағы суреткерлік машығын қолдану тәсілдері, бейнелеу құралдары арқылы тани аламыз.

*Бір қатар ел, ал біреуі игілік,
бірі тербер, бірі салып қиғылық...
Үмітімді өсіріп ем гүл қылып,
күдік-аптап жіберді оны күйдіріп.
Қаниама ақын, қаниама ақын саяз боп,*

*тұр ғой қазір бұл өмірде ой аз боп...
үмітімді жіберіп ем аптап қып,
қарып түсті Күдік оны аяз боп!-*

дейді «Үміт пен күдік» өлеңінде [2, 262 б.].

Т.Медетбектің азаматтық лирикасы рухани идеяның негізінен нәр алған поэзиясы шырқау биіктен көрінетін терең философиялық толғаыстарға толы. Ақын заттар мен құбылыстардың мәнін танып білу, олардың сырт пішіні мен бейнесін қабылдаумен ғана шектелмей, біртұтас жүйесін, құрылымын бүтін, бөлек алып терең талдап, ішкі мазмұнын ашады. Ең бастысы, оның ақындығы адами болмысты бедерлеу-ден, игілік пен ізгілікке құштарлықтан, өмір мен уақыт тынысын сезінуден тұрады. Бүгінгі құты қашқан қазақ ауылына арнаған өлеңінің:

*Бізді өсірген Ана едің сан аялап...
Не болад ертеңің? -
Барам аяп!
Қара суық өтінде дір-дір етіп,
Қара сирақ бала тұр жалаң аяқ-*

деп, тосын оралым жасап аяқталуы барлығымызды қоғам алдындағы жауапкершілікке шақырғандай болады. Бұл сөзімізге Ұ.Есдәулетовтің мына сөзі дәлел сияқты: «Темірхан Медетбеков – тасқа тамыр, темірге жан бітіретін ақын. Оның қазақ өлеңіне әкелген жаңалығы да осында» [3, 2 б.].

Қорыға айтқанда, Темірхан Медетбек поэзиясы заман шындығы мен қоғам келбетін ашып берудегі өзінің өміршендігімен ерекше, күдіреттілігімен құнды.

1. Медетбеков Т. Тынышыңды алам, дүние. – Алматы: Рауан, 1998. - 4 б.
2. Медетбеков Т. Тынышыңды алам, дүние. – Алматы: Рауан, 1998. - 262 б.
3. Есдәулетов Ұ. Уақыт пен заман жыршысы // Егемен Қазақстан. – 1999. – 14 желтоқсан.

«КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ» ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ (НЫСАНБАЙ ЖЫРАУ ДАСТАНЫ НЕГІЗІНДЕ)

Ш.И. Тулегенова – аға оқытушы, филология магистрі

Қазақ халқының ұлт-азаттық күреске толы қилы тарихында өшпес із қалдырып, ерлік пен өрліктің жар-қын үлгісі бола білген ұлы тұлғаларының бірі әрі бірегейі - Кенесары Қасымұлы. Атақты Абылай ханның текті ұрпағы Кенесары ханның жойқын да жарқын бейнесі халқымыздың тарихымен қатар сол тарихтың шын мағынасындағы ажырағысыз айнасы бола білген ұлттық әдебиетінде жан-жақты көрініс тапты.

Хан Кененің қазақ халқының әдеби мұрасындағы тарихи тұрғыдан суреттелуін қарастырған әдебиетші ғалым Есмағанбет Ысмайыловтың «XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ халқының ұлт азаттық жолындағы күрсетерінің ең іргелісі – Кенесары Қасымұлы бастаған халық көтерілісі еді. Он жылға созылған (1837-1847) бұл көтеріліс қазақтың әлеуметтік тарихынан қандай зор орын алатын болса, ауыз әдебиеті тарихынан да ерекше орын алады» [1, 311] деген пікірі тарихи шындық тереңіне жетелеп, ауыз әдебиетіндегі асқақ тұлғасын тануға бағыт береді.

Кенесары Қасымұлы көсемдігіндегі азаттық жолында жан берісіп, жан алысқан көтерілістің ұлт өміріндегі тарихи маңызы сан ғасырлық ел өмірінің шежіресі болған әдеби мұрада терең суреттеліп, кейінгі кезеңдерге саф алтындай жарқырап жетті. Оны еркіндік пен азаттық жендеті болған патша цензурасы, ой еркіндігін аяусыз жаншып отырған кеңестік саясат идеологиясының қысымы ұлт санасы-нан өшіре алғаны жоқ. Саяси қысым барынша үстемдік алып тұрған 1948 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» (I том. Фольклор) ұжымдық еңбекте тарихи тұлғаларға арналған тарихи өлеңдердің жеке бөлімде берілуі де әдебиеттегі халықтың тарихи жадының беріктігін тағы бір қырынан дәлелдесе керек. Міне, «Қазақ әдебиетінің тарихы» (I том. Фольклор) ұжымдық еңбектің «Кенесары-Наурызбай туралы тарихи жыр әңгімелер» бөлімін жазған әдебиетші ғалым Есмағанбет Ысмайыловтың әдеби және тарихи сипаттағы ғылыми пікірі халық мұрасындағы Кенесары Қасымұлының өшпес бейнесін тарихи шындық пен көркемдік шындық байланысында зерттеудегі қазіргі жаңаша танымға нақты бағыт-бағдар беруімен ерекше назар аудартады.

Кезінде «ұлтшылдық» тұрғыдан жиырма бес жылға бас бостандығынан айырылған ғалым Е.Ысмайыловтың «Тегінде Кенесары – Наурызбай туралы тарихи жыр әңгімелердің көбін сол көтеріліске әр алуан түрде қатынасы болған, қошеметшіл ақындар және кейінде солардың ізімен кеткен ақындар шығарған. Сондықтан, ол жырларды Кенесарыны, оның әкесі Қасымды ардақты хан, батыр деп дәріптеп, көтеріп айту жағы басым келеді. Екінші бұл жырларда Кенесарыны хан деп отырса, Наурызбай, Ағыбай-ларды жауынгер батыр деп үнемі ақтап, дәріптеп жырлау басым келеді.

Бұрынғы зерттеулер дәл осы жайды жете аспаған болатын» [1, 312] деген пікірі өзінің өзектілігімен құнды. Ұлт-азаттық көтерілістің түпкілікті себептеріне әрі әдебиетші, әрі тарихшы ретінде терең бойлаған ғалым сонымен қатар «Кенесары бастаған халық көтерілісі турасындағы жыр, әңгімелерді негізгі үш топқа бөлеміз. Бірі тарихи оқиғалар-ды, бас қаһармандардың өмірін, тарихи кезеңдердің ізімен сатылап жырлаған оқиғалы, көлемді жырлар.

Екіншісі – Кенесары қозғалысына қатынасқан батырлар туралы жеке жыр, әңгімелер.

Үшінші – Кенесары, Наурызбай және басқа батырлар туралы ұсақ, әңгіме, аңыздар. Кенесары, Наурызбай, басқа батырлар жайлы жырларда Абылай, Қасым, Есенкелді, Саржанға да аздап тоқтала кетеді» [1, 312] деген ғылыми зерттеушілік пікірімен Кенесары Қасымұлы тұлғасының жырлануының әдеби-тарихи негіздерін ашып көрсетеді. Міне, Алаш жұртының азаттығы үшін жанын құрбан қылған хан Кенесары Қасымұлы және оның батыр серігі Наурызбай хақындағы халық мұрасы елдік және азаттық жолындағы ерлік істерімен есімдері ұлт жадында мәңгі қалған тұлғалар бейнесін тарихи шындыққа сай жырлауымен құнды.

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі үшін жүргізілген даңқты күресі болды. «Бір жағын алпауыт Ресей патшалығы омырып, екінші бүйірін Қытай кеміріп жатса да, жалпы қазақ елін қанжығаға байлатпай, бірде егеулі найза ұшымен, бірде уәлі тілдің уытымен қорғап, жер қайысқан жау қолдарынан құтылып кетіп отырған Абылай хан парасатын берік ұстанғысы келген қаһармен немере Кенесары батырдың да атамекен үшін арыстандай айбат шегуі шексіз болды. Жегі құрттай дендеп кіріп, іштен шалар ұзын құрық айлакерлігі бар орыс империясының пасық пиғылына тосқауыл қоймай жақсылық жоқ екендігін жан-дүниесімен сезінген ержүрек сұлтан жанталасып-ақ бақты» [2, 5]. Ақиқатына келгенде ұзақ жылдар бойғы жүргізілген кеңестік ұлтсыздандыру саясаты қазақ халқын тарихын танудан алшақтатып, сан ұрпақты мәңгірттендіруде аянып қалғаны жоқ. Ер мен ел намысы жат қолында тапталып, елдік киесі болған тарихи тұлғалар таза мансұкталып датталды. Мұхтар Мағауин «Қазақ тарихының әліппесі» кітабында жазғанындай «Жетпіс жыл бойы жүргізілген саясаттың, соған сәйкес жазылған том-том тарихтың, жекелеген кезеңдерге арналған ресми жинақ, зерттеулердің ең басты тұрғысы, өзекті арқауы – «қазақта тарих болмады» деген қағида» [3, 13] болды. Ең бастысы ұлт тәуелсіздігімен байланысты азаттық рухы қайта желбіреп, «Бір кездегі ордалы ел қаншама заманғы қапастан соң қайтадан ту көтерді» [3, 153]. Сол елдік туының қайта желбіреуінде, елдік байрағының қайта асқақтауында Кенесары Қасымұлы сынды тарихи тұлғалардың ерен тарихи ерлігі, ерен жанқиярлық ісі ұрпақ тәрбиесінің өзегіне алынуы керек. Ал оған бастар рухани қайнар атақты хан ерлігі мен өрлігі арқау болған тарихи жыр, дастандардың оқу үрдісінде ұрпақ санасына тоқылып, зерттелулер арқылы тарихи жадқа қайта тоқылуы болса керек.

Қазақ даласын аяусыз отарлауға кіріскен Ресей басқыншыларына деген наразылығы ұлы Кенесары ханның Орынбор әскери-губернаторы Перовскийге, яғни 1841-1844 жылдарда Орынбор шекаралық комиссиясына жолдаған хаттарынан айқын танымыз. «Сізден бұрынғы орыстың үлкенлерінен зорлықтан басқа мархаматшылық көргеміз жоқ дүр. Енді сізден мархаматшылық болар деген үмітіміз бар. Біздің бұл ғарызымызны падишаһқа жеткізіп, біздің өмірімізні өзімізге қайтарып алып берсеңіз – орыс, қазақтың көз жасының сауабына қалар едіңіз. Құдай бір, закон басқа дүр» [4, 50] деген ұлт қорғанының тарихи ерен ісі кешегі кеңестік саясаттың солақайлығымен бұрмаланып келді. Оған тағылмаған саяси айыптаулар некен-саяқ деуге болады. Ал Кенесары Қасымұлының тарихи бейнесі жырланған әдебиетіміздің асыл үлгілері кеңестік идеология қысымына алынып, рухани айналымнан алынып тасталды. Бұл ретте ел тарихын, ер ерлігін өшірмей ұрпақ санасына тоқып келген сан ғасырлық асыл мұра мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы қайта жаңғыру үстінде. Соның ішінде атақты Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастаны құнды мұра десек, Алаш арысы Халел Досмұхамедұлы құрастыруымен 1923 жылы Ташкентте шыққан кітапқа да ұзақ жылдар бойы тиым салынып келді.

Ұлт қайраткері Халел Досмұхамедұлы қазақ рухани мұрасының шын мағынасындағы жанашыры Әбубәкір Диваев жинаған «Кенесары-Наурызбай» жырына түсінік жазып, жеке кітап қылып шығарды [5]. Кітап кіріспесінде жазған алғы сөзінде Алаш қайраткері «Кенесары-Наурызбайды» шығарудағы қазақ білім комиссиясының мақсатын ата келіп, «Нысанбайдың сөзінің артықшылығы ең әуелі тіл жағынан. Нысанбайдың тілі – нағыз үлгі боларлық қазақ тілі. Екінші, Нысанбай өзі соғыста болып, көзімен көрге-нін жазып отыр. Үшінші, Нысанбай орынсыз қазақты мақтап, қырғызды боқтап сөйлемейді, қазақтардың кемдігін, қырғыздардың ерлігін айқын көрсетеді» деп жазады. Бұл Нысанбай жырау мұрасына әділ берілген баға болуымен қатар дастанның әдеби және тарихи маңызын ғылыми негізде ашып беруімен де құнды деп айта аламыз.

Әдебиетші Халел Досмұхамедұлы пікірінің маңызы біріншіден, дастан тілінің тазалығына қастысты болса, екіншіден, ең маңыздысы Нысанбай жыраудың тарихи шындықты барынша ақиқатпен жырлап, тарихи шындықты бұрмаламай беруіндегі ақындығын шынайы бағалауы деп

айтуға болады. Сонымен қа-тар, Халел Досмұхамедұлының «Комментарий жазғанда Шәкәрімнің тарихын, Ахмет Төре Кенесарыұлы-ның Смирновке «Кенесары мен Сыздық төре туралы» жазып берген сөздерін, орыс тілінде Түркістан туралы, әсіресе Жетісу туралы жазылған көп кітаптарды пайдаландық. Бұл – бір. Екінші, Қоңырқұлжа Қожықұлынан, Мұхаметжан Тынышбайұлынан, Жаңқараш немересі Сатарқұл Діқанбайұлынан, Ишанғали Аралбайұлынан, Кенесары немересі Әзімхан Ахметұлынан, тағы басқалардан алынған мағлұматтарды пайдаландық» [5, 100] деген түсініктемелер Нысанбай жырау жырлауындағы «Кенесары-Наурызбай» дастанының әдеби-тарихи негіздерін терең тануға әрі зерттеуге нақты бағыт-бағдар беруімен құнды деп айта аламыз.

*«Бұл қисаны шығарған
Нысанбай деген жыршы еді.
Кене ханның тұсында
Жұрттан озған сыншы еді.
Айтқан сөзі үлгілі,
Құлақтың бір құрышы еді»*

деп Нысанбай жырау өзі жырлағандай айтқан сөзі үлгілі жыраудың дастаны Кенесары Қасымұлы көтерілісін барша қайшылықтағы болмыс-бітіммен терең әрі шынайы суреттеуімен құнды. Елдік пен өрліктің жыршысы болған жырау бір өзінің ғана емес, барша Алаш баласының басындағы қасіретін тарихи шындыққа сай жеткізді.

*«Кене ханның тұсында,
Қарт бурадай жарадық...
Жауды жасқап жапырып,
Жауған қардай борадық...
Абылайлап ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық»*

деген айбынды әрі айбарлы күреске толы күндер хан Кененің өлімімен бірге келмесе кетіп, басқаға құл болған қазақ қайғысы тұрғысынан жеткізді. Оған мына жыр жолдары арқылы көз жеткізіп, ханынан айырылған Алаш қасіреті арқылы көз жеткіземіз. Бассыз қалған ел, шіл боғындай тозған ел, ертеңгі күні не болары белгісіз Алаш тағдыры дастанда тарихи шындыққа сай жырланады.

*«Ханымыздан айрылып,
Шіл боғындай тарадық!..
Көрінгеннен қорғалап,
Кісі аузына қарадық!..
Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымыз!
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан тайды бағымыз!
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз!..
Артында қалған жетім ел,
Келіспеді-ау сәніміз!..
Ақырында, әлеумет,
Осындай болды халіміз!..»*

Алаш қорғаны болған айбынды хан мен батыр тұлғасы, атақты ата-бабасынан келе жатқан елдік қасиетте Нысанбай жырау дастанында ұрпақтар сабақтастығымен барша сән-салтанымен жан-жақты суреттеледі.

*«Абылай ханның баласы
Асып туған Қасым-ды.
Арғы тегін сұрасаң,
Шынжыр қатар асыл-ды.
Саржан атқа мінген соң,
Төренің бағы ашылды.
Дұшпанның көңілі басылды.
Жалғыз Саржан не болар,
Есенгелді қосылды.
Кімге апарып теңейміз
Наурызбай сынды жасынды?!» [2, 17-18].*

Ал осы сипаттағы рухы асқақ, намысы өршіл тұлғаларды тудырған қазақ қоғамы да осал емес. Оны Нысанбай жырау өзіне тән жыраулық асқақтықпен көшпелелер бойындағы ерлік тұрғысынан ала отырып

*«Қоғамы күшті ер еді,
Киімді бала тудырған.
Ықпалы жүрген ер еді,
Алтынд құлыш будырған.
Абылайлатып ат қойып,
Дұшпанды көрсе құдырған!» [2, 53]*

деп жеткізеді. Дастандағы көркемдік суреттеу тәсілі өмір шындығымен барынша үйлесе отырып, тарихи оқиға ізімен сабақтастықта өрледі. «Көзімен көріп, бұл сөзді, Нысанбай еді жырлаған» [2, 18] деген жырау хан Кененің елдік жолындағы азаттық көтерілісін тұтас Алаш баласының қолдамаған қасіретін «...Барғанын қабыл алмады, Кене ханның сөзіне Құлағын да салмады» деп еш жасырмай айтады.

*«Абылай аспас асудан
Асамын деп өрледі.
Оңайлықпен қазаққа
Асуды қырғыз бермеді.
Әр жерлерден құрылып,
Қырғыздың қолы кернеді.
Бесінге дейін атысып,
Қазақтың әлі келмеді» [2, 21]*

деген жыраудың жүрек түкпірін жарып шыққан налыс әрі намыс толғауы тарихи шындық болатын. Жан алқымға келген жанталаста Кенесары хан өзінің қан майданда ақ адал серігі болған Бұғыбай батыр, Наурызбай батырлардың ерлігіне сенім аратады.

Наурызбай батырдың « - Әй, Бұғыбай, Бұғыбай, Қорлық болды бұл қалай? Жол таба алмай қамалдық, Амал тапшы бұған-ай!»...Бұл сапар алдым ашылмас, Дүниенің шектім тарлығын, Сасқан жерден жол тауып, Білінуші еді нарлығын. Осы бүгін, Бұғыбай, Қырғыздың көрдім қорлығын» дегені шындықтан туған жан алұымдағы жан айқайы болатын.

Кенесары Қасымұлының тар жол, тайғақ кешулі жолындағы серігі болған Наурызбай батырдың батырлығы Нысанбай дастанында баршы шынайы болмысымен суреттеледі. Қырғызбен болған ұрыстағы Наурызбай ерлігін тебірене отырып, ақындық қуаттағы тасқынмен көркемдік-эстетикалық биікте жырлайды.

*«Ор қояндай бұлтиған
Көк дөнен ат астында.
Камзол ішік құнттиған,
Ақ орамал басында.
Көроғлыға бергісіз
Отыз көкжал қасында.
Сол уақытта Наурызбай
Жиырма бес жасында» [2, 27].*

Батыр тұлғасындағы ерлік пен өрлік, намыс пен кек қайраты жалғыз оның ғана емес, тұтас Алаш баласының намыс байрағы болып көркемдік шеберліктегі қуатта психологиялық тереңдікпен беріледі. Арпалыстағы алмағайып уақыттың ұрысқа толы қилы сәттерін басынан өткерген жыраудың Кенесары, Наурызбайлардың жан дүниесі, ішкі сезімінің қайшылығын берудегі терең психологиялық иірімдер кейіпкер әлемін ашудағы шеберлікке тәнті етеді.

*«Наурызбай гүл-гүл жанады,
Ақ білегін сыбанып.
Жауды аралап қырады,
Қолына жасыл ту алып.
Шын қаһарға мінеді,
Ақша беті қуарып» [2, 30].*

«Жар бола көр біздерге, Атамыз өткен Абылай!» деген жырау «Тайынбай жауға кіріндер, Айбынды туған ерлерім!» деп батырлар намысын қайрайды. Бұл ретте барлық тарихи оқиғаларды көзімен көріп, куәгері болған Нысанбай жыраудың басты кейіпкерлер психологиясын тереңнен ашуының тарихи негізде-ріне барынша илана түсесің. Оқиғаны сырттан бақылау арқылы жырлау немесе өткен шақта суреттеу қандайда болмасының көркем шығарманың көркемдік бейнелеу тәсілімен қатар өмір шындығымен байланысын барынша үстей түсетінен әдебиетші ғалымдар атап көрсеткен болатын. Соның ішінде көркемдік қиял, көркемдік ойлау жүйесіне қатысты ғалым С.Негимовтың «Көркем сананың эмоциялық белсенділігі, эстетикалық сезімнің кемелдігі, сергектік, тез, шапшаң шабытттану, болжағыштық, тұтан-ғыштық қасиеттер көркемдік ойлаудың тегеурін-қуатын танытады» деген пікірі

тұрғысынан алғанда Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанының шиыршық атқан шарықтау шегі, көркемдік шешімі тарихи оқиға ізімен жазылған дастанның реалистік сипатын, психологиялық тереңдігін барынша арттыра түскен.

Кескілескен ұрыста Ержанның тұтқынға түсуі қазақ-қырғыз соғысының бітіспес майданындағы отты одан сайын үдете түсті. «Бізді жоқтап Еркекем, Көзінің жасын төкпесін... Маған жауап беріңіз, Екі-үш кісі алайын. Көп кешікпей, Кенеке, Ержанды іздеп барайын. Асуына шығармай, иіріп алып қалайын. Қан құстырып келейін Сақау қырғыздың талайын» [2, 37-38] деген Наурызбай батырдың дауылды екпінін Кенесары хан басады. Онсыз да кетеуі кеткен әскердің Наурызбай батырсыз қауқары қандай болмақ? Осындай ер сыналар қиын сәттерде де Наурызбай батыр жеке бастың емес, барша Алашқа тұтқа болған Кенесары ханның амандығын тілейді.

*«Бақытты болсын ханымыз...
Жау қарасын көргенде,
Қайтпасын бастан бағымыз.
Ержан түсіп қырғызға,
Дұшпанға кетті арымыз
Онан біздің артық па,
Майданға кірмей, жанымыз?!
...Арманда болған ер үшін
Кегін алар күн бүгін»*

деген ерлікке бастар өршіл сөзі батырлардың намысын қамшылайды. «Қызыл ала қан қылды Қызыл судың жиегін. Науан бұл жолы ағатты Ерлігінің тиегін» деп жырланғандай қанды қырғында Абылай ханның немересі, Кенесарының туған інісі Наурызбай батыр да мерт болды.

Қазақ халқының елдік қасиеті үшін болған соғыста жанын берген Абылай хан ұрпағы Кенесары, Наурызбайлар бейнесі ерліктің, намыстың өшпес те өлмес бейнесі болып қала береді. Қырғыз тұтқынына түскен Кенесары ханның қасына өз еркімен барып, қырғыз манаптарының қолынан қаза тапқан ердің ерлігін Мағжан ақын жырлағандай елі, жері мәңгілік ұмытпайды. Нысанбай жыраудың «Наурызбай төре кеткен соң, Бастан ауды бағымыз. Кенесары кеткен соң, Иесіз қалды тағымыз. Бұлбұлдай сайрап жүр едік, Байланды тіл мен жағымыз. Азғанымыз емес пе, Қойшыдан сынды сағымыз. Артында қалған жетім ел, Келіспей кетті сәніміз. Ақырында, әлеумет, Осындай болды халіміз» деген күйініші барша Алаштың мұңға толы қайғысы еді.

Иә, кешегі тарих тағылымына жетелейтін тарихи жырлар, тарихи дастандар Кенесары, Наурызбайдай ұлт тәуелсіздігі үшін жанын берген тарихи тұлғаларға деген Алаш баласының құрмет сезімін еселейді. Сондықтан да ұлт тарихындағы азаттық жолындағы жеңіс пен жеңілісті, даңқ пен дақпыртты ақиқат таразысына салып безбендеуге мүмкіндік беретін халық мұрасының әдеби және тарихи маңызы зор болып табылады. Әдеби мұрадағы тарихи шындық пен көркемдік шындық байланысын терең зерттеу мәселесі де өзінің өзектілігімен барынша жаңа ғылыми мағына алуда. Соның ішінде ұлт азаттығы үшін арыстанша арпалысып өткен Алаш айбыны Абылай ханның текті ұрпақтары Кенесары, Наурызбай сынды тарихи тұлғалар бейнесі сомдалған әдеби мұраның құндылығы әдебиетшілер, тарихшылар тарапынан зерттелуде. Тарихи оқиғаларға куә болған әрі арпалысқа толы алмағайып күндерді басынан өткерген Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанына арқау болған тарихи оқиға негіздері тарихи шындық пен көркемдік шындық арақатынысының күрделі мәселелерін байыпты қарастыруда құнды әдеби мұра тұрғысынан бағалы.

1. Ысмайылов Е. «Кенесары-Наурызбай» туралы тарихи жыр әңгімелер. *Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Фольклор.* – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1948 ж.

2. Абылайдың ақ туы (Баспадан). *Қазақстан: Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьес, дастандар.* – Алматы: Жалын, 1993.

3. Мағауин М. *Қазақ тарихының әліппесі.* – Алматы: Мектеп, 2008.

4. *Кенесарының хаттары // Ақиқат. 1994. №2. - 47-51 б.*

5. Досмұхамедов Х. *Аламан.* – Алматы: «Ана тілі», 1991.

Резюме

В произведений Нысанбая поэмы "Кенесары-Наурызбай" рассказывается как историческое событие. В поэме описывается смелость и храбрость батыров Наурызбая и Кенесары. В этой поэме раскрывается различие исторической и художественной правды.

Summary

Nysanbais poem defines fiction difference of Nauryzbai batyr in the history. It says, «Nysanbais words show the richness of language. First of all, his language is a genuine example of the Kazakh language. Secondly, Nysanbai took part in a battle himself, he experienced everything himself.

ПЕДАГОГИКА ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЯ

С.Б. Бегалиева – *Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

На современном этапе развития казахстанского образования, концепции высшего образования провозглашен сегодня принцип мобильности, который дает возможность педагогическим коллективам учебных заведений выбирать и конструировать педагогический процесс по любой модели, включая авторские. При этом важна организация своего рода диалога различных педагогических систем и технологий обучения, апробирование в практике новых форм – дополнительных и альтернативных государственной системе образования, использование в современных казахстанских условиях целостных педагогических систем прошлого.

Г.К. Селевко выделяет следующие направления в совершенствовании современного образования:

1. Содержание образования обогащается новыми процессуальными умениями, развитием способностей оперирования информацией, творческим решением проблем науки и рыночной практики с акцентом на индивидуализацию образовательных программ.

2. Традиционные способы информации – устная и письменная речь, телефонная и радиосвязь уступают место компьютерным средствам обучения, использованию телекоммуникационных сетей глобального масштаба.

3. Важнейшей составляющей педагогического процесса становится личностно ориентированное взаимодействие учителя с учениками.

4. Увеличивается роль науки в создании педагогических технологий [1, с. 5].

Профессиональная подготовка будущего учителя осуществляется с помощью различных средств в целостном педагогическом процессе вуза. В последние годы в республике проделана значительная работа по обновлению содержания и технологий подготовки будущего учителя новой формации.

В Концепции педагогического образования (2000 г.), разработанной рядом авторов КазНПУ им. Абая (Т.С. Садыков, Н.Д. Хмель, К.К. Жампеисова, С.И. Калиева, А.А. Бейсенбаева, Н.Н. Хан, С.А. Узакбаева, А.Н. Ильясова), отмечается, что среди разнообразных качеств учителя ведущая роль отводится творчеству – "...стратегическим ориентиром реформирования педагогического образования должна стать идея воспитания будущего учителя с инновационным, творческим типом мышления" [2, с. 5].

В Концепции и в разработанном теоретико-методическом обеспечении (программы, учебники, пособия), намечены основные ориентиры формирования готовности будущего учителя к творческой деятельности с учащимися: "...необходимая степень готовности к творческой деятельности будущего учителя возможна при высоком уровне теоретической подготовки в вузе по всему циклу социально-гуманитарных наук, в том числе и психологическому и овладения педагогической технологией использования социально-гуманитарных знаний для:

а) исследования различных педагогических явлений и оценки их роли в формировании конечных результатов учебно-воспитательной работы;

б) диагностирования состояния целостного педагогического процесса;

в) конструирования целостного педагогического процесса по организации деятельности ее участников в условиях реального учебного заведения, структуры научных педагогических дисциплин;

г) реализации сконструированного педагогического процесса в конкретных условиях учебного заведения" [2, с. 9].

Таким образом, следует, что овладение студентами педагогическими технологиями является важнейшим условием формирования творческой активности будущего учителя.

Необходимость внедрения в школьную и ВУЗовскую практику педагогических технологий обусловлена переходом:

а) от учения как функции запоминания к учению как к процессу умственного развития, позволяющего использовать усвоенное;

б) от чисто ассоциативной, статической модели знаний к динамически структурированным системам умственных действий;

в) от ориентации на усредненного ученика к дифференцированным и индивидуализированным программам обучения;

г) от внешней мотивации учения к внутренней нравственно-волевой регуляции [1].

Одной из причин появления педагогических технологий является укоренившаяся традиционная система обучения, которая направлена, в основном, на подготовку послушных исполнителей без

собственной активности в учебной, в дальнейшем трудовой деятельности, что не соответствует вызовам современной жизни, требованиям рыночной экономики.

Проблемы педагогических технологий, огромный опыт педагогических инноваций, авторских школ и учителей-новаторов постоянно требуют обобщения и систематизации. Разнообразие подходов к определению понятия "педагогическая технология", многочисленность их разновидностей, концептуальных основ и характеристик вызывают необходимость сосредоточить внимание на анализе сущности этого феномена, как в теоретическом, так и практическом плане.

Впервые термин "педагогическая технология" упомянут в 20-е годы прошлого столетия в работах по педагогике, рефлексологии (И.П. Павлов, В.М. Бехтерев, А.А. Ухтомский). В это же время распространилось и другое понятие – на четкую и эффективную организацию процесса обучения – "педагогическая техника", которая в Педагогической энциклопедии 30-х годов определялась как совокупность приемов и средств, направленных на четкую и эффективную организацию процесса обучения. К педагогическим технологиям было отнесено также умение оперировать учебным и лабораторным оборудованием, использовать наглядные пособия. В воспитательной работе широко известна педагогическая техника, применяемая А.С. Макаренко.

В середине 50-60-х годов, когда началось внедрение технических средств обучения, появился термин "технология образования", который в последующие годы под влиянием работ по применению различных средств ТСО, модифицировался в "педагогические технологии".

В эти же годы содержание этого понятия широко обсуждалось в педагогической печати и на международных конференциях (США, Англия, Япония, Франция, Италия, Венгрия), где выкристаллизовались два направления его толкования. Сторонники первого утверждали необходимость применения технических средств и средств программированного обучения. Представители второго направления главное видели в том, чтобы повышать эффективность организации учебного процесса и для этого предлагали, эти средства называть "технологиями обучения".

К 70-80 годам, вследствие развития техники и начавшейся за рубежом компьютеризации обучения, понятие "технология обучения" все чаще стала осознаваться как система средств и методов организации и управления учебно-воспитательным процессом.

Следует отметить, что в истории педагогической науки неоднократно ставился вопрос о необходимости и возможности применения педагогических технологий. Некоторые полагали, что ребенок, ученик – "живой организм" и прикасаться к нему с помощью каких-то технологий абсурдно. В защиту позитивного подхода к применению педагогических технологий можно привести высказывание Я.А. Коменского. "Можно и нужно каждого учителя научить пользоваться педагогическим инструментарием, только при этом условии его работа будет высокорезультативной. Школа – мастерская, она "живая типография", которая печатает людей. Учитель в учебном процессе пользуется такими же средствами воспитания, образования людей, какими пользуются типографские работники, создавая книгу" [3, с. 189]. В настоящее время нет никаких сомнений в том, что необходимо использовать педагогические технологии, информационные, компьютерные технологии. Многие ученые и педагоги видят в применении педагогических технологий явные преимущества. К их числу можно отнести:

- основой технологии служит четкое определение конечной цели. В традиционной методике обучения цель определяется неточно, "на глазок". В педагогической технологии цель рассматривается как центральный компонент, что позволяет определить степень ее достижения более точно;

- технология, в которой цель (конечная и промежуточная) определена очень точно (диагностика), позволяет разрабатывать объективные методы контроля;

- технология позволяет свести к минимуму ситуации, когда учитель поставлен перед выбором и вынужден переходить к педагогическим экспериментам в поиске приемлемого варианта;

- в отличие от ранее использованных поурочных разработок, ориентированных на учителя и виды его деятельности, технология предлагает проект учебного процесса, определяющий структуру и содержание учебно-познавательной деятельности учащихся, что ведет к более высокой стабильности практически любого числа учащихся [4, с. 7].

Очевидно, могут быть выявлены и другие преимущества педагогических технологий как для воспитания учащихся, так и совершенствования профессионализма учителя.

Исследователи, занимающиеся современными педагогическими технологиями, останавливаются на понятии этого феномена (Г.К. Селевко, Н.Д. Хмель, Г.Т. Хайруллин, А.Е. Берикханова, С.К. Исламгулова, Е.Н. Гусарова, Г.М. Кусаинов и др.). И так как в научно-педагогической литературе имеются различные точки зрения на сущностную характеристику этого понятия, то в нашем исследовании мы также предпринимаем анализ данного понятия, и пытаемся высказать свой взгляд на эту дефиницию.

Остановимся вкратце на этимологии понятия "технология", которое вошло и прочно утвердилось не только в производственной сфере, но и в педагогической теории и практике.

Слово "технология" в переводе с греческого языка (techne – искусство, мастерство + logos – учение) означает:

а) совокупность методов обработки, изготовления, изменения состояния, свойств, форм сырья, материала или полуфабриката в процессе производства, например, технология металлов, химическая технология, технология строительных работ;

б) наука о способах воздействия на сырье, материалы или полуфабрикаты соответствующими орудиями производства [5, с. 30].

Понятие "технология" – одно из фундаментальных научных понятий. В Словаре русского языка это понятие характеризуется следующим образом: "Технология – совокупность производственных процессов в определенной отрасли производства, а также научное описание способов производства" [6, с. 650].

Все разработанные и используемые технологии разделяются на два вида: промышленные и социальные.

К промышленным относятся технологии переработки природного сырья (нефти, руды, древесины и т.д.) или полученных из него полуфабрикатов (готовых металлов, проката, отдельных деталей и узлов любых изделий и т.п.).

Социальной называют технологию, в которой исходным и конечным результатом выступает человек, а основным параметром измерения – одно или несколько его свойств. Социальные технологии принципиально отличаются от технологий, используемых в производстве. Основное отличие заключается в том, что промышленная технология представляет собой строго определенный набор и последовательность точно подобранных технологических процессов и операций. Замена одного процесса другим, а также изменение последовательности влечет за собой снижение результативности.

Социальные технологии более гибкие, не так жестко детерминированные. "...Человек – многофакторная система, на него оказывают влияние огромное количество внешних воздействий, сила и направленность которых различна, а порой и противоположна, поэтому заранее предсказать эффект того или иного влияния часто невозможно. Поэтому социальную технологию нельзя назвать строго определенным набором точно подобранных процессов" [4, с. 8].

Ведущими характеристиками социальной технологии являются обратная связь, гибкость. Педагогические технологии относятся к социальным, так как реализуются в системе "человек-человек". Следовательно, педагогические технологии должны учитывать уникальность каждой личности, каждой ситуации, в которой она участвует.

1. Селевко Г.К. *Современные образовательные технологии*. - М., 1998.
2. *Концепция педагогического образования / Программы университетов и педагогических институтов*. - Алматы: МОиН РК, АГУ им. Абая, 2000.
3. Коменский Я.А. *Живая типография*. - М., 1982.
4. Гусарова Е.Н. *Современные педагогические технологии*. - М.: АПК и ППРО, 2005.
5. *Словарь иностранных слов*. - М.: Русский язык, 1980.
6. Ожегов С.И. *Словарь русского языка / Под ред. Шведовой Н.Ю. 2-е изд. стереотип.* - М.: Русский язык, 1988.

Түйін

Мақалада жоғарғы оқу орындарында болашақ ұстаздарға педагогикалық процесті ұйымдастыруға қажетті жаңа педагогикалық технологияларды қолданудың ролі қарастырылады. Қазіргі білім беру технологиялары бойынша жүйелі білім беру, оқу процесінде осы технологияларды қолдану, тәжірибе жинақтау және болашақ мамандарды алдағы кәсіби-педагогикалық қызметке қазіргі заман талабына сай жоғары сапалы білім беріп тәрбиелеу мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются роль педагогических технологий в профессиональной подготовке учителя. Использование педагогических технологий в учебном процессе ВУЗа способствует четкому определению конечной цели, разработке объективных методов контроля, проекту учебного процесса, определению структуры и содержанию учебно-познавательной деятельности учащихся.

Summary

The article considers the role of educational technology in teacher training. The use of educational technology in teaching university facilitates a clear definition of the ultimate goal, the development of objective methods of monitoring, the project is the training process, defining the structure and content of educational-cognitive activity of students.

ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Р.К. Садықова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, ф.ғ.к.

Республикамыздағы саяси және экономикалық өркендеудің мәнділігі, нарықтық қатынастар жолы, ұлттық-мәдени тұрғыдан даму білім беру жүйесіне де ерекше талаптар жүктеуде. Білім беру – қоғам мүшелерінің адамгершілік, мәдени және дене дамуы мен кәсіби біліктілігінің жоғары деңгейіне қол жеткізуді мақсат ететін үздіксіз тәрбие мен оқыту үдерісі. Білім беру ісі шеберлікке, дағдыға баулудың өсіп, өрбіп, белгілі бір кәсіпке, мамандыққа үйретумен тиянақталады. Жүзеге асырылатын білім беру бағдарламаларының сипатына қарай білім беру деңгейлері ажыратылады.

XXI ғасыр білімнің интеграциялануы мен инновациялануы және аймақталуымен ерекшеленеді. Бұл дегеніміз қазіргі өмірдегі бәсекеге қабілетті интеллектуалды адам капиталының қалыптасуындағы әлем-дік үлгілердің пайда болуы. Интеллектуалды адам ресурсы дегеніміз – тек білім мен ғылымды меңгеріп қоймай оны экономика мен қоғамдық өмірде, өндірісте кеңінен қолдана алатын және озық технология-лардың кілігін білетін және сондай-ақ өзіндік тұжырымдар мен ұсыныстар әзірлей алатын парасатты адамдардың образы. Кез келген мемлекеттің дамуы дәстүрлі өлшем тұрғысынан алғанда экономикалық және әлеуметтік өлшеммен бағаланса, ал біздің дәуіріміз білімнің, ғылымның және оның нәтижелері ретіндегі инновациялануымен бағаланады. Бұл қазіргі әлемнің бәсекеге қабілеттілігінің басты өлшемі.

Болондық жүйе кредиттік оқыту технологиясына негізделген болып табылады. Кредиттік оқыту технологиясының мәні – университеттегі оқу және оқыту траекториясын студенттің өзі айқындай алуы яғни профессор-оқытушыларды және пәнді студенттің таңдауы арқылы білімнің берілуі. Бұл біріншіден оқытушылардың арасындағы өзара шығармашылық белсенділік пен ізденушіліктің қалыптасуын негіз-дейді. Екіншіден, студенттің өзіндік қызығышылуығы негізіндегі пәндерді таңдауы, оның білімінің нақтылануы мен сапасының артуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ кредиттік жүйенің тағы бір ерекшелігі студент білімін бағалаудағы балдық-рейтингтік және оқытушылар еңбегін бағалаудағы сынақтық бірлік жүйесінің қолданылуы [1,120 б.].

«Инновация» деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгерту деген ұғымды білдіреді. Оның негізі – студенттердің өздігінен білім алуына негізделген өзіндік қабілетін дамыту, шығармашылыққа баулу. Инновация – тек жаңа технологияларды, әдістермен технологиялық құралдарды, көрнекіліктерді қолдану емес, ондағы идеяларды, үрдістерді біріктіріп жетілдіру жүйесі. Инновация ұғымының мағына-сын түсіну үшін «инновация» мен «жаңалық» терминдерінің мәнін ашып көрсету және мағынасын терең ұғына білу қажет. Жаңалық – кез келген қызмет саласында тәжірибелік жұмыстардың рәсімделген нәтижесі. Ал, инновация – жаңалық енгізудің жалпы үдерісі. Н.Ф. Талызина оқыту технологиясы – белгі-ленген мақсатқа нәтижелі қол жеткізуді қамтамасыз етуде оқытудың формасы, әдістері мен құралдарын ашып көрсетіп, оқу бағдарламасында белгіленген оқытудың мазмұны жүзеге асырылады деп айта келіп, оның құрылымын көрсетеді: оқытудың мақсаты; білім берудің мазмұны; педагогикалық өзара әрекеттес-тіктің құралы (оқыту және мотивация), оқыту үдерісін ұйымдастыру; оқушы, оқытушы; әрекеттің нәтиже-сі (сонымен бірге кәсіптік даярлықтың деңгейі).

Сондай-ақ Қазақстандық ғалымдардың Ж.Қараевтың, Ә.Жүнісбектің, Қ.Жанпейісованың және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде білім беру жүйесінде қолданылуда. Бұл технология-лардың өздеріне тән ерекшеліктері бар. Оқушыларға шетел тілі үшін болашақ мұғалімнің өзі төмендегі-дей негізгі құзыреттіліктерді игеруі тиіс: лингвистикалық; коммуникативтік; лингвоелтану; кәсіби-бейімді (кәсіби-педагогикалық мақсат аясында) т.б.

Н.Ф. Талызина және т.б. инновация өзінің дамуы барысында белгілі бір өмірлік сатыдан тұрады: жаңа идеяның пайда болуы; мақсат қоюшылық; тарату және жойылу – деп айта келе, инновациялық технологияға жататындар: компьютерлік технология, ойын технологиясы, жоба әдісі - деп топтастырып көрсетеді [2].

Шетел тілін оқытуда оқу құралдарының маңызы өте зор. Техникалық оқу құралдарының дидактика-лық тиімділігін бақылауды жүзеге асыра алу мүмкіндігі тұрғысынан қарастырған орынды [3, 412 б.]. Шетел тілін оқытуда болашақ мұғалімдердің пәнді оқытудағы практикалық бағыттылықты жүзеге асыру-ға даярлығын қамтамасыз ету қажет. Қазақстан Республикасының «білім туралы»

Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттың және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді.

Шет тілді оқытудағы негізгі мақсат – шет тілді коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру. Шет тілі – қазіргі заманның талабына сай, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдениет дамуының қайнар көзі. Қазір шет тілін оқыту әдістемесінің деңгейі жоғары. Тілді оқытуда интерактивтік тәсіл, ойындар, екеуаралық пікірталастар, сонымен бірге ақпараттық технология, интернет, компьютер қолданылууда. Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видео құралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер). Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек. Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады. ХХІ ғасыр оқыту үдерісіне компьютерлік технологияны пайдалану мен қатар, елде болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да заңды үрдістегі өзгерістер білім жүйесіне сол өзгерістер негізінде дамытуды талап етіп отыр. Атап айтқанда, виртуалды кеңістік, аутентті виртуалды интерактивті тілдік орта болып табылатын Интернетке ену атап алынған компетенцияны дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Оқытудың ақпараттық техно-логиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім техно-логиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шетел тіліне оқытуда Интернет беретін мүмкіндіктер мен қызметтерге тоқталып өтейік. Мысалы: оқушылар Интернет талаптарында берілетін құжаттардағы тапсырмалар мен жаттығуларды орындай алады, үйреніп жүрген тілінде электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды қатынас клубтары – конференцияларға қатыса алады. Сонымен бірге белгілі бір уақытта мәтіндік хабарламалар мен алмасуға, радио бағдарламаларды тыңдауға, бейнероликтер көруге, яғни ақпараттың кез келген түрін қолдануына толықтай мүмкіндіктері бар. Ақпаратты қандай да арақа-шықтыққа тез арада жеткізу, алыстағы ақпарат көздерін пайдалану мүмкіндігі интерактивтік іздеу жүйелері мен өз бетімен іздеу, сондай-ақ алынған материалдарды түрлі тіл тасушыларға ауыстырып салу мен т.б. сол сияқты интернеттің артықшылық көздері пайдаланылады. Интернет шетел тілін үйренушіге аутентті мәтіндерді қолдану, тіл тасушыны тыңдау, олармен қарым-қатынас жасау табиғи тілдік ортаны қалыптастырады.

Е.С. Полат «Қандай да болмасын оқыту құралы, ақпараттық-тақырыптық ортаның қандай да қасиет-терге ие болғанына қарамастан дидактикалық мәселелер, білім берудің нақты мақсаттарымен шартталған танымдық қызметтің ерекшеліктері бірінші кезекте болып табылады» – деп көрсетті. Демек, интернет өзінің барлық мүмкіндіктері және қорларымен қоса, осы мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырудың құралы болып табылады [4, 24-28 бб.].

Шет тілін оқытуда заманына сай көрнекі құралдар, аудио материалдар қолдану, мультимедиялық құралдарды пайдалануға үлкен мән беру керек. Сабақ барысында светотехникалық және дыбысты техникалық құралдарды (бейне магнитофон, теледидар, проектор, мультимедиялық проектор, компьютер) пайдалану студенттердің өз тілінде сөйлейтін адамдардың тілін тыңдап, оны көзбен көре отыра ақпарат алуына көмегі тиеді. Бұл жағдай студенттердің сөйлеу деңгейін жақсартуына көмектеседі. Тыңдау арқылы олар өздерінің сөйлеудегі қателерін жөндей алады. Бұл «аудирование» терминінің өзі де шет тілін тыңдап, оны түсіну деген мағына. Аудио немесе бейне таспаларды тыңдағанда коммуникативті жаттығулар жасалу керек. Алынып отырған тапсырмалардың жеңіл-қиындығын ескере отыра, жаңа сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, диалог және монолог құрастыру сияқты жаттығулар жасалуы қажет. Бейне фильмді көріп отырып, жаңа сөз немесе сөз тіркестері кездескенде тоқтап, сол сөздерді қайталап және әрбір көріністен кейін сұрақтар қойып отырған жөн. Сабақтың қорытындысы ретінде тест сұрақтарын беріп, нәтижесін тексеріп, бағалау қажет.

Шетел тілін оқыту – оқушылардың жан-жақты дамып, жетілуіне, дүниеге көзқарасының, ойы мен ақыл-есінің, сезімі мен эмоциясының, рухани және эстетикалық талғамының, мінезінің қалыптасуына, өз бетінше білімін көтеруге ұмтылуын дағдыға айналдыруға әсер етіп, олардың жан-жақты дамыған азамат болуына ықпал жасауды мақсат тұтады.

Электронды оқулықтардың орны ерекше екенін атап өтейік, электрондық оқулықтар оқушылардың өз бетінше жұмысын және олардың жоғары танымдық белсенділігін арттырады,

оқушылардың шетел тілін терең тиянақты білім алуларына көмектеседі. Сонымен бірге, барлық оқу үдерісінің алға қойға мақсатынан бастап, қол жеткен нәтижесіне дейінгі аралықты қамтиды. Сонымен қатар, бұл оқулық оқушылардың қызығушылығын артыратын құрал болып табылады. Бұл электрондық тәсіл сапалы және жоғары деңгейде білім беру мүмкіндігін, оқытудың автоматтандырылған жүйесін туғызады. Оқулықпен жұмыс істеу барысында оқушылар жалпы танымдық біліктілік, білім жинақтауға, талдауға, себеп-салдар-лы байланыстырды ашуға, ақпараттарды қорытындылауға, жүйелеуге және салыстыруға үйренеді.

XXI ғасыр – озық технологиялар ғасыры. Сондықтан білім беру жүйесінде жаңа компьютерлік техно-логияларды тиімді пайдаланудың шетел тілін үйрету маңызы зор. Ақпараттық органы құруға негізделген білім берудің жаңа жүйесін қалыптастыру мен педагогикалық практикаға жаңа ақпараттық құралдарды енгізу білім жүйесін дамытудағы стратегиялық тапсырма болып саналады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқу үдерісінде инновациялық технологияларды ендіру негізгі бағыттары мен идеялары Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік білім бағдарламасында, Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасында және Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Қазақстан-2030» стратегиясында айрықша көрсетілген [5, 322 б.].

Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

1. Қарғаев Қ.А. Аймақтық білімнің бірегейленуі үрдісіндегі болондық жүйе және Қазақстан // Аймақ – концепт: мазмұны, әдістері мен технологиялар атты республикалық ғылыми-практикалық конференция. - Алматы, 2012.

2. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – М., 1998. - 280 с.

3. Садықова Р.К. Шетел тілі лексикасын оқытуда техникалық құралдарды пайдалану // материалы межд. научно-практ. конференци. - Алматы, 2007.

4. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка - М.: ИЯШ 2000, №3, - с. 34-37.

5. Сиргебаева С.Т. Ақпараттық технологияны ағылшыын тілін оқыту үдерісінде қолданудың ерекшеліктері. Ғы-лым мен білім саласындағы мәдениеттер тоғысы атты халықаралық ғылыми конференция. - Алматы, 2011, - 322 б.

Резюме

Значимость использования инновационной технологии в преподавании иностранных языков на современном этапе.

Summary

The significance of the usage of innovative technology in foreign language teaching.

СТРАТЕГИЯ ИСПРАВЛЕНИЯ ОШИБОК И ЕЕ РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

А.О. Искакова, З.Ш. Макажанова

В последнее время проблема исправления ошибок в классе дискутируется очень активно среди тех, кто имеет отношение к обучению иностранным языкам. Возникла насущная необходимость в привлечении знаний о свойствах и особенностях организации дискурса к преподаванию иностранного языка, а также потребность в изучении и классификации ошибок построения дискурса для последующей разработки способов их преодоления. Известный российский психолингвист А.А. Леонтьев серьезно исследовал теорию ошибки в методике преподавания иностранного языка и дал классическое определение ошибки в иностранной речи. Он считал, что ошибка «есть своего рода сигнал «шва» в речевом механизме, «разошедшегося» под влиянием тех или иных обстоятельств» /1/. А.А. Леонтьев отмечал, что при переходе от безошибочной программы высказывания к его конструированию на иностранном языке возникает этап выбора средств для передачи сообщения, это и есть область появления ошибок выбора языковых средств, поскольку системы выражения понятий в двух языках могут различаться. Английский филолог Крешен, заметил, что когда ребенок учится говорить на родном языке, он овладевает сложнейшими языковыми структурами в условиях, в которых они даже не выделяются для него в качестве объекта обучения. Окружающие его взрослые, родители, в частности, не слишком стремятся поправлять его, справедливо полагая, что, постепенно, слушая правильную речь, он научится говорить грамматически верно естественным образом. В качестве иллюстрации Крешен приводит беседу между мамой и маленькой дочерью:

She said, My teacher holded the baby rabbits and we patted them.

I asked, Did you say your teacher held the baby rabbits?

She answered, Yes.

I then asked, What did you say she did?

She answered again, She holded the baby rabbits and we patted them.

Did you say she held them tightly? I asked.

No, she answered. She holded them loosely /2/.

Нельзя не согласиться с тем, что ребенок, в процессе овладения родным языком, даже не подозревает, что он овладевает языком. В открытой форме, судя из приведенного выше диалога, происходит общение, обучение же протекает в скрытой форме.

По аналогии, Крешен предположил, что коррективная ошибок непосредственно в процессе обучения иностранному языку, имеет весьма сомнительную пользу /2/. Российский психолингвист Д.Петров поддерживает данную гипотезу, считая, что свобода лучше грамматической корректности /3/. С этой точкой зрения трудно согласиться, если опираться на свой собственный опыт изучения английского языка, а также многолетний опыт обучения студентов. При отсутствии необходимой языковой среды роль преподавателя в коррекции ошибок трудно переоценить, он выступает как некий авторитет, эксперт, к которому апеллируют студенты, конструируя фразы и предложения на иностранном языке. Так, например, при изучении модального глагола *can*, да впрочем и при освоении отрицательных форм глагола студенты пытаются поставить отрицательную частицу *not* перед ними по аналогии с русским языком: *I not can read pages that are upside down*. Только после соответствующей реакции преподавателя на допущенную ошибку, напоминания правила и неоднократного повторения и выполнения упражнений, т.е. после определенных усилий и со стороны преподавателя, и со стороны студента завершается процесс усвоения языковой нормы. Проблема в данном случае заключается не в том, стоит ли исправлять ошибки, а в том какие ошибки нужно корректировать в формате *forgivable-unforgivable* - простительные и непростительные ошибки. А.А. Леонтьев определяет эту ситуацию как соотношение уровня нормативности речи обучаемых с уровнем ее спонтанности /1/. Большинство имеющих отношение к преподаванию иностранных языков считают этот вопрос наиболее трудным.

В настоящее время одним из отправных пунктов для решения этой проблемы является типология ошибок, предложенная П.Кордером. Он выделяет два типа ошибок – собственно ошибки (*errors*) или *systematic errors*, как определяет их Т.Хедж /5/ и оговорки/описки (*mistakes*). Первые свидетельствуют о нынешнем этапе освоения учащимся языковой системы, которые связаны с недостаточностью знаний и неверностью представлений об изучаемом языке в данный момент. Эти ошибки не поддаются самокоррекции. Тогда как последние связаны с небрежностью, усталостью, рассеянностью, нервным возбуждением или волнением и могут быть исправлены самостоятельно самими учащимся, если своевременно обратить их внимание на эти недочеты. Выстраивая свою политику отношения к ошибкам в классе, педагог должен в каждом отдельном случае принимать решение, стоит ли исправлять ее в конкретном случае и будет ли это работать на прогресс в понимании и освоении языка

конкретным индивидом и классом в целом. Тем более практика показывает, что наряду с тщательной проработкой правил, учащие-ся интуитивно осваивают целые фрагменты языка, которые они не обязательно досконально проанализировали и для этого не понадобилось никакого дрилинга.

Еще один подход к проблеме коррекции ошибок – это определение насколько они препятствуют осуществлению коммуникативной функции языка. В этом смысле ошибки можно разделить на глобальные и локальные. Глобальные ошибки могут вызвать непонимание со стороны слушателя, а локальные не нарушают общую коммуникацию, и, как правило, касаются только отдельного фрагмента сказанного. Например, высказывание “They ate smoked worm” совсем не равнозначно фразе “They ate smoked eel”: в данном случае слушатель не поймет, что говорящий, употребив слово «червяк», подразумевает «копчено-го угря». Это пример глобальной ошибки с нарушением функции общения. В высказывании «She is long with long red hair.» слушающий понимает, что говорящий имел в виду “She is tall”, в данном случае имеет место локальная ошибка, не нарушающая коммуникации. В предложении «This city is more bigger than that one» неправильное образование сравнительной степени прилагательного не создает проблем с пониманием высказывания и является локальной, т.е. простительной ошибкой. В то же время правильное с точки зрения грамматики употребление герундия в предложении «Ann stopped smoking» демонстрирует ошибку глобального характера, поскольку говорящий имел в виду «Ann stopped to smoke», таким образом, коммуникативная функция языка осталась нереализованной.

Глобальные ошибки оказывают большее влияние на успешность коммуникации и потому заслуживают более пристального внимания со стороны преподавателя. При этом нужно помнить, что пренебрежение локальными ошибками может привести к тому, что они приобретут массовый характер и также могут затруднить понимание речи. Следует заметить, что разумная политика отношения к ошибкам связана с мастерством и опытом преподавателя, поскольку классифицировать ошибку сразу же во время активной работы в классе достаточно трудно и это под силу только квалифицированному педагогу. Опытный преподаватель всегда пытается держать баланс между стремлением добиться правильного английского и в то же время избавить студентов от страха перед иностранным языком и поощрять студентов не бояться говорить свободно. Начинаящим педагогам важно помнить излишне настойчивое желание постоянно исправлять ошибки публично может вызвать у того или иного студента смущение, чувство неуверенности в себе и отбить всякое желание изучать иностранный язык. Здесь важно взвесить и определить, что принесет больше пользы для освоения языка – коррекция ошибки или же попытка студента что-то сказать, даже если и неверно. При этом необходимо учитывать индивидуальные особенности студентов и четко ориентироваться «when to push and when to stop». Одна из наиболее удачных в данном случае стратегий исправлять одни и те же ошибки у студентов, которые чувствуют себя более уверенно и охотно принимают комментарии преподавателя по поводу своих неверных высказываний, в то же время, не обращая внимание на такие же ошибки менее уверенных студентов. В качестве иллюстрации можно привести пример подобной тактики на уроке:

Преподаватель: When’s your birthday, Aset?

Студент 1: Twenty eighth October

Преподаватель: Okay. Now, Ali, when’s your birthday?

Студент 2: Eleventh of January

Преподаватель: No, listen: the eleventh of January. Again...

Подобная стратегия уменьшит напряжение в классе и позволит менее уверенному студенту, в данном случае Асету, увидеть свою ошибку.

Как показывает практика, студенты испытывают дискомфорт при необходимости говорить на иностранном языке на публике, даже если это относительно небольшая группа их же сверстников, поскольку боятся вызвать негативную реакцию в классе, допустив ошибки и тем самым «потерять лицо». Один из способов деликатного исправления ошибок предлагает британский педагог-лингвист Аллан, который она практиковала в группе студентов в университетах Японии /5/. Данная стратегия состоит из 4-х этапов: во-первых, студент записывает на аудио кассету или диск свой десятиминутный разговор по той или иной теме, не читая заготовленный текст, а используя только заметки, затем студент слушает и пытается отметить свои допущенные ошибки, в конце записи он сам же старается их прокомментировать. Затем эту запись слушает педагог и в свою очередь тоже отмечает и записывает ошибки для студента. При этом они разделены на ошибки в произношении, синтаксические или лексические ошибки. В итоге, преподаватель добавляет свои собственные комментарии по содержанию записи, адресованные конкретному студенту. Таким образом, процесс коррекции ошибок становится гораздо менее психологически травматичным для того или иного студента. Данный эксперимент японские студенты восприняли с энтузиазмом и охотно делали подобные записи, и результаты в освоении ими английского языка были весьма обнадеживающие. Студенты по истечении

некоторого времени стали чувствовать себя более уверенно, у них повысилась мотивация к более спонтанному свободному говорению в классе.

Разумеется, подобная стратегия требует затраты времени и усилий и ею можно пользоваться в небольшой по количеству группе студентов. В нашей преподавательской практике вряд ли это возможно, поэто-му мы предлагаем несколько несложных приемов для исправления ошибок у студентов, которые позво-лят мягко, не раяя их, направлять их усилия говорить правильно на иностранном языке:

- Учитель повторяет предложение, которое студент только что сказал, повысив интонацию именно в том месте, где была совершенна ошибка, и ждет, когда студент самостоятельно ее исправит.

- Студент только что ответил на вопрос педагога в прошедшем времени, используя настоящее время. Преподаватель повторяет вопрос, делая ударение на форме прошедшего времени, и ждет, когда студент самостоятельно обнаружит ошибку и исправит ее.

- Студент использует неправильные интонации в вопросительном предложении. Педагог обращается к классу и запрашивает правильную версию, а затем повторяет ее, просит повторить класс хором, и наконец, возвращается к студенту, допустившему ошибку, и просит его повторить предложение.

- Преподаватель смотрит удивленно и просит у студента разъяснений, спрашивая: "What did you say? Can you repeat", студент понимает, что совершил ошибку, самостоятельно находит и исправляет неверное высказывание.

Такого рода педагогические приемы поощряют студентов к самокоррекции и тем самым снижают их зависимость от преподавателя и формируют ответственность самих студентов за результаты учебного процесса.

При определении реакции на ошибки, важна не только их классификация, но и вид классной работы, которой занимаются студенты в том или ином случае. Многие педагогик склонны считать, что во время разговорной практики, общения, когда важнее всего коммуникативная функция языка, вмешательство преподавателя не правомерно. Современные учебники по английскому языку содержат рекомендации для педагогов, в которых даются инструкции не отвлекать студентов и не исправлять ошибки во время речевой практики, а целесообразно сделать это позднее. Опытные педагоги принимают эти рекомендации во внимание, но при этом выстраивают свою собственную стратегию обучения в зависимости от класса и конкретного студента.

Выбор вариантов для стратегии коррекции ошибок огромен и факторы, влияющие на их выбор, свидетельствуют о том, что сама проблема исправления ошибок является одной из самых сложных в методике преподавания иностранных языков. Ее решение требует от обоих участников учебного процесса понимания того, что любая ошибка является источником информации о стратегии и этапах овладения языком и нельзя ее воспринимать только как отрицательный опыт.

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1977.

2. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. - Oxford, 1982.

3. Петров Д. Интеллектуальное шоу. Английский за 16 часов. - М., 2012.

4. Манза В.А. Русский язык как иностранный: методика и практика преподавания. Вестник ЦМО ИМГУ, 1998, №1, ч.1. <http://www.cie.ru/vestnik/archhiva/n1/p1/>

5. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. - Oxford, 2008.

Түйін

Бұл мақалада шет тілін оқыту барысындағы кездесетін қателіктердің болатындығын және олардың пайдалылығы зерттелген. Автор бұл мақалада оқыту процессіндегі қателіктерге қатысты сәтті стратегияны қалыптастырудың мәсе-лелерін қарастырады.

Summary

The paper studies the role of errors in a language learning process and views errors as an inevitable and positive part of that process. The article reviews the questions which form the framework of any policy on error treatment in the classroom.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

С.К. Рахымжанова – магистр-ст.преподаватель

В настоящее время основное внимание уделяется развитию навыков устной речи, и невольно учитель всю работу над чтением подчиняет решению этой задачи. Чтение на уроке как бы утрачивает свою самостоятельность и превращается в атрибут устной речи, а материал для чтения – лишь в дополнительный стимул для развития навыков говорения. Обучение чтению как процессу извлечения информации из печатного источника подменяется «проработкой» материала чтения вслух, вопросно-ответной формой работы, переводом, пересказом и т.п. Чтению как речевой деятельности почти не учат: оно все время выпадает из поля зрения учителя. Было бы несправедливо, однако, искать причину такого положения в том, что устная речь заняла одно из главных мест в обучении и как бы вытеснила чтение. Она не вытеснила чтение, а подчинила его себе, чего не должно быть. Устная речь и чтение – два вида речевой деятельности. При всей их взаимосвязи они имеют свою специфику.

В процессе обучения иностранному языку чтение является одним из важнейших источников языковой и социокультурной информации. Использование книг для чтения позволяет не только превратить процесс изучения иностранного языка в увлекательное занятие, но и помогает учащимся познакомиться с современными реалиями страны изучаемого языка. Уроки домашнего чтения бесспорно ценны: во-первых, потому, что учащийся соприкасается с современным языком, а не условно-учебным; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку произведению, героям и ситуациям [1]. Н.Ищук утверждает, что чтение – один из главнейших языковых навыков, которые учащиеся должны освоить в процессе изучения иностранного языка. Чтение – не только цель обучения как самостоятельный вид речевой деятельности, но и средство формирования навыков. Читая текст, человек повторяет звуки, буквы, слова и грамматику иностранного языка, запоминает написание слов, значение словосочетаний, и, таким образом, совершенствует свои знания изучаемого языка.

Готовность учащихся к чтению – это общее психическое состояние учащегося, выражающееся в возможности совершать данную деятельность. Сюда входит знание фонетических трудностей языка, пользование логическим и эмфатическим ударением, знание лексики, грамматики и стилистики языка. Во-вторых, она определяется отработанностью механизма чтения, точностью звуко-буквенных соответствий и скоростью чтения. В-третьих, готовность в области чтения определяется общей культурой учащегося, его возрастными особенностями, знанием большого контекста, обеспечивающих ему понимание содержания отрывка. Готовность может быть общей и специальной к прочтению именно данного текста. Специальная готовность достигается работой, предшествующей чтению текста. По наличию этой работы мы и различаем *подготовленное, частично подготовленное, неподготовленное чтение* [2, 241].

Определенные трудности есть в каждом тексте; преодолеть их можно с помощью двух основных способов: 1) Эти трудности могут быть сняты до того, как учащиеся приступили к чтению текста путем его адаптации или проведения соответствующих объяснений и упражнений перед чтением или путем сочетания этих путей. 2) Эти трудности могут быть совсем не сняты или частично сняты до чтения текста. В данном случае трудности, препятствующие пониманию, придется полностью или частично преодолеть учащимся в самом ходе чтения под руководством преподавателя путем анализа не понятых мест текста или с использованием словаря [3, 46]. В развитии умений и потребностей язычного чтения, формировании у учащихся психо-физиологических механизмов чтения как деятельности, процесса, а также в совершенствовании устно-речевых навыков учащихся на основе прочитанного домашнего чтения призвано сыграть ведущую роль. Под *домашним чтением* мы понимаем обязательное для всех учащихся, дополнительное по отношению к учебнику, постоянное и обильное чтение с целью извлечения содержательной информации. Для того чтобы это чтение было постоянным и обязательным, оно должно быть посильным. Поэтому тексты должны быть легкими (адаптированными) из художественной, общественной, политической и научно-популярной литературы, содержащие преимущественно знакомый учащимся лексико-грамматический материал.

По характеру понимания, читаемого – это *синтетическое чтение*, так как языковая форма текстов в данном случае не требует от читающего значительных мыслительно-волевых усилий для ее раскрытия, и основное внимание читающего направлено на извлечение информации, зашифрованной в тексте. По способу чтения – это *чтение про себя* или в идеальном виде – *визуальное чтение*, «как наиболее совершенное и зрелое чтение» (О.Д. Кузьменко). По месту и времени чтения – это *внеклассное, домашнее чтение*. Итак, главное назначение домашнего чтения – получение информации из текстов на иностранном языке. Вместе с этим систематическое и планомерное домашнее чтение является важным источником и средством увеличения лексического запаса и развития навыков устной

речи учащихся. Со стороны цели в организации домашнего чтения в настоящее время обозначились две тенденции: 1) чтение с целью понять текст, т.е. собственно чтение; 2) чтение как подготовка к беседе по прочитанному. Это второе направление не является главным и постоянным в характеристике чтения как вида речевой деятельности. Оно привнесено в чтение практической направленностью учебного процесса обучения иностранным языкам на развитие устной речи.

Некоторые методисты (Э.П. Шубин, А.А. Вейзе и др.) указывают, что домашнее чтение должно быть упражнением именно в чтении и что его не следует осложнять другими видами языковой деятельности, например обсуждением на иностранном языке. Однако в настоящее время отказ от материала домашнего чтения как источника развития устной речи вряд ли был бы целесообразным. В условиях школьного обучения иностранным языкам, на наш взгляд, пока нет более реального источника, стимулирующего речевую деятельность, чем тексты. Именно во время беседы по текстам, прочитанным дома, учащиеся легче всего «освобождаются от оков учебных тем» (П.Б. Гурвич) и свободнее выражают свои суждения и эмоции [4, 214]. Наряду с организацией домашнего чтения важное значение имеет содержательная сторона учебных материалов, предназначенных для чтения. Именно содержание таит в себе потенциальную возможность пробудить у учащихся положительную мотивацию, вызвать потребность в чтении на иностранном языке [5, 225].

Нет необходимости, чтобы тематика их соответствовала лексико-разговорным темам, изучаемым на данном этапе. Лишь на начальном этапе тексты содержат только тот языковой материал, который предварительно усвоен учащимися и употребляется ими в устной речи. При этом количество комбинаций из этого материала крайне ограничено. Содержание текстов для чтения почти тождественно содержанию устной речи. На последующих этапах, по мере расширения объема языкового материала увеличивается количество возможных комбинаций, что сказывается на содержании текстов для синтетического чтения. Содержание этих текстов охватывает все новые и все более разнообразные ситуации, не всегда связанные с тематикой устной речи. Они могут содержать также и незнакомый словарный материал, о значении которого можно догадаться либо на основе словообразовательного анализа, либо в результате точного контекстуального значения слова, либо по сходству со словом в родном языке [6, 232].

Следует подчеркнуть, что при любом подходе к организации домашнего чтения, последнее должно быть не только постоянным и обильным, легким, но и беспрепятственным, содержащим интересную информацию и оказывающим воспитательное воздействие. Пригодность текстов или их частей для речевой практики может определяться такими, например, *критериями*:

- 1) яркой и занимательной фабулой текста или отрывка;
- 2) эмоциональностью и образностью изложения;
- 3) актуальностью материала;
- 4) тематической близостью предмета изложения к жизненному опыту и интересам учащихся;
- 5) возможностью столкновения точек зрения и суждений, дающих повод для дискуссий;
- 6) возможностью различных ситуативных трансформаций содержательной стороны текста или отрывка [7, 30].

7) воспитательная ценность. Отбирать текст необходимо с позиций того, какие нравственные проблемы поднимаются в них, как они решаются, близки ли они старшеклассникам. Этим критериям отбора удовлетворяют художественные тексты страны изучаемого языка. Странники *литературно-страноведческого подхода* доказывают, почему именно художественная литература наиболее предпочтительна для чтения и дальнейшего обсуждения на уроке. Выбор художественного текста в качестве основного предмета домашнего чтения не случаен. Использование научно-популярной и другой нехудожественной литературы для «углубленного» домашнего чтения не представляется эффективным. Восприятие такого рода литературы требует наличия определенного уровня фоновых знаний, специального настроения, а иногда и сформированности интереса к теме изложения, в то время как информация, содержащаяся в художественном произведении, не зависит в такой же степени от подготовленности читателя к восприятию текста.

Целесообразность использования художественного материала подтверждается еще и тем, что методически более оправдано читать произведения в продолжениях, а не отдельные тексты. При чтении серии отрывков одного произведения непонимание отдельных моментов текстового фрагмента может компенсироваться на уроке во время обсуждения прочитанного, что облегчает в свою очередь прочтение следующего отрывка. Следующим аргументом в пользу художественных произведений как основного материала для домашнего чтения является своеобразие их композиционного построения, которое обладает, с одной стороны, силой эмоционального воздействия на читателя, с другой – способствует лучшему пониманию прочитанного. Одной из основных черт художественного произведения считается фабульность (событийность). Читатель ждет разрешения конфликта. Волнение, связанное с интригой, заставляет его сосредоточить внимание на мотивировке поступков

героев. Все компоненты сюжета художественного произведения способствуют правильной направленности понимания дальнейшего изложения, а следовательно, стимулируют и языковую догадку.

Художественные и нехудожественные тексты, как известно, различаются между собой и внутриязыковыми признаками, а именно, особенностями отбора и употребления языковых средств. Нехудожественные тексты представляют систему языка ограниченно. В таких текстах преобладает отвлекающая и терминологическая лексика, слова, тяготеющие к однозначности. Представляется, что чтение такого рода литературы в рамках домашнего чтения в плане увеличения словарного запаса будет не столь эффективным в сопоставлении с чтением художественных текстов, отличающихся большим лексическим и грамматическим своеобразием. К тому же в чисто рецептивном плане чтение художественных произведений в продолжениях обеспечивает достаточно частую повторяемость лексических единиц в новых контекстах и комбинациях и знакомых грамматических конструкций с новым лексическим наполнением. Повторяемость лексики в художественных текстах создает условия для ее активного употребления в послетекстовых упражнениях.

Лексика художественных текстов, в отличие от нехудожественных, тесно соприкасается с общеупотребительным словарем разговорного языка. Поэтому возможность достижения неразрывной связи обучения чтению и говорению на базе художественных текстов в рамках углубленной программы по домашнему чтению очевидна. Использование художественных текстов неотделимо от страноведческого аспекта преподавания иностранных языков. Наряду с решением основных речевых и лингвистических задач домашнее чтение, построенное на произведениях художественной литературы, может способствовать осуществлению важной образовательной цели – введению учащихся в мир культуры страны изучаемого языка.

Ведущим принципом отбора художественных произведений при таком подходе является их общеизвестность в среде носителей языка, обязательность (по терминологии Е.М. Верещагина и Г.М. Костомарова). Это должны быть такие произведения, которые принадлежат к массовым фоновым знаниям представителей данной культурно-языковой общности. Особое место в ряду реалий, имеющих общекультурную значимость (применительно к художественному произведению), занимают имена литературных персонажей. Каждый образ несет в себе определенное количество информации, в том числе и национально-культурной, т.е. страноведческой. При этом необходимо помнить о принципе языковой доступности, который достигается широким использованием разработанной методики адаптации текстов в учебных целях.

Условия обучения не позволяют в полной мере реализовать этот принцип отбора (так же, как и социально-исторический) системно в курсе углубленного преподавания иностранных языков в средней школе. Но при чтении художественных произведений важно сориентировать учащихся в месте и времени разворачивания событий, чтобы у них сложилось представление о культурно-национальной специфике отдельных районов страны, а также о той исторической эпохе, на фоне которой развиваются события. Таким образом, рассмотрение вышеназванных характеристик художественных текстов дает основание утверждать, что в курсе углубленного обучения иностранным языкам домашнее чтение целесообразно проводить на произведениях художественной литературы страны изучаемого языка [8, 60-64].

1. Соловьева Е.Н. *«Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций».*
2. Кузьменко О.Д., Рогова Г.В. *«Учебное чтение, его содержание и формы»*, *«Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия».*
3. Клычникова З.И. *«Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке».*
4. Крупник К.И. *«Об обучении беспереводному чтению»*, *«Вопросы обучения устной речи и чтению на иностранном языке».*
5. Рабинович Ф.М. *«К вопросу о месте аналитического чтения в средней школе»*, *«Вопросы обучения устной речи и чтению на иностранном языке».*
6. Калистра И.Д. *«Чтение с предварительно снятыми трудностями понимания»*, *«Вопросы обучения устной речи и чтению на иностранном языке».*
7. Фадеев В.М. *«Домашнее чтение в старших классах, его организация и способы контроля»*, *ИЯШ, №6, 1979.*
8. Селиванов Н.А. *«Литературно-страноведческий подход к отбору текстов для домашнего чтения»*, *ИЯШ, №1, 1991.*

Түйін

Бұл мақалада шетел тіліне оқыту үрдісінде студенттердің өз бетімен оқу дағдыларын қалыптастыруы қарастырылады.

Resume

This article deals with the formation of students' independent reading habits in the process of teaching foreign language.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Б. Мысекеева, Л.А. Ертаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушылары

Қазіргі кезеңде жоғарғы мектептің дамуы болашақ педагогтің сапасын көтерумен тығыз байланысты. Қазіргі таңдағы оқытушы жоғарғы біліктілігімен педагогикалық тұрғыдан ойлап, өз ісінен нәтиже шығара отырып, оны дұрыс жолға қоя білуі керектігімен ғана емес, шығармашылығы белсенді, қиын жағдайларда батыл шешім қабылдай алатын тұлға ретінде ерекшеленуі керек.

Осыған орай шет тілдерін оқытудың алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі – коммуникативтік біліктілікті дамыту, яғни оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолданудың маңыздылығы студенттерді жан-жақты біліммен қаруландырып, олардың оқу үрдісіне деген белсенділігін арттыру, сабақты әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы тиімді етіп ұйымдастыру, шығармашылық ізденіс қабілеттерінің дамуына, жеке тұлға ретінде ұтқыр шешім қабылдай білуіне әсер етуі керек.

Осы мәселелерді ескере отырып, шет тілін оқыту үрдісі мәдениетаралық коммуникация үрдісіне сәйкес болуы тиіс. Яғни шетел тілінің грамматикалық құрылымы мен тілдік бірліктер қызметі нақты, толық меңгерілуі тиіс. Шет тілдерін оқыту әдістемесінің ең бір шешімін күтіп тұрған өзекті мәселесінің бірі-мәдениетаралық коммуникация.

Мысалы, өз саласы бойынша жаңа ақпарат алу үшін шет тілін үйренетін ғалым мен сол елдегі адамдармен тіл табыса алу үшін шет тілін оқып үйренуге қолданатын әдіс-тәсілдер әр түрлі болуы заңды да. Осы себепті сөйлеу әрекетінің жоғары деңгейде болуы, коммуникативтік біліктілік элементтерінің студенттердің бойында қалыптасуы үшін, оқу үрдісі кезінде коммуникативтік біліктілікке қол жеткізу үшін оқып үйреніп жүрген тілдің, сол тілде сөйлейтін елдің мәдениетін, өз әлемімен, өзгешеліктерімен қатар ұқсас жақтарын салыстыра отырып меңгермейінше, сол тілде коммуникативтік біліктілікке қол жеткізу мүмкін емес. Коммуникативтік біліктілік қалыптастыру үшін, коммуникативтік біліктіліктің лингвистикалық компоненті негізгі лексика-грамматикалық материалдарды қамтитын әдістемелік жұмыстар болуы тиіс.

Біріншіден студенттің коммуникативті білімі фонетикалық, грамматикалық тұрғыда қалыптасады, яғни ол сөздерді пайдалана отырып дұрыс дыбысталуын, сөздердің грамматикалық өзгеріске түскендегі дауыс ырғағын, екінін анықтайды, сөйтіп студент грамматикалық білім жинақтай келе, сөздің мағынасын жете түсінгеннен кейін коммуникативтік іскерлігін дамытып, қарым-қатынас жасай алады. Осы орайда шетел тілін оқыту үрдісінде тілдік материалдарды белсенді түрде меңгере алады.

Коммуникативтік біліктілікті қалыптастыру үшін:

- оның алғашқы қарапайым деңгейін қалыптастыру керек, яғни әлеуметтік оқу-мәдени ауқымда өз бетінше қарым-қатынас жасай білу қабілеттілігі.

- монологтік сөйлеу, яғни студент еркін тақырыпта өз ойын нақты баяндай білуі керек.

- Белгілі бір жағдаяттарда қарым-қатынас жасай білуі керек, яғни диалог құра білуі шарт.

Теориялық және практикалық міндеттердің сәйкестендірілуі студенттердің коммуникативтік біліктіліктерін жоғарлатып қана қоймайды, ол шетел тілінде сөйлеу әрекетінің дұрыс тиіс болып қалыпта-суына бірден-бір тиімді әсер етеді.

Қорыта айтқанда, жан-жақты хабары бар маман коммуникативтік тұлға ретінде қалыптасады.

1. Гальскова Н.Д. *Современная методика обучения.* – М., 2000.

2. Шадриков В.Д. *Новая модель специалистов инновационная подготовка и компетентный подход.* // *Высшее образование сегодня* // 2004, №8.

3. Жолшыбаева Р. *Сапалы кәсіптік білім-бәсекеге қабілеттіліктің алғашқы баспалдағы.* // *Қазақстан мектебі 2007 №1* - 56 б.

Резюме

В этой статье рассматриваются проблемы формирования коммуникативной компетенции изучаемого языка.

Summary

This article deals with the problems of creating communicative competence in teaching language.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ЖҮРГІЗУ

З.А. Мұқанова – арнайы мақсаттағы ағылшын тілі кафедрасының
(жаратылыстану бағыты) аға оқытушысы

XXI ғасыр - ғылым мен білім, бәсеке, еліміздің дүниежүзілік өркениетке ұмтылған өрлеу ғасыры.

Қазіргі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде білім беруді дамыту, дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында елімізде білім берудің жаңа жүйесі құрылып жатыр. Білім беруді дамыту негізінде жалпы оқыту үрдісіне жүктеліп отырған жаңаша талап, міндеттер ұстаздарға да қойылуда. Сондықтан ұстаз іс-әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру - бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Бүгінгі күні ҚР-ң Білім беру тұжырымдамасы ойлы, саналы, өнерлі, білімді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған және қазіргі білім жүйесі оқушылардың танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес, белсенді түрін және әдістерін оқу процесіне енгізу бағытында құрылуы тиіс. Бұл тапсырма-ны оқыту процесіне тек жаңа ақпараттық технологияларды енгізу арқылы ғана орындауға болады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру - мемлекеттік білім саясатының негізгі қағидаларын жүзеге асыру-дың маңызды бір механизмі және стратегиялық тапсырма болып табылады. Ақпараттық оқыту технологиялардың озық үлгілерін қолдану арқылы білім берудің ғылыми-әдістемелік жүйесін жаңарту, оқыту әдістері мен тәсілдерінің түрлерін молайту, электронды оқулықтар жасауды ұйымдастыру ұлттық білім беру деңгейін халықаралық стандартқа жақындатуға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Ағылшын тілін терең меңгерудің тиімді жолдарының бірі - ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану болып табылады.

Шетел тілі сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдаланудың **мақсаты** - компьютерлік техно-логияларды қолдану арқылы ағылшын тілін үйретудің тиімділігін жоғарылату. **Міндеттері:**

- ағылшын тілі сабағында жаңа ақпараттық технологияны қолданудың маңыздылығын суреттеу
- компьютерлік технологиялардың бар бағдарламаларын ағылшын тілінде сөйлеуге, түсінуге үйрету процесінде қолдану, мүмкіндіктерін көрсету - видеофильдер мен мультимедиялық презентациялар арқылы диалог және монолог түрінде сөйлеуге үйретудің жаңа нұсқасын ұсыну.

Объекті: ақпараттық технологияларды пайдалану ерекшелігі арқылы ағылшын тілін үйретудің әдісі

Ағылшын тілін үйрету процесіндегі видеофильдер мен мультимедиа, электрондық оқулықтар, оқыту бағдарламалары әдістері: ағылшын тілін оқытуға арналған психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау; ақпараттық технологиялар мүмкіндіктерін тану, теорияны практикада пайдалану.

Компьютерлік оқыту технологиясын жүзеге асыру барысында бірнеше принциптерге сүйенген жөн, олар: ғылымилық, саналылық, бірізділік, жүйелілік, көрнекілік, қол жетімділік принциптері.

Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану білім беру коммуникациясының интер-активті сипатын арттыра түседі.

Ғалымдар А.А. Андреев, В.И. Солдаткин, В.П. Кашицин ағылшын тілін оқытуда ақпараттандыру үдерісінің ықпалын жан-жақты сипаттай отырып, әсіресе, білім мен ұғымды ұсыну, меңгеру әдістерінің өзгеретіндігін, оқытушылар мен оқушылардың өзара әрекетінің жолдары туралы айтады. Осы орайда оқытудың тиімділігін арттыруды ұсынады.

Ағылшын тілін оқыту үдерісінде ақпараттық технологиялардың, әсіресе қарым-қатынас ортасын, жалпы тақырып шеңберінде әріптестердің интерактивті өзара әрекет ортасын құрудағы маңызы ерекше. Ақпараттық білім беру технологиялары өз кезегінде қарым-қатынас тәжірибесін игеруде, оқушылардың лингвомәдениеттік құзырлықтарын қамтамасыз етуде маңызды. Ғалым М.Ушакова ағылшын тілін оқыту әдістемесін зерттей отырып, компьютерлік телекоммуникациялар ағылшын тілінде тірі, шынайы қарым-қатынастарды ұйымдастыруға мүмкіндік беретінін айтады. Бұл телекоммуникацияның дидактика-лық қасиеті шынайы тілдік орта құру үшін керемет мүмкіндіктер туғызады.

Ағылшын тілін оқытудағы ақпараттық бағыт ақпараттық тұрғыда білім беруді мақсат етеді, оның негізгі мақсаттары: лингвистикалық (тілдік және сөйлеу), тақырыптық, әлеуметтік мәдениет, оқу дағдыла-рын қалыптастыру. Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологияны қолдану тілді үйренудегі белсенді-лікті қамтамасыз етеді.

Осы орайда теориялық талдау мен оқушылардың ағылшын тілін меңгеру іс-әрекетін ақпараттық технологиялар арқылы қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтадым. Орта білім беру мекеме-лерінде ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологияны қолданудың педагогикалық шарттарын төмен-дегідей анықтауға мүмкіндік тудырды:

Бірінші шарт оқу-тәрбие үдерісінде қарқынды оқыту мақсатында оқушылардың танымдық іс-әрекет-тік қызығушылықтарын арттыру. Егер оқушылар жаңа ақпараттық технологияны жақсы игеріп, ағылшын тілін үйренуге қызығушылықтары артса, онда ағылшын тілін білу мүмкіндігі де артады.

Екінші шарт оқушылардың танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып, компьютерлік технологияны қолдануды кезеңдеп жүзеге асыру. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың білім деңгейіне сәйкес төменгі, орта, жоғары деңгейге бөле оқыту үлкен жетістіктерге жетуге көмектеседі.

Үшінші шарт ақпараттық технологияларды қолданудың жалпы бағыттары мен ғылыми-әдістемелік тұғырларын сәйкестендірудегі іс-әрекеттерді шығармашылықпен үйлестіру. Үшінші шарт бойынша ақпараттық технологиялардың түрлері мен бағыттарын ғылыми-әдістемелік сәйкестендіру іс-әрекеттерін шығармашылықпен үйлестіру түрлері қарастырылды.

Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың тіл меңгерудегі іс-әрекетін қалыптастыру-дың құрылымдық-мазмұндық моделі мотивациялық, танымдық, іс-әрекеттік компоненттеріне негізделген.

Мотивациялық компонент - оқушылардың ақпараттық технологиялар арқылы тіл меңгеру іс-әрекет-ке ұмтылуы, қажеттігі, білім алуда ақпараттық технологияларды қолдануға танымдық қызығушылығы, ынтасы, өзіндік тапсырмаларды орындауда жаңаша оқу жолдарын табуға деген ынтасы, ағылшын тілін меңгеруде мультимедиялық құралдар мен электронды оқулықтарды қолдануға деген қызығушылығы, ағылшын тілінде еркін сөйлеуге деген ынтасы мен ұмтылысы.

Танымдық компонент - танымдық іс-әрекетті қалыптастыру мүмкіндігі, ақпараттық технологияның маңызы мен қажеттілігін ұғынуы, ақпараттық сауаттылығының болуы, қолданатын ақпараттық техноло-гиялардың түрлерімен таныс болуы және технологиялардың түрлерімен жұмыс істей білуі, ағылшын тілін меңгеруге деген белсенділігі, оқу материалдарын өз қажеттілігіне қолдануы, оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Бұл компонент бойынша ақпараттық технологияны оқу үдерісінде қолдану жолдары жүзеге асырылды, Мультимедиялық, электрондық оқулықтар оқушылардың ағылшын тілін үйрену оқу іс-әрекетінің негізгі көзі болып табылады.

Егер ағылшын тілінен оқу материалдары иллюстрация, анимациялық, дыбысы бар объект түрінде құрылса, оқушылардың даму ерекшеліктеріне сәйкес ағылшын тіліндегі материалдардың мазмұнын тез қызыға қабылдауға, түсінуге, білімін өз бетімен жетілдіруге негізгі түрткі бола алады.

Ағылшын тілі сабақтарында видеофильм, мультимедиялық презентациялар, дыбыстарды, анимация-лық суреттердің көмегімен монолог, диалог түрінде сөйлеу қабілетін қалыптастыруға болады.

Себебі, шетелде болмай-ақ сол елдің тілінде еркін сөйлей алу қабілетіне ие болу оңай емес. Сондықтан, мұғалімнің маңызды тапсырмаларының бірі - ағылшын тілі сабақтарында жаңа технологиялардың түрлі амалдарын қолдана отырып, сөйлеудің шын ситуацияларын құру болып табылады. Ағылшын тілі сабақтарында түрлі дыбыстарды, анимациялық суреттерді пайдалануға болады. Бұл көріністер оқушының іс-қимылының арқасында өзгеріп отырады. Бұл динамикалық және бар ойын өзіне бағыттайды, сонымен бірге, оқу процесінде оқушылардың белсенділігі артады. Ағылшын тілі сабақтарында төмендегідей компьютерлік оқыту бағдарламаларын пайдалануға болады. Олар: Project teaching, student team

learning: team rewards and individual accountability, Jigsaw, Learning together, Step by step, Professor Higgins, English Platinum, Hangman, Lex, Self English, Irregular verbs, Albion, BX Language acquisition, English

Practice, ActivStudio, Bridge to English және т.б. Аталмыш бағдарламалар оқушылардың есте сақтау қабілетін, сөздік қорын, дұрыс оқу, сауатты жазу мен аудару қабілеттерін дамытуға жәрдемдеседі. Аталмыш бағдарламаларды бірнеше топқа бөлуге болады. Мысалы, оқушылардың сөздік қорын, диалог-тық сөйлеуін дамытуда Hangman, Lex, Self English, English Practice, BX Language acquisition, Triple play plus in English, бағдарламаларын, лексиканы үйретуде Triple play plus in English, English on holidays сауатты, көркем жазуға үйретуде Bridge to English, ActivStudio бағдарламаларын пайдаланып, сабақтың тиімділігін артыруға болады.

Білім беруде «Электрондық оқулықтарды» пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Электрондық оқулықтарда теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі, теориялық тақырып-тарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сызба - нұсқалар арқылы береді. Оқулықтың ерекшелігі - әрбір тақырып қажетті суреттермен көркемдеп безендіріледі.

Әр модуль қысқаша теориялық кіріспеден, суреттермен анимациялық материалдардан, есеп шығару үлгілерімен өз бетінше шығаруға арналған есептерден және бақылау жұмысынан тұрады.

Оқушылар үшін - электрондық оқулықтар мектепте оқылған жылдардың барлығында өздері толық-тыра отыра алатын және нәтижелік емтиханға дайындалуға көмектесетін мәліметтер базасы болып табылады. Оқулық - дисплей экранында көрінетін жай ғана мәтін емес, ол оқушыға өз жолымен керекті материалдарды жете меңгеруге арналған күрделі, көп сатылы жүйе. Бұл оқулықтың қажетті бөлімдерін қайталап, игеру тәсілімен логикасында өзіне тән етіп таңдап алып, осы сәтте ең керекті деген материалды қарап шығуға мүмкіндік береді. Ал өзіне қажетті мәліметті компьютер жадының керекті ұясына іздеп таба білуде, әрбір оқушының бүтін талап етілетін стратегиялық ойлау қабілетін қалыптастырады, модульдерде берілген алгоритм оқушыларға өз бетімен жұмыс жасау мүмкіндігін береді, мұнда сабаққа деген қызығушылық пайда болып, белсенділігі арта бастайды. Электрондық оқулықты пайдалану мұғалімнің де ғылыми-әдістемелік потенциалын дамытып, оның сабақ үстіндегі жұмысын жеңілдетеді.

Электрондық оқулықтың жетістіктері мыналар болып табылады:

- **шұғыл кері байланысты қамтамасыз етеді;**
- **дәстүрлі оқулықта көп іздеуді қажет ететін тиісті ақпаратты тез табуға көмектеседі;**
- **гипермәтінді түсіндірмелерді бірнеше рет қарап шығу барысында уақытты анағұрлым үнемдеуге мүмкіндік береді;**
- **қысқа мәтіндермен қатар көрсетеді, әңгімелейді, жобалайды, т.с.с.(мультимедиа-технология-ның мүмкіндігі мен артықшылығы тура осы жерде көрінеді);**
- **әрбір оқушыға дербестік тұрғыдан қатынас жасауға мүмкіндік беріп, олардың өз бетінше білім алуын қамтамасыз етеді;** > - белгілі бір бөлім бойынша білімді тексеруге мүмкіндік туады.

Сабақта АКТ-ны пайдалану арқылы төмендегідей әдістемелік мүмкіндіктерге ие боламыз. Олар:

- ❖ білімнің көрнекіленуі;
- ❖ оқытудың дифференциациялануы;
- ♦* құбылыстарды, ақпараттарды модельдеу;
- *X* өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру;
- ❖ ақпараттық мәліметтер базасын пайдалану;
- ❖ жаттығу және дайындық жұмыстарын жүргізу;
- ❖ оқытудың мотивациясының күшеюі;
- ♦♦♦ қиын жағдайда ұтқыр шешім таба білу;
- ❖ ақпараттық мәдениет қалыптастыру;
- ♦> оқу уақытын тиімді пайдалану.

АКТ-ды пайдалану арқылы мен төмендегідей нәтижеге жетуге болады: ағылшын тілін жетік меңгерту-дің жоғары деңгейіне қол жеткізуге, оқушылар ақпараттық технологиялардың жаңа мүмкіндіктерін меңгереді; оқушылардың ағылшын тілі сабағына деген қызығушылығы артады; оқушылардың грамматикалық дағдылары қалыптасып, дамиды (оқу, сөйлеу, естіп-түсіну т.б.).

Қорыта айтқанда, сабақта ақпараттық технологияны пайдалану оқушының дүниетанымын кеңейтуге, пәнге деген ынтасын, танымдық қызығуын арттыруға, алғырлыққа, ізденімпаздыққа жетелеуге, нақты, тұжырымды айта білуге, дербес ой-қиялын дамытуға ықпал етеді.

Қоғамдағы қазіргі кездегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамдағы жариялылық, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы ағылшын тілін оқытуға сұраныстарды түбегейлі өзгертті.

Осыдан екі жүз жыл бұрын француз тілі, үш жүз жыл бұрын латын тілі, мың жыл бұрын араб тілі жер жаһанды билесе, қазіргі кезде ағылшын тілі дүниежүзілік маңызы бар тілге айналып отыр. Неліктен?

Өйткені, біріншіден, оның бәрі ғылымның дамуына байланысты. Қазіргі ағылшын тілді елдердің экономикасының дүниежүзіне ықпалы артуда.

Екіншіден, ағылшын тілі - өнердің, әдебиет пен саясаттың, сауда-саттық және әр түрлі ресми қарым - қатынастар түрі. Сондықтан осы заманғы кәсіби маман дайындау, оны қоғам сұранысына заман талабына сай бағыттан, бәсекеге қабілетті нарық тұлғасы дәрежесіне көтеру педагогтың үлесіне тиген жауапты да күрделі іс деп білемін.

Еуропа мен Азияның қақпасы, ортасындағы көпір – Қазақстанды әлемге танымал ететін болашақ интеллигенция өкілдерін дайындау-менің өмірлік мақсатым. Солар арқылы біздің еліміз - тек қақпа емес, төрткүл дүниенің төрінен орын алған алдыңғы қатарлы мемлекет болатынына сенімім мол.

1. Мектептегі шет тілі. №4/2003 ж.
2. Білімдегі жаңалықтар. №3, 2004 ж.
3. Мектептегі шет тілі. №2/2006 ж.
4. Ағылшын тілі мектепте. № 5/2009 ж.

5. Мектептегі шет тілі. №4/2006 ж.
6. Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. 1(19) 2005.
7. Интернет ресурстары.
8. Применение информационных технологий на занятиях по иностранному языку. Материалы научно-практической конференции. - Алматы, 2005.
9. Білім беру жүйесінің ақпараттандырудың кейбір мәселелері. Хабаршы, Абай атындағы ҚазҰПУ.-Алматы, №3 (15), 2007.
10. Ағылшын тілі пәнін оқыту үдерісін ұйымдастыруда ақпараттық технологияның маңызы. / Тіл тағылымы. №3, 2007.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы об эффективности использования компьютерных технологий на уроках английского языка.

Summary

In this article is written about the efficiency of using informational technologies at English lessons.

ЖУРНАЛИСТИКА

ЖУРНАЛИСТИКАДАҒЫ ТАНЫМ ҮРДІСІ

Ф.С. Мұсатаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

Журналистикада танымдық деңгейдің мынадай түрлері белгілі: қарапайым фактілер және ғылыми фактілер. Бұл мәселеге кіріспес бұрын алдымен таным үрдісі дегеніміз не екенін түсініп алуымыз қажет.

Таным деп біз адамның айнала қоршаған ортаны зерттеудегі ерекше рухани іс-әрекетін айтамыз. Ол әрқашанда даму үрдісінде. Егерде көне замандағы адам найзағай жарқылдап, күн күркіреген кезде зәресі кетіп, оны аспан Құдайының іс-әрекетіне теңестірген болса, қазіргі уақытта оның физикалық сырын 8-9 сыныптарда оқитын әрбір оқушы айта алады. Дүниетанудағы негізгі мақсат - зерттеліп жатқан заттар мен құбылыстардың ішкі сырын ашу, яғни оларды білу. Білім - әрқашанда шындықтың идеалдық бейнесі, өйткені бірдеңені білу дегеніміз - сол жөнінде идеалдық түсініктің болуы. Олай болса, танымды күрделі үрдіс, ал білімді белгілі бір нәтиже ретінде қарауымыз керек. Тарихи ғылыми білім дүниеге келместен бұрын, күнбе-күнгі өмір тәжірибесінен пайда болған қарапайым күнбе-күнгі білім дүниеге келеді. Таным үрдісі сезім мүшелері арқылы жүзеге асады. Бізге белгілі бес сезім мүшесі – көзбен көру, құлақпен есту, тілмен дәм сезу, мұрынмен иіскеп және бесіншісі - адамның бүкіл тері қабаты арқылы ыстық-суық, қатты-жұмсақ сияқты қасиеттерді танимыз. Кейде алтыншы сезім түрі – интуиция деп те айтылып жүр. Міне осы сезім мүшелері арқылы өзімізді қоршаған дүниені, яғни, болмысты танып-білуді таным процесі дейміз.

Табиғатты зерттеудің барысында астрономия, механика, физика, химия, геология, биология т.с.с. ғылымдардың негіздері қаланады. Олардың басын біріктіріп, жаратылыстану ғылымдары дейміз. Адам мен қоғамды зерттейтін білім салалары гуманитарлық, қоғамдық пәндерді тудырды. Оларға философия, психология, саясаттану, мәдениеттану т.с.с. пәндер жатады. Гуманитарлық білімдердің ерекшеліктері - олардың мазмұнында нақтылы-тарихи өмір сүріп жатқан әлеуметтік топтардың мүдделері мен мақсат-мұраттарының бейнеленуі. Сондықтан белгілі бір қоғам өміріндегі құбылысқа әрбір әлеуметтік топ өзіндік баға беруі мүмкін.

Журналистиканың ерекшелігі – ол гуманитарлық сипаттағы қызмет түріне жатқанымен, практикалық айналысатын саласы әмбебап болып табылады. Журналистер ғылым мен техника туралы, космос пен жердегі мәселелер жайлы, адам мен табиғат, қоғам мен мемлекет т.с.с. тақырыптардың бәріне қалам тартып, мәселелерін қозғай береді. Бұдан байқайтынымыз – журналистер үшін таным процесі өте белсенді, шапшаң жүруді қажетсінеді. Кейде ойламаған жерден бұрын журналист үшін мүлдем беймәлім болған тақырыптан мақала немесе репортаж жасауға тура келері сөзсіз. Міне осындай сәттерде журналистке танымдық қызмет етіп, ғылыми және шығармашылық ізденістер жасауына тура келеді.

Таным - өте күрделі үрдіс, оған адамның бүкіл жан дүниесі: түйсіктері, ақыл-ойы, ыркы, сезім тебіре-ністері, ішкі көкей көзі (интуиция) - бәрі де өзара бір-бірімен байланысты түрде қатысады. Шынайы таным үрдісінде оларды бір-бірінен ажырату мүмкін емес.

Сезімдік танымның негізгі формалары түйсіктер, қабылдау және елестету болып табылады. Айнала қоршаған дүниемен адам өз түйсіктері арқылы байланысты. Адам белгілі бір затты көріп, оның жылы-суықтығын, жұмсақ-қаттылығын, ащы-тәттілігін т.с.с. анықтай алады.

Адамның түйсіктері бір-бірімен байланысты, олар өзара бір-бірін толықтырып, сәйкестендіріп отыра-ды. Соның нәтижесінде адам дүниені қабылдауға мүмкіндік алады. Затты қабылдау дегеніміз оның ащы-тұщылығын, түрлітүстілігін т.с.с. қасиеттерін бөлек-бөлек ажырату емес, оның біртұтас бейнесін тудыру болып табылады.

Әр адам дүниедегі заттарды өз жасына, өмірден алған тәжірибесіне, білімі мен кәсіби іс-әрекетіне, тіпті мінез-құлқына байланысты сана-сезіміндегі қалыптасқан категорияларды (ұғымдарды) пайдаланып қабылдайды. Мысалы, жеңіл машинамен әуестенетін адамның санасында неше түрлі солар жөнінде ақпараттар бар. Егер ол бұрын көрмеген машинаның жаңа моделін көшеде байқаса, оның жанына келіп, бұрынғы білімдерін пайдаланып, бір минуттан кейін сол көлік жөнінде белгілі бір пікірге келеді, яғни ол оны игереді. Ал басқа адам ол машинаға көңіл де аудармауы мүмкін. Музейге қойылған мәрмәрдан жасалған жас әйелдің дене бітімінен бір адам асқан сұлулықты, жетілгендікті көрсе, екінші надан адам оны нәпсілік тұрғыдан қабылдауы мүмкін.

Енді елестетуге келер болсақ, оның санаға тіпті жақындығы байқалады. Өйткені көзге елестетін зат, я құбылыс көз алдында жоқ, бірақ сіз оны елестете аласыз. Мысалы, жақсы көретін досыңызды, я болмаса ауылдағы туысыңызды дәл қазір жаныңызда болмағанмен көзге елестетуге болады.

Адамның сана-сезімінің тағы да бір керемет ерекшелігі - өткендегіні есте сақтау. Физиологиялық тұрғы-дан келгенде, ол адам жүйкесінің өткендегі болғанды ақпарат ретінде сақтау қасиеті болып табылады. Оның негізгі екі түрін көрсетуге болады. Біріншісі сезімдік бейне болса, екіншісі - сөздік-ұғымдық түрі.

Сонымен сезімдік таным бізге заттардың айнадағыдай бейнесін бермейді, оның қалыптасуына адам-ның қажеттілігі мен мүддесі, мақсат-мұраты мен идеалдары, неше түрлі сезім толқындары, қысқасы, бүкіл жан дүниесі қатысады.

Танымдағы сезімдік және ақыл-ой сатылары ғылымда зерттеудің екі деңгейін құрайды. Олар – **эмпирикалық** және **теориялық** білім. Олар, әрине, бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Қайсыбір зерттеу эмпирикалық сатыдан, яғни ғылыми деректерді жинаудан басталады. Ол үшін зерттелетін зат (объект), я болмаса құбылысты (феномен) бақылау қажет. Таным субъектісі (ғалым, я болмаса ғылыми қауымдастық) зерттелетін объект жөнінде белгілі бір пікір, тұжырым, идеяға ұқсайтын көзқараспен мақсатқа лайықты бақылауға кіріседі. Тәжірибелік таным барысында ғылыми деректер жиналып, салыстырылып, белгілі бір жүйеге келтіріледі.

Әрі қарай ғылым теориялық деңгейге - тәжірибелік білімді ұғым, тұжырым, заң т.с.с. ғылыми құралдар арқылы өңдеуге көтеріледі. Теориялық таным арқылы біз зерттелетін заттың ішкі тұрақты байланыстары мен заңдылықтарын аша аламыз.

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

ПЕДАГОГ ПАРАСАТЫ

Б.Әбдіғазизұлы – филология факультетінің деканы, филол.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ

Өмірдегі аса қадірлі бір ұстазымыздың аузынан кезінде естіген мына бір сөздер көкейімізде мәңгі жатталып қалған еді. Әріптестері мен ізбасар шәкірттерінің ортасында өзіне төрден орын ұсынғандарға «қысылмандар, мен отырған жерді төр деп есептендер», - деп еді аяулы аға. Дәл сол шақта тапқырлықпен айтыла салғанжай ғана сөз ретінде қабылдап, аса мән бермегенімізбен кейінірек осынау сөздердің астарында терең мағына жатқанын сезгенбіз.

Міне, қазір, Өжкен апамыз туралы ойларымды ақ қағаз бетіне түсірмек болғанымда, неге екені белгі-сіз, осы сөздер көңілімде қайта оянды. Бәлкім, өзім ардақ тұтатын осы бір аяулы жанның айрықша жаратылысына, іші де, сырты да сұлу табиғатына көңілімнің төрінен әлдеқашаннан-ақ орын бергендігім-нен болар, әлде апаймен бірге жиырма жылдай қатар қызмет атқару бақытын сыйлаған қасиетті ҚазПИ-дің қазақ әдебиеті кафедрасының бүкіл еліміздегі жоғары филологиялық білім берудің көшбасшысы болып, барша қазақтың жүрегінің төрінен табылатыны болар.

Қалай болғанда да, бұл айтылғандардың қайсысы да біріне бірі сабақтасып жатқан ұғымдар болса керек.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяқ шенінде біраз жыл республикамыздың баспасөз саласында қызмет атқарып, сол кездегі Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының аспирантурасына қабылдандым. Сонау студент шағымнан бір бүйірімде бұғып жатқан арнымды, ғылыми ізденістерге деген құштарлығымды іске асыратын күн туған ерекше тұс еді бұл мен үшін.

Қарт ҚазПИ-дің өзіндік дәстүрі бар, қасиетті қазақ әдебиеті кафедрасы мені жылы қабылдады. Кафедра меңгерушісі көрнекті ғалым, профессор Серік Қирабаев бастаған кафедра ұжымының аса жылы әрі талапшыл тіршілігі алғашқы күннен-ақ өзімнің ойымдағы арман-максатыммен үндес шыққандай әсерге бөлендім. Адами мәдениеттің нағыз үлгісін бойына жинаған Нығмет аға Ғабдуллин, өзінен кішіге әрдайым мейіріммен қарап, қол ұшын беруге даяр тұратын Мереке Жаманов пен Серік Мақыпұров ағалар, сырты суықтау көрінгенімен, табиғаты әсершіл, ақын жүректі, нәзік жанды Теңізбай Рахымжанов, бәрі де жоғары оқу орнындағы өмірді бір кездегі студенттік тұрғыдан ғана қабылдап келген маған кафедрадағы оқу үрдісін ұйымдастыру мен дәріс оқу бағытындағы күнбе-күнгі қарбалас тіршіліктің мән-мағынасын тез-ақ ұқтырды.

Алғашқы күндері маған кафедрадағы жалғыз лаборант Римма Төлегеновадан басқа оқытушылардың барлығы еркек кіндікті адамдар болып көрінген. Күнделікті дәріс оқитындар да, келіп-кетіп жүргендер де ылғи ер адамдар болды көргенім.

Арада аз күн өткенде кафедрада өзімнің аспиранттық шаруаларыммен отырғанымда есіктен аса бір көр-кем апай сыпайы үнмен «сәламатсыңдар» деп кіріп келе жатты. Дауысында мейлінше сыпайылық сезіледі. Қимылының биязы әрі нәзіктігі сондай, аяқ басқаны білінбейді. Кілең ер адамдар кіріп-шығып жүрген кафедра бөлмесіне сол сәтте көктегі күннің жарығы мольрақ түскендей, ерекше ажарға енгендей болды.

Бұл осы кафедрада көп жылдардан бері доценттік қызмет атқарып келе жатқан ұлағатты ұстаз, қазақ-тың белгілі ғалым қыздарының бірі, филология ғылымдарының кандидаты Өжкен Тыныбайқызын алғаш көруім болатын. Кейінірек білдім, ол кісі «кафедраның жалғыз қызы» екен.

Бұдан кейін маған апаймен ұзақ жылдар осы бір ұжымда қатар қызмет атқару бақыты бұйырды. Аспирантурадан соң диссертациямды сәтті қорғап, кафедрада оқытушылыққа қалдырылдым. Туған үйімдей болып кеткен бұл ұжым мені қатардағы оқытушылықтан профессорлыққа дейін өсірді. Ағаларымның жолын жалғастырып кафедра меңгерушісі болдым, факультетке жетекшілік еттім. Сол жылдар ішінде Өжкен апаймен қатар қызмет атқардым, сол кісіге қарап адами қалпымызды түзеп жүрдім, педагогке қажетті дағдыларымды қалыптастырдым.

Жылдар өте келе қатарымыз толығып, кафедраға әйел оқытушылар келе бастады. Сөйтіп Өжкен апамыз енді «кафедраның үлкен қызы» атанды.

Өрине, бұл атақтардың қай-қайсысы да Өжкен апайға деген ұжым мүшелерінің ерекше құрметінен туындаған дәрежелер болатын. Кейде Өжкен апамыз арқылы кафедраның айрықша бір ажары мен мәдениеті қалыптасқандай көрінетін маған. Шындығында да қазақ әдебиеті кафедрасының күнделікті жұмыс ағымдары, ұжым мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, тіпті бәріміз түгел бас қосатын ресми мәжілісі соншалықты іскер әрі ширақ, сонымен бірге жылы да шуақты, ізгі түсіністік жағдайында өтіп жататын. Кафедра меңгерушісі Серік Қирабаев, одан кейінгі басшымыз Нығмет Ғабдуллин ағалардың қай-қайсысы да бізге осындай ұжымдық ынтымақ ахуалында өмір сүрудің, өзара сыйластықта жұмыс

істеудің жоғары мәдениетін үйреткен еді.

Өжкен апайдың бойынан жаратылысынан дарыған ұстаздық қасиет лебі есіп тұратын. Сабақтың үстінде болсын, дәрісханадан тыс жерлерде болсын, ол кісінің әр студентпен «сіз» деп қана сөйлесіп тұрғанын байқар едіңіз. Содан да болар, студент атаулы Өжкен апайды ерекше жақсы көрді. Әр сабағын қалт жібермеді. Лекцияларын мұқият тыңдады. Ол кісінің айтқанын екі етпеуге тырысатын. Тіпті әлдеқандай бір өрескел қылық көрсетіп немесе дәлізді басына көтере дабырлай сөйлеп тұрған «керкелеу» студенттердің өзі Өжкен апайды көргенде әпсәтте момақан қалыпқа көше қалатын. Бұл тағлымды педагог Өжкен Тыныбайқызының жастарға өзінің ішкі мәдениетінің көркемдігімен ғана емес, қадамын сыпайы да әсем басқан биязы да сұлу сыртқы тұлғасымен де ізгілікке тәрбиелей білгенін аңғартады еді.

Өжкен апайдың әрбір іске, оның ішінде күнделікті оқу процесіне қатысты оқу-әдістемелік құжаттар әзірлеуге, кезекті сабақтарын ұйымдастыру мен мазмұнды етіп өткізуге аса бір тыңғылықтылықпен қарайтыны, жоғары азаматтық жауапкершілігі үнемі аңғарылып тұратын. Осы тұста өзім куә болған бір жайтты айта кетсем деймін:

...Сонау бір жылдары, жоғары оқу орындарында қолданыста жүрген стандарттар мен бағдарламаларды жанарту талабы күн тәртібіне қойылған шақта, әр оқытушы өз пәнінің типтік бағдарламасын жасауға тиіс болды. Бұл аса жауапты іс еді. Себебі Абай атындағы педагогикалық университет бүкіл еліміз бойынша педагог мамандар даярлаудың оқу-әдістемелік орталығы саналады. Яғни, еліміздегі педагогикалық оқу орындарының барлығы осында әзірленіп, қолданысқа енгізілген оқу құралдарын басшылыққа алып пайдаланады.

Өжкен апай өзі дәріс оқитын «Түркі халықтарының әдебиеті» атты пәннің типтік бағдарламасын жасауға тиіс болды. Бұл іске апай өзіне тән жауапкершілікпен кірісті. Бір қарағанда, бағдарлама даярлау барысында ол кісі өзінің қолында ұзақ жылдар бойы жинақтаған материалдарымен шектеліп, өз тәжірибе-сіне жүгінсе де болар еді. Бірақ апай олай етпеді. Бұрын осы пән бойынша не шықты, кім айналысты деген сауалдарға жауап іздеуден бастады жұмысын. Сөйтіп, бұған дейін осы пән бойынша оқу-әдістемелік құралдар дайындауға қатысқан адамдардың еңбектерін жинап, түгелдей қарап шықты. Оған қоса, осы тақырыпқа тікелей қатысы бар белгілі ғалым Ә.Қанафинмен қаншама рет ақыл-кеңес алмаса отырып, тамаша типтік бағдарлама жасап шықты. Бүгінге дейін студенттерге жанартыла ұсынылып келе жатқан пән бағдарламасының негізінде асыл апамыздың сол еңбегі жатқанын айтуға тиіспіз.

Өжкен Тыныбайқызы ұлттық әдебиеттану ғылымы саласындағы белгілі ғалымдарымыздың бірі болды. Ол кісінің қаламынан ондаған ғылыми еңбектер туды. Топырағы құдіретті Семей өңірінде дүниеге келген ғалым апамыздың алғашқы ғылыми еңбегі ұлы Абай атасының асыл мұраларынан бастау алды, осы тақырыпта диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты атанды, өмірінің соңына дейін ғалымдық абыройын асқақ ұстап өтті.

Бір ерекшелігі Өжкен апайдың ғылыми еңбектерінің барлығы дерлік жоғары оқу орындарындағы оқу үрдісімен астасып, күнделікті лекциялар мен практикалық сабақтарға қажет теориялық негіз болды. Мұндай сабақтастық, ғалымдық еңбектері мен ұстаздық ісін терең астастыра білу қасиеті екінің бірінің маңдайына жазыла бермейтін бақыт болса керек.

Өжкен апайдың адамгершілік сипаты ерекше болатын. Үлкенге ілтипатпен қарайтын, өзінен кейінгі жастарға айрықша қамқорлық пен мейірімін ұсынатын. Жиырма жылдай уақыт қатар жүргенде байқағаным, кафедрада болсын, жалпы университеттің ішінде болсын Өжкен апай жүрген ортада ешқандай дөрекі сөз, ретсіз дабыра, әдепсіз қылық байқалмайтын. Командирін көрген солдаттардай барлығымыз да апамызға қарап сөзімізді түзейтінбіз, үсті-басымызға байыптай қарай бастайтынбыз. Өжкен апайдың осынау ғажайып үлгісі өзгені қорқытып, үркіту арқылы емес, айрықша жаратылған мінез-табиғатымен, ішкі-сыртқы көркем мәдениетімен айналасына әсер етіп жүретін.

Өмірдің ағысты өзені адам баласының жасына жас қосып, ұлғайта беретіні заңды құбылыс. Еске алып отырған осынау тамаша сәттер де жылжып өтті. Алматы халқы, ағайын-туған жұрты, ұзақ жыл қызметтес болған зиялы қауым, әріптестері мен шәкірттері Өжкен Тыныбайқызын соңғы сапарына өзінің сүйікті ұясы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғимаратынан шығарып салды. Бар өмірін ұлтының жас ұрпақтарын тәрбиелеуге, педагог мамандар даярлауға, сол арқылы елінің ертеңін нұрландыру жолында тер төккен ұлағатты ұстаз, қаламынан халқының сөз өнерінің қазынасында тұнып жатқан жауһар асылдарды тірілткен тамаша ғылыми еңбектер туған талантты ғалым, филология ғылымдарының кандида-ты Өжкен Тыныбайқызының осынау соңғы сапары оның мәңгілік ғұмырының бастауы іспетті. Халқымыздың ардақты қызы, ғалым-ұстаз апамыздың артында қалған еңбектері мен айналасына қалдырып кеткен өмірлік өнегесі осынау аяулы жанның есімін ешқашан да жадымыздан өшіре алмаса керек.